

Ipolitas Nekrošius
Vytautas Nekrošius
Stasys Vėlyvis

ROMĖNŲ TEISĖ

Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas

UDK 34(37)
Ne85

Nekrošius I., Nekrošius V., Vėlyvis S.
Romėnų teisė. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas.
Vilnius: Justitia, 1999. 264 p.

I. Nekrošius - I-II, XI-XIV skyriai
V. Nekrošius - V -VIII skyriai
S. Vėlyvis - III-IV, IX-X skyriai

Pataisymai ir papildymai - V. Nekrošiaus

ISBN 9986-567-26-2

© I. Nekrošius, 1999
© V. Nekrošius, 1999
© S. Vėlyvis, 1999
© UAB Justitia, 1999

Turiny

PRATARMĖ.....	9
---------------	---

Pirmas skyrius

ROMĖNŲ TEISĖS DALYKAS, SISTEMA, PERIODIZACIJA	11
1. Romėnų teisės dalykas ir sistema.....	11
2. Romėnų teisės periodizacija.....	19

Antras skyrius

ROMĖNŲ TEISĖS ŠALTINIAI.....	21
1. Romėnų teisės šaltinių samprata ir rūšys.....	21
2. Romėnų teisės recepcija.....	27

Trečias skyrius

CIVILINIŲ TEISIŲ ĮGYVENDINIMAS IR GYNYBA ROMOS IMPERIJOJE	31
1. Teisių įgyvendinimas ir gynyba.....	31
2. Ieškinio sąvoka ir rūšys.....	33
3. Civilinis (legisakcioninis) procesas.....	36
4. Formuliarinis procesas (pretoriaus formulė).....	41
5. Išskirtinės pretorių teikiamos gynybos priemonės.....	51
6. Ekstraordinarinis procesas.....	54
7. Procesinis atstovavimas.....	57
8. Terminų reikšmė įgyvendinant ir ginant civilines teises. Ieškinio senatis.....	58

Ketvirtas skyrius

ROMĖNŲ CIVILINĖS (PRIVATINĖS) TEISĖS SUBJEKTAI.....	63
1. Civilinės (privatinės) teisės subjekto samprata. Privatinės teisės subjektai — fiziniai ir juridiniai asmenys. Teisnumas ir veiksnumas (<i>caput ir status</i>).....	63
2. <i>Status libertatis</i> (laisvės statusas).....	64
3. <i>Status civitatis</i> (pilietybės statusas).....	73
4. <i>Status familiae</i> (šeimos statusas).....	85
5. <i>Status controversiae</i>	87
6. <i>Capitis deminutio</i> (teisminio sumažėjimas).....	88
7. Veiksnumas.....	92
8. Juridiniai asmenys.....	93

Penktas skyrius

DAIKTINĖ TEISĖ.....	99
1. Daiktų (<i>res</i>) samprata.....	99
2. Daiktų rūšys.....	100
3. Daiktinių teisių samprata ir rūšys.....	107

Šeštasis skyrius

VALDYMAS (<i>POSSESSIO</i>).....	111
1. Valdymo ir laikymo samprata. Valdymo genezė.....	111
2. Valdymo rūšys.....	114
3. Valdymo įgijimas ir pasibaigimas.....	115
4. Valdymo apsauga.....	118

Septintasis skyrius

NUOSAVYBĖS TEISĖ.....	123
1. Nuosavybės teisės sąvoka ir rūšys.....	123
2. Nuosavybės teisės ribojimas.....	127
3. Bendroji nuosavybė.....	129
4. Nuosavybės teisės įgijimas.....	129
5. Nuosavybės teisės išnykimas.....	137
6. Nuosavybės teisės gynība.....	138

Aštuntasis skyrius

TEISĖ Į SVETIMUS DAIKTUS.....	143
1. Teisės į svetimus daiktus samprata.....	143
2. Servitutai ir jų rūšys.....	143
3. Įkeitimo teisė (užstatas).....	149
4. Superficijus ir emfiteuzė.....	153

Devintasis skyrius

ROMĖNŲ ŠEIMOS TEISĖ.....	155
1. Bendroji romėnų šeimos charakteristika.....	155
2. Agnatinė ir kognatinė giminystė.....	156
3. Santuoka ir jos rūšys.....	158
4. Santuokos sudarymas.....	162
5. Santuokos nutraukimas.....	165
6. Sutuoktinių tarpusavio santykiai.....	167
7. Tėvų ir vaikų santykiai.....	171
8. Globa ir rūpyba.....	175

PRATARMĖ

Nuo pirmojo „Romėnų teisės“ leidimo praėjo beveik treji metai ir jau galime džiaugtis antruoju. Autorių siekį išleisti šią knygą antrą kartą lėmė ne tik tai, kad pirmasis leidimas jau gana seniai dingo iš knygynų, bet ir noras ištaisyti klaidas, netikslumus, papildyti kai kuriuos skyrius. Atrodytų, ką naujo galima pasakyti apie romėnų teisę? Tačiau vis atsiranda naujos literatūros, įvairesnių požiūrių į romėnų teisės institutus. Šį sykį pasistengta juos gana glaustai ir aiškiai aptarti ar bent jau paminėti.

Autoriai dėkoja Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Klasikinės filologijos katedros vedėjai doc. dr. Daliai Staskevičienei, redagavusiai lotynišką tekstą ir pateikusiai daug vertingų siūlyimų ir pastabų.

Tikimės, kad antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas bus dar didesnis studentų, besirengiančių romėnų teisės disciplinos egzaminui, pagalbininkas.

Pažvelkime į romėnų teisę, kur galima rasti išeitį net iš pačių sunkiausių situacijų, kurios kūrėjai labai gerai suprato gyvenimo keliamus reikalavimus, būtinumą ieškoti kompromisinių sprendimų kilus konfliktui, o sąžiningumą, moralę, lygybę ir humaniškumą apibūdino kaip aukščiausias žmonių tarpusavio santykių ir teisės sistemos vertybes.

Prof. dr. L. Nekrošius

Doc. dr. V. Nekrošius

Doc. dr. S. Vėlyvis

PIRMAS SKYRIUS

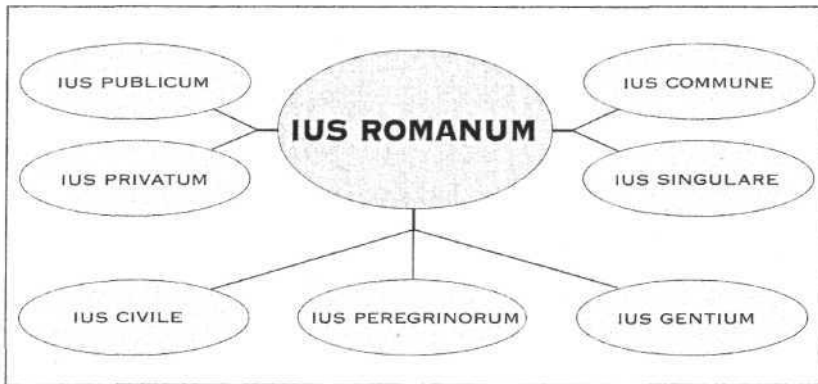
Romėnų teisės dalykas, sistema, periodizacija

1. ROMĖNŲ TEISĖS DALYKAS IR SISTEMA

Romėnų teisė - labai sudėtinga teisės sistema. Ji susideda iš keleto dalių ir kiekviena yra palyginti savarankiška (I pav.). Ne visos romėnų teisės sistemos dalys vienodai išplėtos, skiriasi ir jų reikšmė teisės istorijai. Todėl universitetuose paprastai studijuojama ne visa romėnų teisė, o tik tam tikra jos dalis, labiausiai išplėtotą ir padariusi didžiausią įtaką vėlesnei valstybių teisės raidai (žr. II sk.). Būtina atriboti romėnų teisės ir užsienio šalių teisės istorijos disciplinų dalyką - juk abiem atvejais kalbama apie romėnų teisės genezę, tačiau vis dėlto jie ganėtinai skiriasi. Užsienio šalių teisės istorijos disciplinos dalykas yra pasaulio valstybių (ne tik Romos) ir jų teisės sistemų genezės analizė. Tad ši disciplina gana detaliai nagrinėja ne tik Romos teisės, bet ir pačios valstybės, jos valdymo formų ir institucijų raidą. Tuo tarpu romėnų teisės, kaip savarankiškos disciplinos, dalykas yra daug siauresnis. Pirmiausia, čia apsiribojama tik romėnų teisės raidos analize, o valstybės raidos klausimai iš esmės paliekami nuošaly. Antra, ši disciplina apima tik tam tikrą romėnų teisės sistemos dalį, t y. tik privatinę teisę. Trečia, daugiausia dėmesio skiriama klasikinei ir poklasiškai romėnų privatinei teisei. Taigi galime teigti, kad romėnų teisės disciplinos dalyką sudaro romėnų klasikinės ir poklasiikinės civilinės (privatinės) teisės institutų raidos bei šios teisės recepcijos analizė. Kalbant apie romėnų teisę, negalima apeiti ir kai kurių viešosios teisės institutų (pvz., nusikaltimų, pažeistų materialiuųjų subjektinių teisių gynybos formų). Tai lemia kelios priežastys. Pirma, daugelis nusikaltimų, pavyzdžiui, vagystė, romėnų teisėje laikyti civilinės teisės deliktais. Antra, pažeistų materialiuųjų subjektinių teisių gynyba yra neatsiejama materialiosios subjektinės tei-

sės dalis, todėl apsiriboti vien materialiosios teisės analize reikštų tik iš dalies nagrinėti romėnų privatinės teisės sistemą (nors pati proceso teisė šiandieną ir yra viešosios teisės dalis, tačiau romėnai ją laikė sudedamąja privatinės teisės dalimi).

Iš 1 paveikslo matyti romėnų teisės sistemą nebuvus vienalytę. Jos sandarą lėmė daugelis veiksnių, pavyzdžiui, pilietybė, luomas ir panašiai. Pamėginkime detaliau apžvelgti pagrindines šios sistemos dalis.

1 pav. Romėnų teisės sistema

IUS CIVILE, IUS PEREGRINORUM, IUS GENTIUM

Šiuolaikinės teisinės sistemos remiasi teritoriniu principu. Tai reiškia, kad asmens teisinį statusą lemia valstybės, kurjis yra, teisė. Senovės Romoje buvę kitaip. Ten asmens teisinį statusą lėmė jo priklausomybė tam tikrai bendruomenei (*civitas*). Nebuvo teisės, privalomos visiems tam tikros teritorijos gyventojams, kad ir kokiai bendruomenei jie priklausytų. Suprantant siaurai, romėnų teisė buvusi tik Romos piliečių (*cives*, *Quirites*) teisė. Todėl ši romėnų teisės sistemos dalis vadinta *ius civile*. Ji negaliojo tiems Romos gyventojams, kurie neturėjo piliečio statuso. Tad lotyniškas terminas *ius civile* iš esmės skiriasi nuo šiandieną vartojamo termino „civilinė teisė“. Civilinės teisės dalyku šiuolaikinės teisinės sistemos pripažįsta turtinius, asmeninius neturtinius, susijusius su turtiniais, ir kai kuriuos asmeninius neturtinius, nesusijusius su turtiniais, teisinius asmenų santykius. Tuo tarpu *ius civile* buvo visa apimanti Romos piliečių teisė, reguliuojanti visas jų teises ir pareigas tiek privatinės, tiek viešosios teisės galiojimo srityje. *Ius civile* reguliavo net atsakomybę už nusikaltimus.

Ius civile priešinta *ius peregrinorum* ir *ius gentium*. Romoje gyveno ne vien Romos piliečiai, bet ir labai daug svetimšalių-peregrinų. Jiems

ir taikyta atskira romėnų teisės sistemos dalis - *ius peregrinorum* (peregrinų teisė). Peregrinams *ius peregrinorum* buvo jų *ius civile* tuo atžvilgiu, kad ji buvusi visa apimanti svetimšalių teisė. Tačiau romėnams tai tebuvo svetimšalių teisė - *ius peregrinorum*.

Tokia romėnų teisės sistema gerai veikė, kol Romos valstybė iš esmės buvo Romos miestas. Kai Roma ėmė užkariauti kaimynines teritorijas ir virsti imperija, padėtis pasikeitė. *Ius civile*, kaip vėliau išsitikinsime, buvusi labai formali, jau nebepajėgė reguliuoti išplėtotų Romos santykių su kitais kraštais, trukdė jų raidai. Kitaip tariant, ji tapo akivaizdžiu tiek visuomeninio, tiek ekonominio gyvenimo stabdžiu, tad pamažu ėmė kurtis nauja romėnų teisės atšaka - *ius gentium* (tautų teisė). Ją dažniausiai tvarkė specialus magistratas peregrinų reikalams - *praetor peregrinus ius gentium* - taikyta visiems Romos gyventojams (iš jų - ir peregrinams). Kadangi ji reguliavusi peregrinų tarpusavio, taip pat Romos piliečių ir peregrinų turtinius santykius, ją drąsiai galime vadinti romėnų privatinės teisės atšaka. *Ius gentium* turėjusi dvejopą prasmę.

Pirma, ji reguliavo visų Romos gyventojų santykius ir laikyta visiems taikoma teise.

Antra, ji buvo suprantama plačiau - filosofine prasme, t. y. kaip bendra visų tautų teisė. Manoma, kad šios teisės pagrindą sudaro normos, atitinkančios žmogaus prigimtį, jo esmę. Tad dar vartotas terminas *ius naturale* (prigimtinė teisė). Taigi jau senovės Romoje buvę prigimtinės teisės koncepcijos pradmenų, nes *ius gentium* pagrindu laikomos prigimtinės teisės (plačiau apie *ius naturale* - skyriaus pabaigoje).

Ius gentium nebuvo tokia formali kaip *ius civile* - ji grįsta šalių pasitikėjimo (*fides*) ir teisingumo (*aequitas*) principais. Jau minėta, kad pagrindinis teisės taikytojas buvo *praetor peregrinus* ir jam sprendžiant ginčus kildavusi skirtingų teisės sistemų kolizija. Taikydamas formaliai, pretorius *ius civile* normas dažnai modifikuodavo atsižvelgdamas į kitų teisės sistemų normas, jeigu šios labiau atitiko teisingumo kriterijų.

212 m. Karakalos konstitucija Romos pilietybę suteikė beveik visiems imperijos gyventojams. Nuo tada romėnų teisės skirstymas į *ius civile*, *ius peregrinorum* ir *ius gentium* pamažu ėmė prarasti savo prasmę ir reikšmę.

IUS PUBLICUM, IUS PRIVATUM

Pagrindinis skiriamasis šios klasifikacijos bruožas — tai ginamų interesų pobūdis. Viešosios teisės normos reguliavo gyventojų santykius su valstybe ir jos institucijomis. Romėnų teisė į *ius civile*, *ius peregrinorum* ir *ius*

gentium skirstyta atsižvelgiant į subjektus, kurių santykius reguliavo atitinkama teisės šaka. Pagal teisimo reguliavimo objektą romėnų teisė skirstyta į *ius publicum* (viešąją teisę) ir *ius privatum* (privatinę teisę). Minėta klasifikacija aktyviai taikoma ir šiandien. Šių teisės sričių skirtumą aiškiausiai nusakė vienas iš didžiausių Romos teisės autoritetų — Ulpianas. Pagal jį, *ius publicum* - tai teisė, reguliuojanti Romos valstybės reikalus, kitaip tariant, susijusi su Romos valstybės statusu, o *ius privatum* — tai teisė, taikoma pavieniams asmenims, t. y. susijusi su konkrečių asmenų interesais (*publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat privatum quod ad singulorum utilitatem*). Tad, Ulpiano nuomone, pagrindinis skiriamasis bruožas yra ginamų interesų pobūdis. Pirmiausia viešosios teisės normos reguliavusios valstybės tarnybą (magistratus), šventyklų, kulto tarnų reikalus ir t. t. Privatinė teisė apėmė teisės normas, ginančias konkrečius asmens, turinčio santykių su kitais teisės subjektais, interesus. Pagrindiniai privatinės teisės institutai — tai daiktinė teisė, prievolių teisė, šeimos teisė, paveldėjimo teisė. Prie privatinės teisės priskirta ir ieškinių teisė (civilinis procesas, šiandieną dažniausiai priskiriamas viešosios teisės reguliavimo sričiai) bei kai kurios baudžiamosios teisės reguliavimo sritys (pvz., vagystė laikyta *delictum privatum*). Iš pateiktų apibrėžimų gali kilti klausimas, ar valstybė apskritai gali būti privatinės teisės subjektas. Kitaip tariant, ar valstybės, kaip specialaus subjekto, dalyvavimas turint turtinių santykių su kitais asmenimis automatiškai nereiškia šių santykių priskyrimo viešosios teisės reguliavimo sričiai. Visiškai aišku, kad kai, pavyzdžiui, valstybė skolinasi iš privataus asmens, turime kalbėti tiek apie privataus asmens, tiek apie viešojo intereso gynybą. Todėl galima teigti, kad valstybė gali būti privatinės teisės reguliuojamų santykių subjektas.

Skyrėsi privatinės ir viešosios teisės teisinio reguliavimo ne tik dalykas, bet ir metodai.

Viešosios teisės normos paprastai buvusios imperatyvios (*ius cogens*), t. y. tokios, kurių teisės subjektai privalo besąlygiškai laikytis. Nukrypti nuo jų reikalavimų, kad ir kokia būtų teisės subjektų valia, neleista. Tad šios normos ne papildė šalių valią, o tiesiogiai ir įsakmiai nustatė, ką konkrečiu atveju būtina daryti arba nuo kokių veiksmų privalu susilaikyti. *Ius cogens* norma turėtų laikyti Romos teisininko Papiniano suformuluotą taisyklę: „*Ius publicum privatorum pactis mutari non potest.*“¹ (imperatyvių viešosios teisės normų negalima pakeisti privačių asmenų valia) Imperatyvių normų pasitaikė ir privatinėje teisėje.

¹ Хвостов В. М. Система римского права. Москва, 1996. Р. 22.

je, pavyzdžiui, normos, reguliuojančios sutarčių formą (žr. XII sk.), bet čia jos nevyravo.

Privatinės teisės normos daugiausiai buvusios dispozityvios (*ius dispositum*). Nors teisė dažnai suteikia galimybę privatiems asmenims patiems susitarti, kaip sureguliuoti tam tikrus savo civilinius teisinius santykius, tačiau šie asmenys savo susitarimu dažnai nenustato, kaip elgtis konkrečioje situacijoje. Čia buvo ypač svarbios būtent dispozityvios teisės normos, galinčios būti apibūdinamos kaip subsidiarios (papildomos). Jų nuostatos galiojo teisės subjektams nesusitarus kitu būdu. Pavyzdžiui, paveldėjimas pagal įstatymą galiojo mirusiajam nepalikus testamentą. Tad kaip dispozityvias trumpai galima apibūdinti tokias normas, kurių reikalavimus teisės subjektai konkrečiu atveju gali pakeisti ir kurios taikomos tik jeigu asmenys nesusitaria kitaip.

Teisės filosofijos požiūriu, teisės skirstymas pagal tai, kieno interesus - valstybės ar asmens - gina tam tikros jos normos, žinoma, yra sąlyginis. Jokia valstybė neleido ir neleidžia tokių teisės normų, kurioomis ji nesuinteresuota. Valstybė turi stengtis sukurti tokią teisėtvarką, kad socialiniai ir ekonominiai santykiai būtų naudingi visiems joje veikiantiems subjektams. Vadinasi, valstybė, suteikdama piliečiui tam tikrą veikimo laisvę, nepamiršta savo interesų. Būtų idealu, kad interesai visada sutaptų. Deja, privatus ir viešieji interesai dažnai konfrontuoja. Reikia didelės teisinės išminties sušvelninti tokius konfliktus, suderinti viešuosius ir privačius interesus. Senoji romėnų teisė teikė pirmenybę viešiesiems interesams. Pakanka prisiminti garsųjį Cicerono posakį: „*Salus populi (rei publicae) suprema lex esto*.“ (tautos (valstybės) gerovė tebūna aukščiausias įstatymas) Tai nereiškia, kad romėnai ignoravo asmeninius interesus. Jau Dvylikos lentelių įstatymuose sakoma, kad kai asmuo sudaro paskolos sutartį arba įsigyja nuosavybės - *ita ius esto*, tai tebūnie teisė. Privatinė teisė teisės subjektams suteikė autonomiją—jie patys galėjo spręsti, kokius sandorius kokiomis sąlygomis sudaryti arba nesudaryti, pateikti ieškinį teisme ar neginti savo teisių ir panašiai. Šalių autonomijos principas šiandieninėje privatinėje teisėje taip pat pripažįstamas vyraujančiu ir dažnai reiškia ne tik šalių laisvę pačioms nustatyti privatinį teisinių santykių pobūdį bei turinį, bet ir tam tikrą draudimą valstybei kištis į šių santykių turinį.

Romėnų viešoji teisė nunyko žlugus Romos imperijai. Tuo tarpu privatinė teisė veikė daugelio Europos valstybių teisę. Šitaip atsitiko tikriausiai todėl, kad romėnų privatinė teisė gerai derino privačius ir viešuosius interesus. Todėl viduramžiais, kai Romos imperijos jau nebuvo,

romėnų teisė atgijo ir kai kuriose valstybėse tapo beveik galiojančia teise, o kitur buvo valstybių teisinės sistemos pagrindas.

Romėnų privatinė teisė - tai, ko gero, pirmoji pasaulyje teisės sistema, sureguliusi piliečių, kaip rinkos subjektų, santykius. Todėl dabar teisės fakultetuose paprastai studijuojama ne visa romėnų teisė, o tik romėnų privatinė teisė. Taigi disciplinos pavadinimas romėnų teisė yra sąlyginis, vartojamas tradiciškai.

IUS COMMUNE, IUS SINGULARE

Romėnų teisė pagal normų taikymo sritį skirstyta į bendrąją teisę (*ius commune*) ir išimtinę teisę (*ius singulare*). Bendroji teisė apėmė universalias teisės normas, taikytas visais atvejais, išskyrus tuos, kai specialioji teisės norma numatė tam tikras išimties teisinio reguliavimo taisykles. Šios, specialiosios, teisės normos sudarė išimtinę teisę. Teisininkas Paulius kūrinyje apie *ius singulare* sakė, kad tai yra taisyklė, prieštaraujanti bendrajam teisės principui siekiant asmeninės naudos. Literatūroje galima rasti tris pagrindines išimtinių teisės normų egzistavimo priežastis²:

Pirma, išimties normas dažnai lemia tam tikros asmenų klasės, daiktų ar santykių ypatumai (pvz., tam tikros išimties normos galiojo moterims).

Antra, kartais išimtinė norma gali padėti atsirasti bendrajam teisės principui. Šiuo atveju išimtinė norma tampa bendruoju principu. Būtent šitaip romėnų teisėje susiformavo *actio exercitoria* ir *institoria*. Iš pradžių galiojo taisyklė, kad, pavaldžiam laivo kapitonui arba ūkvedžiui sudarius sutartį, ieškinį galima pareikšti ir laivo savininkui. Tad susiduriame su ypatinga išimtinė norma, kuri iš visų atstovų būtent pavaldžiam laivo kapitonui ar ūkvedžiui nustato išskirtinius teisinius padarinius. Ilgainiui iš *ius singulare* išsirutuliojo bendrasis principas, kad, kam nors įgaliojus kitą asmenį jo vardu sudaryti sutartį, ieškinį galima pareikšti ir atstovaujamajam, nors atstovas ir nebuvo pavaldus, o veikė tik kaip prokurorius (asmuo, valdantis svetimą turtą pagal įgaliojimą ir tvarkantis su juo susijusius kasdienius reikalus be tolesnio turto savininko sutikimo).

Trečia, gali atsirasti taip, kad bendrasis teisės principas nunyksta ir yra pakeičiamas kitu, tačiau ir toliau galioja tam tikriems asmenims, daiktams ar santykiams. Geriausias pavyzdys šiuo atveju yra daiktų skirstymas į *res Mancipi* ir *res nec Mancipi*. Iš pradžių *res Mancipi* nustatytas specialus teisinis režimas. Pasikeitus padėčiai *res Mancipi* suteiktas toks pats teisinis režimas kaip ir kitiems daiktams, tačiau iš-

² Хвостов В. М. Система римского права. Москва, 1996. Р. 26.

liko taisyklė, kad *res Mancipi* nuosavybės teisę galima įgyti tik mancipacijos būdu.

Taigi išimtinė teisė užtikrina teisinio reguliavimo diferenciaciją, šios pagrindai buvę įvairūs. Išimtinės normos taikytos atsižvelgiant į teisės subjektų ypatybes. Tokios teisės normos nustatė arba tam tikrų asmenų teisių ribojimus, pavyzdžiui, kariam drausta tuoktis, arba privilegijas, pavyzdžiui, vienas imperatoriaus ediktas pripažino tėvo valdžiaunesantuokiniam vaikams, gimusiems iš konkubinato. Kartais išimtinės teisės normos nustatė specialų tam tikro turto teisinį režimą. Pavyzdžiui, romėnų teisė nepripažino įgyjamosios senaties vogtiems daiktams. Pagaliau buvusios kai kurios išimtinės procedūros taisyklės. Pavyzdžiui, paprastai testamentas sudarytas dalyvaujant liudytojams, bet ši taisyklė turėjo išimčių.

AEQUITAS, HUMANITAS, NATURA RERUM, IUS NATURALE

Iki šiol kalbėjome apie objektyviąją teisę. Romėnai buvo įsitikinę: esant aukštesnės galios principų, tiesiogiai veikiančių objektyviosios teisės turinį. Šiuos principus ir apėmė sąvokos *aequitas*, *humanitas*, *natura rerum* ir *ius naturale*. Kai kurie iš jų jau minėti aptariant *ius gentium*, tačiau plačiau aptarti tiesiog būtina, kadangi, mūsų manymu, jie aktualiūs ir šiandieną. Tad šiuo atveju kalbame ne apie konkrečias teisės rūšis, bet apie teisėkūros principus.

Aequitas (teisingumas). Nuoroda į *aequitas* labai dažna tiek romėnų teisėmsprendimuose, tiek tam tikros normos būtinumo motyvuose. Romėnai manė tai esant pagrindinį teisės aiškinimo ir kūrimo principą, kuriuo privalo vadovautis tiek įstatymų leidėjas kurdamas teisės normas, tiek praktikai taikydami jas konkrečiu atveju. Pradinė *aequitas* pozicija - tai visų asmenų lygybė įstatymui. Visų asmenų lygybė įstatymui romėnų teisės filosofijoje turėjo konkretų turinį. Ji reiškė, kad įstatymų leidėjas sprenddamas, kokios turi būti teisės normos, kokius piliečių interesus ir poreikius jos turi ginti, privalo taikyti kriterijus, tinkamus visiems visuomenės nariams, įstatymo leidėjas negali teikti pirmenybės tam tikrų asmenų ar tam tikro luomo interesams. Pagrindinis vertinamasis jo kriterijus - lai visos visuomenės gerovė. Tam tikai asmenų ar luomų specialiasias teises taip pat galima grįsti tik visuotinio gėrio argumentais. Kitaip tariant, bet kuri privilegija atitiks *aequitas* principą tik būdama visuotinio gėrio sąlyga.

Iš teisininkų praktikų šis principas reikalauja neiškreipti įstatymo leidėjo idėjų ir minčių, kurias šis suformulavo įstatyme siekdamas įgy-

vendinti visuotinio gėrio idėją. Praktikai turi stengtis išsiaiškinti šias mintis, o tam privalo vadovautis ne įstatymo raide (arba ne tiek įstatymo raide), o jo prasme⁴.

Aequitas labai aktyviai taikytas ir gyvenimui reikalaujant naujai pažvelgti į tam tikrų santykių reguliavimą. Būtent šis principas neleido romėnų teisei sustabarėti ir padėjo ją pritaikyti (be įstatymų leidėjo pagalbos) vis naujiems ekonominiams, visuomeniniams ir kitokiems santykiams.

Humanitas (humaniškumas). Dažnai romėnų teisininkai teisės normų arteisumus sprendimų turinį grindė jų atitikimu *humanitas*. Šis principas iš įstatymų leidėjo reikalavo pagarbos žmogaus asmenybei. Teisės normos neturi žeminti žmogaus orumo⁵. Romėnų teisės filosofijoje *aequitas* ir *humanitas* nebūtinai sutapo. Atvirkščiai, kuri nors norma galėjo atitikti *aequitas* principą, tačiau kartu būti nehumaniška. Šiuo atveju romėnai paprastai teikė pirmenybę *aequitas*. Pavyzdžiui, vergovę įteisinančios normos, romėnų požiūriu, akivaizdžiai prieštaravo *humanitas*, tačiau manyta, kad jos atitinka *aequitas*. Vergovę romėnai laikė neišvengiamu blogiu, nes neišvaidavo kitokios santvarkos. Todėl panaikinti vergovę jiems reiškė sugriauti visą valstybės ir visuomenės struktūrą, o tai prieštaravo visuotinio gėrio, t. y. *aequitas*, principui.

Natura rerum (įprastos dvasinės ir fizinės žmonių savybės, leidžiančios spręsti apie tam tikrų gyveninio reiškinių normalumą)⁶. Dažnai romėnų teisininkai sprendimus motyvavo tuo, kad pats gyvenimas verčia spręsti tam tikras gyvenimo situacijas. Jeigu įstatymų leidėjas visuomeninius santykius reglamentuos kitaip, nei jie susiklostę praktiškai, teisės normos veiksmingumas bus labai abejotinas. Taigi *natura rerum* reiškia, kad įstatymų leidėjas, reglamentuodamas tam tikrus visuomeninius santykius, privalo atsižvelgti į konkrečias gyvenimo problemas ir paties gyveninio siūlomųjų sprendimo būdus.

Ius naturale (prigimtinė teisė). Šio termino reikšmė iš esmės skiriasi nuo aptarto *natura rerum*. *Ius naturale* atsiradimą romėnų teisėje lėmė graikų filosofija. Klasikinio laikotarpio Romos teisininkai tikėjo, kad gyvenimo tvarka yra pagrįsta amžinu, nekintamu, protingu ir besąlygiiniu sveiko proto (*ratio naturalis*) kriterijumi. Teisininko užduotis yra rasti ir įtvirtinti *ratio naturalis* taisykles, kurios yra nekintamos, taigi tinkamos visiems laikams ir visoms tautoms.

⁴ Хвостов В. М. Система римского права. Москва, 1996. Р. 19.

⁵ Ten pat.

⁶ Бартошек М. Римское право. Москва, 1989. Р. 222.

2. ROMĖNŲ TEISĖS PERIODIZACIJA

Pagrindinių žinių apie Romos valstybę ir teisę, jų raidą suteikia valstybės ir teisės istorijos disciplina. Todėl šiame darbe socialinė, ekonominė ir politinė Romos raida, lėmusi romėnų teisės evoliuciją, plačiau nenagrinėjama. Istorinė legenda sako, kad Roma įkurta 753 m. pr. Kr. Per kelis šimtmečius ji virtusi pasauline imperija. Vakarinė Romos imperijos dalis žlugo 476 metais, tuo tarpu rytinė dalis, puolama turkų, – tik 1453 metais. Ten, valdant imperatoriui Justinianui, atlikta didžiausia antikos laikų teisės kodifikacija.

Daugiatūkstantmetė romėnų teisės istorija paprastai skirstoma į keurus laikotarpius.

1. Seniausi laikai, arba archainis (753 m. pr. Kr. – III a. pr. Kr. vid.) laikotarpis. Aptariamam laikotarpiu romėnai daugiausiai vertėsi gyvulininkyste, kitos ūkio šakos, taip pat prekyba nebuvo plėtojamos. Privatinių teisinių santykių reguliavimo pagrindas buvo romėnų įsivaizdavimas, kas privalu ir teisinga. Kitaip tariant, pagrindiniu teisės šaltiniu pripažintas paprotys ir religinė tvarka (*fas*). Pačiu ankstyviausiu periodu, pradedant Romulu, teisminė valdžia priklausė karaliams. Būtent jie sprendė privačius ginčus ir nustatė pažeidėjams sankcijas. Karaliams priklausė ir įstatymų leidžiamoji valdžia: suformuluotas bendrąsias elgesio taisykles jie skelbė tautos susirinkime, o šis savo ruožtu galėjo joms tik pritarti. Tačiau iš esmės *leges regiae* (karalių įstatymai) buvo ne kas kita, kaip akceptuoti papročiai.

Išvijus karalius (509 m. pr. Kr.) įstatymų leidžiamoji ir teisminė valdžia pateko į dviejų magistratų rankas – konsulų ir senato. Visi įstatymai nuo šiol buvo priimami tik akceptuoti senato. Šiuo laikotarpiu Roma tampa respublika. Reikšmingiausias šio periodo teisės kūrinys – tai Dvylikos lentelių įstatymai. Jiems komicijos pritarė 449 m. pr. Kr. Būtent jie tapo tolesniu Romos teisinės sistemos raidos pagrindu. Didžiausiu Dvylikos lentelių įstatymų nuopelnu laikoma tai, kad jie susistemino daugybę iki tol gyvavusių papročių ir *leges regiae*. Kita vertus, juose itin mažai naujovių. Priėmus Dvylikos lentelių įstatymus romėnai ieškinius teismuose reiškė vadovaudamiesi tik įstatymu, jokie kiti pagrindai negaliojo.

Ikiklasikinis laikotarpis (367–17 m. pr. Kr.). Pergalingų karų metu sukaupti turtai skatino gamybą ir prekybą, taip pat tarptautinę. Valstybėje atsirado daug belaisvių ir kitokių svetimšalių. Tai savo ruožtu lėmė naujos teisės šakos – *ius gentium* susiformavimą. Romėnų teisės, prita-

komos naujoms sąlygoms, raidą labiausiai veikė pretorių veikla, o šio laikotarpio pabaigoje – ir teisės mokslas.

Taigi šį laikotarpį reikėtų apibūdinti kaip romėnų teisės raidos tarpsnį. Būtent šiuo metu Romos respublika pasiekia savo klestėjimo viršūnę ir žlunga. Romos teisinėje sistemoje atsiranda naujų sutarčių formų, aktyviai reiškiasi teisės mokslas. Sutartys, sudaromos nesilaikant formalių *ius civile* reikalavimų ir grindžiamos tik šalių valia, yra ginamos pretoriaus. Pradėdamas eiti savo pareigas, pretorius išleisdavo ediktą, kuriame skelbė, kokie teisiniai santykiai bus ginami. Įsigalėjus formuliariniam procesui pretorius įgijo realią galimybę suteikti teisminę gynybą tiems santykiams, kurie nereguliuojami *ius civile*, o kartais jai ir prieštarauja. Šitaip pretoriui susidarė palankios galimybės dalyvauti reformuojant teisę. Toks pretoriaus teisių išplėtimas veikė ir aktyvią teisės mokslo raidą. Būtent šiuo laikotarpiu teisė pradeda laikyti bendrosiomis taisyklėmis.

Klasikinis laikotarpis (I-III a.). Tai principato laikotarpis, kurį pradeda pilietinio karo, vykusio Romoje, laimėtojas Oktavianas Augustas. Principatas žlugo 235 m. mirus imperatoriui Aleksandriui Severui. Būtent principato laikotarpiu išnyksta esminis *ius civile* ir *ius gentium* skirtumas. Tai įvyksta po to, kai 212 m. imperatorius Karakala išleidžia ediktą, pagal kurį daugiamilijoninės imperijos visuomenės nariams suteikiama Romos pilietybė.

Romos imperijos susiformavimas, jos išsiplėtimas, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo pagyvėjimas lėmė ir romėnų klasikinės privatinės teisės suklestėjimą. Būtent šios teisės recepcija Europoje ir turima omenyje, iš esmės apie ją kalbėsime ir šiame darbe.

Klasikiniu laikotarpiu ypač daug reikšmės teikiama naujiems teisės šaltiniams – senato ir princepsso leidžiamiems aktams. Labai suklesti teisės mokslas.

Poklasikinis (smukimo) laikotarpis (III a. vid. – 565 m. (imperatoriaus Justiniano mirties metai)). Istant vergvaldinei santvarkai didėjo visų Romos imperijos gyvenimo sričių krizė. 395 m. Romos imperija suskilo į dvi dalis – Vakarų ir Rytų. Šiuo laikotarpiu ypač stiprėja ir plinta biurokratizmas, vyksta aktyvi valstybės feodalizacija, nuvertinamas asmenybės autonomijos principas. Pablogėja tiek teisinė, tiek kalbinė įstatymų kokybė. Jie tampa nesuprantami padidėjusiam magistratų personalui. Svarbus šios epochos bruožas, kad būtent tada itin siekiama supaprastinti ir suvienodinti teisės šaltinius. Todėl vis daugiau reikšmės teikiama imperatorių (*dominus*) konstitucijoms. Visuotinė visuomenės krizė paveikė ir teisės mokslą.

ANTRAS SKYRIUS

Romėnų teisės šaltiniai

1. ROMĖNŲ TEISĖS ŠALTINIŲ SAMPRATA IR RŪŠYS

TEISĖS ŠALTINIŲ SAMPRATA

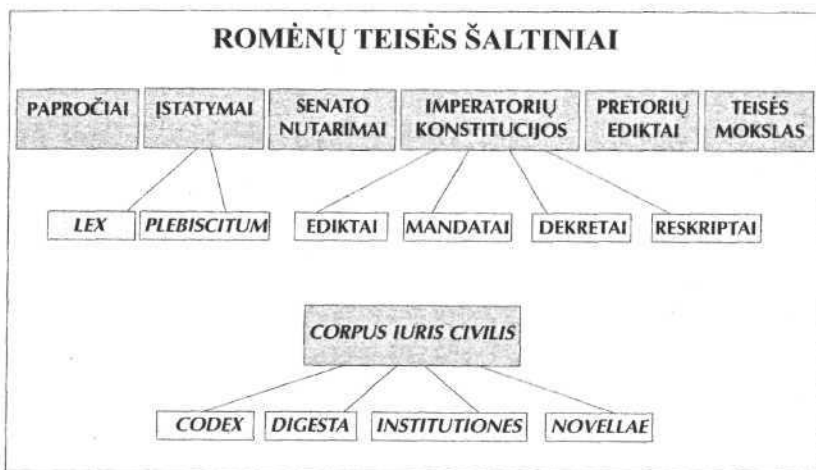
Teisės šaltinius galima suprasti dvejopai: kaip teisės normų atsiradimo, jų išraiškos formas, arba formavimosi būdus, ir kaip mūsų žinių apie romėnų teisę visumą, t. y. romėnų teisės paminklus. Pirmuoju atžvilgiu — tai kompetentingų valstybės institucijų leidžiami norminiai aktai, teisės papročiai, teismo precedentai ir 1.1., antruoju — tai rašytiniai ir kito-kie istorijos paminklai, iš kurių sužinome apie kažkada galiojusią teisę (metraščiai, kronikos, mokslo veikalai, išlikusios teismų bylos ir 1.1.). Pagrindinis mūsų žinių apie romėnų teisę šaltinis yra Justiniano VI a. kodifikuota teisė. Labai reikšmingos yra Gajaus Institucijos (II a. vidu-rys), rastos praėjusio Šimtmečio pradžioje. Svarbių žinių apie archainę romėnų teisę randame epigrafuose - teisės užrašuose, iškaltuose akme-nyje arba metalinėse plokštelėse. Žinių apie romėnų teisę galima aptikti ir ne teisės — istorikų, poetų, žymiausių oratorių - veikaluose.

Šiame darbe romėnų teisės šaltiniai nagrinėjami pirmuoju aspektu, t. y. kaip romėnų teisės išraiškos formos, arba formavimosi būdai.

ROMĖNŲ TEISĖS ŠALTINIŲ RŪŠYS

Pagrindiniai teisės šaltiniai (2 pav.) buvo:

- 1) papročių teisė;
- 2) įstatymai;
- 3) senato nutarimai;
- 4) imperatorių konstitucijos;
- 5) pretorių ediktai;
- 6) teisės mokslas.

2 pav. Romėnų teisės šaltiniai

Papročių teisė. Romoje, kaip ir kitose senovės valstybėse, pirma-
sis, seniausias teisės šaltinis buvo paprotys. Istorijos mokslas nustatė,
kad iki Dvylikos lentelių įstatymų romėnai jokių rašytinių įstatymų ne-
turėjo. Per visą seniausiąją ir respublikos laikotarpį papročių teisė buvo
vyraujantis teisės šaltinis. Papročių teisę romėnai vadino įvairiai: *ūsus*,
mos maiorum, *consuetudo*. Pagal romėnų koncepciją, papročių teisė,
skirtingai negu įstatymai, kur valia išreikšta aiškiai, yra tyli tautos va-
lios išraiška. Kol visuomeniniai santykiai buvo nesudėtingi, papročių
teisės visiškai pakako. Vėliau, maždaug nuo I a., plečiantis valstybės
centralizacijai ir teritorijai, papročių teisės reikšmė mažėjo, ją vis la-
biau iš gyvenimo stūmė rašytiniai teisės šaltiniai. Tam turėjo reikšmės
ir ta aplinkybė, jog nerašytoji papročių teisė sudarė sąlygas piktnau-
džiauti pareigūnams, kuriems buvo pavesta rūpintis, kad būtų laiko-
masi teisės reikalavimų. Todėl ilgainiui papročių teisę visur mėgina-
ma kodifikuoti. Romoje tai buvo garsieji Dvylikos lentelių įstatymai,
rinkinys, sudarytas 450 m. pr. Kr. Dvylikos lentelių įstatymuose užra-
šytos ne tik privatinės, bet ir viešosios teisės normos. Pasakytina, kad
jie nepanaikino papročių teisės, – papročiai turėjo tokia pačią teisinę
galia kaip ir įstatymai.

Įstatymai (leges). Pagal Gajų, įstatymas (*lex*) pasirodė respublikos
laikotarpiu. Tada jis reiškė tautos susirinkimo (*comitium*) priimtą aktą.
Visi iki tol išėjusieji, įskaitant ir Dvylikos lentelių įstatymus, buvo ne
kas kita, kaip užrašyti papročiai.

Tautos susirinkimas įstatymus priimdavo magistrato (konsulo arba pretoriaus) siūlymu. Įstatymą sudarė trys dalys: **įžanga** (*praescriptio*), kur buvo nurodomas įstatymo iniciatoriaus vardas, pavyzdžiui, *lex Hortensia*, balsavimo vieta ir laikas bei tam tikros elgesio taisyklės, **teisiniai reikalavimai** (*rogatio*), kur dėstomas pats įstatymo tekstas, ir **sankcija** (*sanctio*), kurioje numatytos tam tikros priemonės, turinčios garantuoti, kad būtų laikomasi įstatymų reikalavimų, pavyzdžiui, bauda, sandorio negaliojimas ir panašiai. Tokia klasikinė įstatymo struktūra išliko iki šių dienų.

Plebėjai turėjo savo susirinkimą, vadinamą *consilium plebis*. Jam vadovavo plebėjų tribūnas. Plebėjų susirinkimo priimti aktai vadinti *plebis scita*. Iš pradžių šie aktai galiojo tik plebėjams. Tačiau 286 m. pr. Kr. išleistas *lex Hortensia* nustatė, kad jie privalomi visiems gyventojams.

Senato nutarimai (*senatusconsulta*). Respublikos laikotarpiu senatą sudarė princepsas. Tada senatas dar neturėjo įstatymų leidybos teisės, bet jau įgijo tam tikrą reikšmę leidžiant įstatymus, nes tvirtino priimtuosius tautos susirinkimo. Privalomąją teisinę galią senato nutarimai įgijo tik Augusto laikais.

Šitaip atsitiko todėl, kad tautos susirinkimai trukdė plėstis princepsso valdžiai. Įstatymų galios suteikimas senato nutarimams reiškė, kad ėmė silpnėti respublikos demokratinės tradicijos. Formaliai kiekvienas senato narys turėjo įstatymų iniciatyvos teisę, tačiau sprendžiamąją išvadą dėl projekto teikė princepsas. Šitaip jis, prisidengdamas senato autoritetu, įgyvendino savo įstatytą leidžiamąją valdžią. Šis procesas baigėsi tuo, kad principato pabaigoje senatas tik išklausydavo princepsso pranešimą apie senato nutarimo projektą, bet dėl jo net nebalsavo. Tai lėmė prielaidas atsirasti naujam romėnų teisės šaltiniui – imperatorių konstitucijoms.

Imperatorių konstitucijos. Principato laikotarpiu prasipletė imperatoriaus įstatymų leidybos teisės. Imperatoriaus leidžiami norminiai aktai vadinti bendru konstitucijų (*constitutiones*) vardu, nors jų teisinė forma buvo įvairi. Tai ediktai, mandatai, dekretai ir reskriptai.

Ediktai (*edicta*) – tai bendrojo pobūdžio imperatoriaus norminiai aktai, formos ir turinio atžvilgiu panašiausi į įstatymus. Pavyzdžiui, garsiuoju 212 m. ediktu imperatorius Karakala suteikė Romos pilietybę beveik visiems Romos imperijos gyventojams.

Mandatai (*mandata*) – tai imperatoriaus instrukcijos provincijų vietininkams ir kitiems valdininkams. Mandatai suteikė tam tikrų teisių, įgaliojimų (šitaip terminas „mandatas“, matyt, atsirado vėlesnėse teisės sistemoje). Nors mandatas adresuotas konkrečiam valdininkui, vis dėlto jo nerei-

ketų laikyti individualiu teisės aktu, nes jame išdėstytos nuostatos ir taisyklės buvo privalomos ne tik jo adresatui — valdininkui, bet ir tam valdininkui pavaldiems gyventojams. Vadinasi, mandatai buvo teisės šaltiniai.

Dekretai (*decreta*) — tai imperatoriaus, kaip aukščiausiojo teisėjo, sprendimai. Čia buvo ne tik sprendžiamos konkrečios bylos, bet ir aiškinama teisė arba net dėstomos naujos teisinės nuostatos. Šie aiškinimai ir nuostatos teisėjams buvo privalomi.

Reskriptai (*rescripta*) — tai imperatoriaus (jo kanceliarijos) atsakymai į teisėjų, valdininkų ar paprastų piliečių teisinius klausimus. Reskriptai laikyti autentiškais galiojančiais teisės aiškinimais. Jie kūrė teismų praktiką.

Dominio laikotarpiu visa įstatymų leidžiamoji valdžia buvo sutelkta imperatoriaus (*dominus*) rankose. Įsigalėjo taisyklė: „Ką nusprendė imperatorius, tai yra teisė.“ Imperatoriaus leidžiami aktai vadinti *leges* (įstatymais). Jų buvo išleidžiama vis daugiau, tad reikėjo juos kaip nors surinkti, sutvarkyti ir tam tikru būdu susisteminti. Šitai atsirado *leges* rinkiniai - *codex*. Pirmasis toks rinkinys - *Codex Gregorianus* — išleistas 295 metais. Apie 314 m. pasirodo *Codex Hermogenianus*. Tai buvo neoficiali privačių asmenų atlikta kodifikacija. Pirmasis oficialus kodeksas - *Codex Theodosianus* - paskelbtas 438 m. Rytų Romos imperatoriaus Teodosijaus. Šie darbai neapima visų romėnų teisės šaltinių, o tik jų dalį, vadintą *leges*.

Išsamiausia kodifikacija atlikta imperatoriaus Justiniano valdymo laikais. Visas rinkinys išleistas 153 m., praėjus šimtmečiams po Justiniano mirties. Jis pavadintas *Corpus Civilis*, pabrėžiant pasaulietinės teisės skirtumą nuo bažnytinės - *Corpus iuris canonici*. Justinianokodifikuotą teisę (*Corpus iuris civilis*) sudaro keturios dalys: Kodeksas (*Codex*) Digestai (*Digesta*), Institucijos (*Institutiones*) ir Novelos *Novellae*. Tai svarbiausias mūsų žinių apie romėnų teisę šaltinis.

Justinianui esant gyvam išleistos pirmosios trys dalys. Kiekvienai sudaryti steigta sisteminimo komisija, į kurią įėjo žymus teisininkas, svarbiausias magistratas ir kvestorius, tvarkęs teismus. Komisija turėjo surinkti ir susisteminti teisės normas pagal išleistas imperatorių konstitucijas ir teisės literatūrą. Todėl Justiniano kodifikacija dažnai vadinama kompiliacija, nes rinkinių sudarytojai naujų teisės normų nekūrė. Tačiau Justinianas, siekdamas išvengti teisės prieštaravimų, taip pat norėdamas, kad senosios teisės konstrukcijos atitiktų pasikeitusias socialines ir ekonomines sąlygas, suteikė kompiliatoriams teisę iš dalies perdirbti tekstus. Tai vadinta interpoliacija. Pavyzdžiui, leista keistijau ne-

egzistuojančių valstybės institucijų pavadinimus, terminams ir sąvokoms, kurios klasikinėje teisėje turėjo specialią reikšmę (*ius singulare*), suteikti bendrąjį pobūdį (*ius commune*), tam tikro teisininko suformuluotas nuostatas papildyti vėlesnių teisininkų mintimis ir t. t.

Codex - tai imperatorių konstitucijų ištraukų rinkinys. Jis baigtas 529 m. (nauja redakcija - 534 m.) ir susideda iš 12 knygų, padalytų į skyrius, kur chronologine tvarka išdėstytos konstitucijos, o šios dar skirstomos į paragrafus. Šios Kodekso dalys numeruojamos arabiškais skaitmenimis. Taigi literatūros nuoroda, pavyzdžiui, C.10.20.1, reiškia: C - Codex, 10 - knygos numeris, 20 - knygos skyrius, 1 - pirmoji skyriaus konstitucija.

Digesta (kartais dar vadinama Pandektomis (*Pandectae*) dalis sudaryta iš žymiausių Romos teisininkų veikalų ištraukų. Darbas baigtas 530 metais. Surinkta medžiaga išdėstyta 50 knygų, šios skirstomos į skyrius, įstatymus (fragmentus) ir fragmento (aiškinamo įstatymo) paragrafus. Pavyzdžiui, D.15.10.115.2; čia: D- **Digesta**, 15 - knygos numeris, 10 - knygos skyrius, 115 - fragmento (įstatymo) numeris, 2 - fragmento paragrafas.

Institutiones yra romėnų teisės pagrindų rinkinys. Tai tarsi romėnų teisės vadovėlis, nes jam teikta tokia pati teisinė reikšmė kaip ir Kodeksui bei Digestams. Rinkinio sudarytojai daugiausia rėmėsi garsiuoju veikalu - Gajaus Institucijomis. Jos suskirstytos į keturias knygas, šios - į skyrius ir paragrafus. Pavyzdžiui, nuoroda 1.3.9.1 reiškia: I — *Institutiones*, 3 - trečioji knyga, 9 - trečiosios knygos 9 skyrius, 1 — devinto skyriaus 1 paragrafas.

Novellae. Teisė Justiniano baigta kodifikuoti (pirmosios trys dalys) 534 metais. Be abejo, tai nereiškė, kad valstybėje nutrūko teisėkūra. Justinianas ir jo palikuonys leido norminius aktus, kurie aiškino ir pildė normas, įtrauktas į kodifikuojamą teisę, taip pat nustatė naujas teisės normas, kai to reikėjo dėl besikeičiančių gyvenimo sąlygų. Justinianas ketino novelas kodifikuoti, tačiau oficialiai tai nebuvo padaryta. Šį darbą atliko privatūs kompiliatoriai. Į paskutinį **Novellae** rinkinį įeina Justiniano ir jo įpėdinių novelos iki 529 metų.

Pretorių ediktai. Tam tikro rango romėnų magistras, pavyzdžiui, pretoriai, konsulai, provincijų valdytojai, pagal paprotį, pradėdami eiti pareigas, skelbė tam tikrą manifestą, kur dėstė valdiniam savo būsimo valdymo programą. Pavadinimas „ediktas“ kilo iš žodžio *edicere* — įsakyti, paskelbti. Iš pradžių ediktai buvo tik bendrojo pobūdžio proklamacijos. Dažniausiai jais siekta užpildyti teisės spragas.

Tačiau senosios romėnų *ius civile* konservatizmas vis labiau stabdė ir varžė ekonominių santykių plėtrą. Reikėjo rasti būdą pritaikyti teisę prie gyvenimo keliame naujų reikalavimų. Todėl apie II a. pr. Kr. išleistas *lex Aebutia* suteikė pretoriui teisę netenkinti net tokių pretenzijų, kurios pagrįstos įstatymu, bet kurias tenkinti naujomis sąlygomis būtų neteisinga, ir tenkinti tokias pretenzijas, kurios, nors ir nepagrįstos įstatymais, kilusios iš gyvenimo. Tai jis galėjo padaryti atsisakydamas duoti ieškovui tam tikrą formulę.

Edikte pretorius ėmė skelbti formules, kurios suteikė galimybę tenkinti ieškinius, ir nurodė sąlygas, kuriomis tenkins arba atmes prašymus. Pretorius, pavyzdžiui, skelbė, kad nors, pagal *ius civile*, ir galioja pasižadėjimas, išgautas apgaule (*dolus*), jis padės apgautajam, įterpdamas į formulę išlygą, jog teisėjas gali priteisti, jeigu apgaulė neesminė, nedidelė. Taip pat, pagal *ius civile*, apvogtasis galėjo reikalauti iš vagies baudos tik jeigu šie buvo piliečiai, tačiau pretorius suteikė nukentėjusiajam teisę pareikšti ieškinį, įsakydamas teisėjui piliečiais laikyti abu (*actio praetoria ficta*).

Šie įvairių pretorių nustatyti dėsniai sudarė pretorių teisę. Pasak romėnų (Papiniano), ji sukurta siekiant paaiškinti, papildyti ir pataisyti civilinę teisę. Teisinį pretorių ediktų pagrindą II a. sukūrė imperatoriaus Hadriano kvestorius Salvijus Julijonas, susisteminęs pretorių teisę. Jis parengė bendrą *edictum perpetuum* formulę (senatas ją patvirtino) ir uždraudė keisti.

Pretorių teisė aktyviai veikė ir *ius civile*. Susidarė net savarankiški pretorių teisės institutai, pavyzdžiui, greta kviritinės nuosavybės – bonitarinė. Pretorių teisė turėjo progresyvumo požymių, nes skatino prekinį piniginius santykius. Julijonui ėmus sisteminti teisę, prasidėjo šių sistemų susiliejimas, kurio rezultatas – Justiniano kodifikuota teisė.

Teisės mokslas (*iurisprudentia*). Teisės mokslo raida Romoje prasidėjo labai anksti. Pirmieji teisės komentatoriai – pontifikai (aukštosios žynių kolegijos nariai), buvo ne tik sakralinės, bet ir pasaulietinės teisės žinovai. Labiausiai teisės mokslas suklestėjo respublikos laikotarpio pabaigoje ir principato laikais.

Imperatoriaus Augusto valdymo metais žymiausiems Romos teisininkams leista oficialiai aiškinti teisę – *ius publice respondendi*. Teisės mokslo autoritetams suteikta privilegija atsakyti į probleminius teisės klausimus, ir atsakymai buvę privalomi magistratams. Teisėjai privalėjo jais vadovautis. Tik kai teisės autoritetų nuomonės skyrėsi, teisėjas galėjo rinktis. Vadinasi, teisininkų darbams suteiktas tiesioginio teisės šal-

tinio statusas. Tokios reikšmės teisės mokslas neturėjo ir neturi jokioje kitoje pasaulio teisės sistemoje.

I a. išsiskyrė dvi teisės mokyklos: prokuliečių ir sabiniečių. Pirmosios mokyklos pradininku laikomas žymus teisininkas, respublikos šalininkas Labeonas (*Labeo*), o antrosios — vienvaldystės šalininkas Kapitonas (*Capito*). Tačiau šios mokyklos pavadintos garsių sekėjų Sabino (*Sabinus*) ir Prokulo (*Proculus*) vardais. Joms priklausė garsiausi Romos teisininkai: Celsas, Julijonas, Pomponijus, Gajus ir kiti.

426 m. išleista garsioji Valentiniano III konstitucija, dar vadinama „Įstatymu apie citavimą“. Šis įstatymas leido teismams „cituoti“, t. y. remtis tik penkių garsiausių klasikinio laikotarpio teisininkų darbais: Gajaus, Papiniano, Pauliaus, Ulpiano ir Modestino. Vyriausiuoju iš jų buvo pripažintas Papinianas: kitų autoritetų nuomonėms pasiskirsčius po lygiai, lėmė Papiniano nuomonė. Kitais teisininkais remtis leista tik jų nuomonę paminėjus bent vienam iš penkių teisės autoritetų.

Kadangi žymiausių teisininkų veikalams suteiktas teisės šaltinių statusas, daug mėgintajuos susisteminti. Tačiau tai pavyko tik Justinianui, *Corpus iuris civilis* dalis Digestai – tai susistemintos žymiausių Romos teisininkų veikalų ištraukos, apie du trečdaliai jų – iš Ulpiano ir Pauliaus veikalų.

Didžiulis Romos teisininkų nuopelnas, kad labai įvairialypę ir daugiašakę romėnų privatinę teisę jie sugebėjo taip susisteminti, jog ši tapo išbaigta, tobula teisės sistema, kokios nerasime jokioje kitoje antikos valstybėje. Genialūs Romos teisininkai suformulavo daug teisės terminų, teisės principų ir juos sėkmingai taikome iki šiol.

2. ROMĖNŲ TEISĖS RECEPCIJA

Vakarų Romos imperija žlugo 476 m., o Rytų (Bizantija) išsilaikė iki 1453 metų. Todėl romėnų teisė pasaulio teisės sistemų raidą veikė dviem kryptimis: Rytų (bizantiškoji linija) ir Vakarų.

Po Justiniano mirties romėnų teisės raida Rytų Europoje tam tikram laikui buvo sustojusi. Apsiribota Justiniano kodifikuotos teisės vertimais į graikų kalbą, nes dauguma Bizantijos gyventojų nemokėjo lotynų kalbos. Imperatorius Leonas III 726 m. išleido garsiąją Eklogą — Justiniano kodifikuotos teisės santrauką, šiek tiek pataisytą ir pritaikytą pakitusioms teisės praktikos reikmėms. IX a. išleistos Bazilikos (*Basilica* – karalių įstatymai) – vientisas įstatymų rinkinys, kur sujungtos dvi Jus-

tiniano kodifikuotos teisės dalys: Kodeksas ir Digestai, papildytos aktualiomis Novelų nuostatomis.

XI a. teisėkūra Bizantijoje apmiršta. Tik 1345 m. Salonikų teisėjas Armenopulas parengia Šešiaknygį (*Hezabiblos*). Tai nėra originalus darbas, o paprasta kompiliacija. Apimdamas visą galiojančią Bizantijos teisę, Šešiaknygis suvaidino didžiulį vaidmenį visos Rytų Europos teisės istorijoje. Šis įstatymų rinkinys, žlugus Bizantijai, galiojo buvusiose jos dalyse. 1835 m. jis oficialiai pripažintas galiojančia Graikijos teise ir toks liko net iki 1946 m., kai buvo priimtas naujas Civilinis kodeksas. Besarabijoje Šešiaknygis galiojo iki 1917 m. Bizantiškoji romėnų teisė atmaina darė didelę įtaką visų valstybių, priėmusių krikščionybę pagal Rytų tradiciją, teisei (ypač Bulgarijos, Serbijos ir iš dalies Rusijos). Romėnų teisės elementų yra ir visuose trijuose Lietuvos Statutuose, ypač 1588 m. III Statute, išverstame į lenkų kalbą ir iš dalies taikytame ir Lenkijos karalystėje.

Žlugus valstybei paprastai galios netenka ir jos teisė. Subyrėjus Romos imperijai, romėnų teisės toks likimas neišvengiamas. Įvyko negirdėtas istorijoje dalykas — Vakarų Romos imperijos teritorijoje atsiradusios valstybės daugiau ar mažiau perėmė romėnų teisę. Šis daug šimtmečių trukęs procesas vadinamas romėnų teisės **receptija**.

Germanų nukariauotose teritorijose atsirado naujų valstybių (Burgundija, Frankų valstybė ir kt.). Jose germanai vadovavosi savo papročių teise, tačiau ten gyvenę romėnai laikėsi romėnų teisės. Kai kurių germanų valstybių valdovai išleido net oficialius romėnų teisės rinkinius, pavyzdžiui, VI a. pradžioje išėjo *Lex Romana Burgundiorum*.

Imperatoriumi Justinianui neilgam (nuo 527 m. iki 565 m.) pavyko atgauti dalį Vakarų Romos imperijos teritorijų, tarp jų — Apeninų pusiasalį. Jis paskelbė, kad Italijos teritorijoje galioja Kodeksas, Institucijos ir Novelos. Justiniano Digestų, svarbiausios kodifikuotos teisės dalies, likimas neaiškus. Jų rankraštis Pizoje rastas tik XI amžiuje. Šis žymiausias romėnų teisės paminklas saugomas Florencijoje, todėl vadinamas **Florentina**.

Susidomėjimas romėnų teise ypač padidėjo IX–XI a. Vakarų Europoje, pirmiausia Italijoje. Steigiamos mokyklos, kurtyrinėjama ir dėstoma romėnų teisė. Atgaivinant romėnų teisę labiausiai nuspelnė 1088 m. įsteigtas Bolonijos universitetas. Tų laikų romėnų teisės tyrinėtojai apsiribojo trumpais tam tikrų nuostatų aiškinimais arba komentarais. Šios trumpos pastabos, vadinamos glosomis, rašytos arba tarp rankraščių eilučių, arba paraštėse. Todėl šios krypties atstovai vadinami glosatoriais. Jie labiau domėjosi dogma, o ne praktiniais reikalais. Praktiniams klausimams daugiau dėmesio pradėjo skirti glosatorių sekėjai — postglosatoriai. Jie taip pat pirmieji pradėjo

formuluoti tam tikrus teisės principus ir nuostatas ne tik remdamiesi teisės normomis, bet ir analizuodami susidariusią socialinę sanklodą. Taigi juos galima laikyti teisės mokslo, kaip atskiros žmonijos žinių srities, pradininkais.

Postglosatoriai papildė romėnų teisę kanonų teisės ir Italijos miestų teisės elementais, tad ši tapo universalia naujojo pasaulio teise - *lex generalis*. Komentatorių parengta romėnų teisė galėjo reguliuoti sudėtingiausius prekybos ir kitokius civilinės apyvartos santykius. Pagrindiniais teisės principais paskelbti: nuosavybės laisvė, teisės subjektų valios autonomija ir prievolinių santykių šalių lygybė¹. Šie principai skatino teisės subjektų iniciatyvą - būtiną ekonominio aktyvumo ir pažangos sąlygą. Niekio nuostabaus, kad su rašytine romėnų teise negalėjo konkuruoti partikuliarinė daugybės Vakarų Europos valstybių papročių teisė, galiojusi nedidelėse teritorijose, be to, labai diferencijuota pagal asmens teisinį statusą (bajorai, dvasininkai, miestiečiai, baudžiauninkai ir t.t.). Romėnų teisę priėmė sparčiai augantys miestai ir net feodalai, kurie joje išvelgė savo privilegijuotos padėties garantijas.

Romėnų teisės atgimimas prasidėjo XI a. Vokietijos žemėse, kur ji pripažinta galiojančia teise. Tam tikros reikšmės romėnų teisės recepcijai turėjo propaguojama idėja, kad Vokietijos imperatoriai yra Romos imperijos valstybingumo tęsėjai. XIV a. Vokietijoje įsteigiami keli universitetai (1348 m. — Prahos, 1378 m. - Erfurto ir kt.) ir pagrindinis dėstomas dalykas yra romėnų teisė. Baigę juos, taip pat Italijos universitetus, romėnų teisės žinovai (legistai) šios teisės nuostatas taikė dirbdami administracijoje ir teismuose.

Ypač svarbų vaidmenį čia suvaidino 1495 m. įsteigtas Imperijos Rūmų teismas (*Reichskammergericht*) - aukščiausioji teisminė instancija, nagrinėjanti civilines bylas. Jis sukūrė teismų praktiką, kad romėnų teisė teismuose taikoma subsidiariai, t. y. teismai civilinius ginčus sprendė vadovaudamiesi vietos (krašto, miesto, kunigaikštystės) teise, tačiau jeigu tam tikro klausimo nereguliavo vietos teisė, teismas privalėjo vadovautis romėnų teise. Kadangi vietos teisė buvo papročių, nerašytinė, suinteresuota šalis turėjo įrodyti tikrai esant tam tikrą papročių normą. Tai padaryti buvę sunku, todėl ginčai dažniausiai spęsti remiantis romėnų teisės normomis. Tokia padėtis Vokietijoje išliko iki 1899 m. pabaigos, kai buvo parengtas Vokietijos imperijos civilinis kodeksas (BGB).

Pridurtina, kad Vokietijoje recepuota ne originalioji romėnų teisė, kodifikuota Justiniano, o suformuluota komentatorių (glosatorių, postglosato-

¹ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 49

rių, legistų) veikaluose. Galiojo principas: „Ko nepripažįsta glosos, nepripažįsta ir teismas.“ Didžioji Prancūzijos revoliucija įrjos idėjos, pasklidusios Europoje ir griovusios senosios feodalinės visuomenės pagrindus, atrodo, turėjo pakirsti ir romėnų teisės galias. Tačiau šitaip neįvyko. Kodėl?

Vokietijos imperijos civilinis kodeksas (BGB) pagrįstas labai populiarios Europoje prigimtinės teisės mokyklos idėjomis. Jos pradininkas – olandas Hugas Grocijus (Hugo Grotius), gyvenęs 1583–1645 metais. Prigimtinės teisės teorija, atsiradusi baudžiamosios epochos pabaigoje, atspindėjo kovą su socialine neteisybe už žmogaus laisvę (*liberté*) ir lygybę (*égalité*). Romėnų teisė pripažino ne tik asmens, kaip teisinių santykių subjekto, lygybę, bet ir jo laisvę (*libertas*). Ši buvo suvokiama kaip galimybė elgtis jam tinkamu būdu, ir tokio elgesio ribas galėjo nustatyti tik įstatymas. Iš čia kilo garsus principas: *Quod lege non prohibitum, licitum est* (ko teisė (įstatymas) nedraudžia, leidžiama viskas), suformuluotas pagal Digestus Florentino (D.I.5.4)². Turbūt neatsitiktinai hitlerininkai, atėję į valdžią, pasistengė panaikinti romėnų teisę kaip universitetinę discipliną³. Prigimtinės teisės mokyklos atstovai skelbė, kad žmonių tarpusavio santykių reguliavimą būtina grįsti asmenybės proto ir laisvės principais. Pagal juos, gali galioti tik normos, neprieštaraujančios protui. H. Grocijus net suformulavo reikalavimus, kurių turėtų laikytis visos žmonių bendruomenės, visos valstybės, o būtent: sutarčių būtina laikytis (*pacta sunt servanda*); žala, padaryta kitam asmeniui, privalu atlyginti; svetimai nuosavybė turi būti gerbiama ir kitus. Todėl kai XVIII–XIX a. teisė pradėta sisteminti, kilo klausimas, koks turėtų būti kodeksas: įstatymų rinkinys ar vientisas įstatymas. Nugalėjo romėnų teisės specialistai, pateikę logišką teisės sąvokų ir terminų struktūrą. Kodifikuojant Europos valstybių teisę, žinoma, reikėjo atsisakyti kazuistikos, išlikusios net Justiniano kodifikuotoje teisėje. Naujieji civiliniai kodeksai: Austrijos civilinis kodeksas (ABGB), parengtas 1797 m., Napoleono kodeksas (1804 m.) ir kiti, nors formaliai skelbė, kad romėnų teisė negalioja, patys buvo jos sistemos produktas. Todėl XVII–XVIII a. vadinami trečiuoju romėnų teisės atgimimo laikotarpiu⁴.

² Kartais šis principas aiškinamas neteisingai, išplečiant jį ir valstybės pareigūnams. Tuo tarpu prigimtinės teisės mokyklos atstovai turėjo galvoje ne magistratus (valdininkus), o asmenis, civilinės apyvartos subjektus. Pažvelgę į pasaulinę teisės istoriją, pamatysime, jog viešojoje teisėje galioja visai priešingas principas: valdininkas gali veikti tik pagal savo kompetenciją, t. y. gali tiek, kiek jam leidžia įstatymas.

³ Rozwadowski W. *Prawo rzymskie*. Warszawa, 1991. P. 53.

⁴ Ten pat, p. 34.

Trečias skyrius

Civilinių teisių įgyvendinimas ir gynyba Romos imperijoje

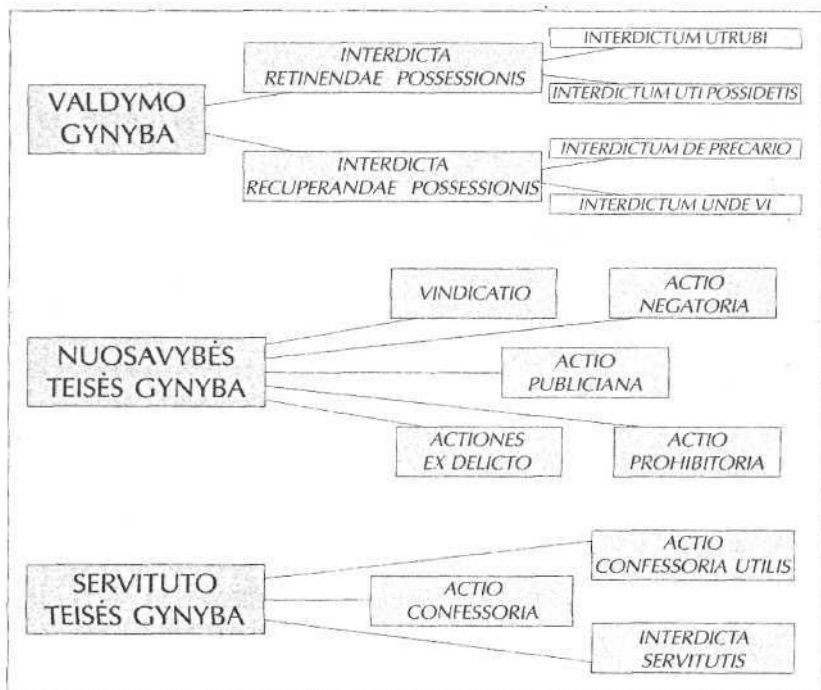
1. TEISIŲ ĮGYVENDINIMAS IR GYNYBA

Teisių įgyvendinimas - tai konkretaus subjekto galimybė savo veiksmais patenkinti teisei neprieštaraujančius savo interesus. Jeigu naudodamasis turima teise asmuo susiduria su kliūtimis, trukdančiomis jam tenkinti savo interesus, kyla būtinybė priversti kitą- įpareigotą subjektą - sudaryti tam reikiamas sąlygas. Čia subjektinė teisė reikalauja, kad įpareigotas asmuo atitinkamai elgtųsi, t. y. susilaikytų nuo tam tikrų veiksmų arba atliktų juos teisę turinčio asmens naudai. Jeigu įpareigotas asmuo nederamai elgiasi, nevykdo teisę turinčio asmens reikalavimų, šis kreipiasi į tam tikras valstybės institucijas su prašymu apginti jo teisę. Teismine gynyba įpareigotas subjektas priverčiamas atlikti tam tikrus veiksmus arba susilaikyti nuo jų, kad asmuo galėtų įgyvendinti turimą teisę. Taigi teisės įgyvendinimas vienu atveju gali būti neprievartinis, kai teisę turinčiam asmeniui nedaroma jokių kliūčių tenkinti savo interesus, o kitu atveju grindžiamas tam tikra įpareigotam asmeniui taikoma prievarta.

Seniausiais laikais įprastas būdas įgyvendinti teises buvo savigny, kai asmuo, kurio teisė pažeista, pats arba savo gentainių padedamas priversdavo įpareigotą asmenį elgtis atsižvelgiant į nusistovėjusius papro-

čius, savo interesus. Toks teisių įgyvendinimo ir gynybos būdas buvo grindžiamas savivale ir vadintas barbarišku. Jį taikant dažnai pažeisti įpareigotos šalies interesai, jų nebuvo paisoma. Todėl gana anksti ši procesą pradėjo reguliuoti valstybė ir pamažu perėmė jį iš savo rankas, sukurdamą specialias, įgaliotas tai daryti institucijas. Klasikiniu ir poplaskikiniu laikotarpiu savigyna leista tik neperžengiant būtiniosios ginties ribų, kaip priemonė atremti neteisėtai asmeniui ar jo turtui taikomą prievartą. Senosios epochos taisyklę - *vim vi repellere licet* (prieš prievartą gali būti vartojama jėga) - Ulpianas laikė prigimtinių teisės norma. Savigynos normas nustatė Marko Aurelijaus ir kilų IV a. pabaigos imperatorių konstitucijos, numatydamos sankcijas peržengus būtiniosios ginties ribas.

Dvylikos lentelių įstatymuose užfiksuota susidariusi iki juos priimant subjektinių teisių įgyvendinimo padėtis. Jie reglamentuoja teismo, kaip valstybės institucijos, ginančios ir prievartą įgyvendinančios subjektines teises, įgaliojimus. Teismo, kaip valstybės institucijos, vaidmens padidėjimą ginant subjektines teises rodo rekuperatorių kolegijos, kurios

3 pav. Daiktinių teisių gynyba

veikla buvo tiesiogiai susijusi su bylų nagrinėjimu ir priimtų sprendimų vykdymu, įsteigimas.

Kalbant apie subjektinių teisių gynybą Romos valstybėje, pabrėžti-
na, kad, skirtingai nei pagal šiuolaikinę koncepciją, subjektinės teisės
gynyba visada rėmėsi teisės pažeidimo faktu, t. y. asmuo, manantis, kad
jam trukdoma įgyvendinti savo teisę, galėjo pateikti ieškinį. Romėnų
teisė teigė, kad ne subjektinės teisės pažeidimo faktas yra teisės gyny-
bos pagrindas. Romėnų požiūriu, apie subjektinę teisę galima kalbėti tik
jeigu jos gynyba užtikrinta ieškiniu, t. y. jeigu magistratas numatė gali-
mybę ją ginti pateikiant ieškinį. Kadangi ieškiniai formuluoti tolydžio,
taikant juos konkrečioms ginčams, ankstyvuoju Romos laikotarpiu dau-
gelis reikalavimų neužtikrinti galimybe pateikti ieškinį. Todėl subjekti-
nė teisė buvo atskirta nuo galimybės ją ginti. Skirtingai nuo šiuolaikinės
teisės gynybos procedūros, Romoje subjektinės teisės gynyba reiškta for-
mule „ieškinys - subjektinė teisė“. Nėra ieškinio, nėra ir teisės (3 pav.).

2. IEŠKINIO SĄVOKA IR RŪŠYS

Ieškinys (*actio*) romėnų teisėje buvo pagrindinė subjektinės teisės eg-
zistavimo prielaida. Digestuose ieškinys apibrėžiamas kaip asmens tei-
sė įgyvendinti savo reikalavimą teismine tvarka (D.44.7). „*Nihil aliud
est actio, quam ius quod sibi debeat iudicio persequendi*.“ Kitaip ta-
riant, tai asmens kreipimasis į teismą apginti savo pažeistą teisę.

Formuliarinio proceso laikotarpiu pretorius turėjo teisę suteikti ga-
limybę ginti ieškiniiais reikalavimus, kylančius iš naujai susiklostančių
santykių, remdamasis gera valia ir teisingumu, bet ne civiline teise. Pre-
torių leidžiamuose ediktuose nuolat skelbtos ieškinių, į kuriuos jie su-
teikia teisę, formulės. Šie ieškiniai kurti apsaugoti nuo pažeidimų civili-
nes subjektinės teisės, neginamas *ius civile*. Visi jie buvo sujungti į tam
tikrą sistemą, sudarytą iš tam tikrų ieškinių tipų. Juos galima suskirstyti
į daiktinius ir asmeninius (*actio in rem et actio in personam*). Tokio
ieškinių skirstymo pagrindas buvo ginčo dalykas. Kai ginčo dalykas bu-
vo teisė į daiktą, ieškinys, kuriuo ginta ši teisė, vadinosi *actio in rem* -
daiktiniu. Daiktiniais ieškiniiais gintos nuosavybės, servitutų, įkeitimo
ir kitos teisės. Potencialus daiktinės teisės pažeidėjas galėjo būti bet kas,
pretenduojantis į ginčijamą daiktą. Kas bus atsakovas pagal daiktinį ieš-
kinį - iš anksto nežinoma, nes neaišku, kas konkrečiai gali būti daikti-
nės teisės pažeidėjas. Todėl šis ieškinys buvo pateikiamas bet kuriam

daiktinės teisės pažeidėjui. Teisminė gynyba pateikiant daiktinį ieškinį dabar vadinama absoliutine teisių gynyba. Labiausiai paplitę daiktiniai ieškiniai buvo vindikacinis, negatorinis ir *publiciana*, ginantys nuosavybės teisę. Kai ginčo objektas buvo konkretus veiksmas ar susilaikymas nuo jo, kurio reikalauti ieškovas turėjo teisę, ieškinys vadintas **asmeniniu** (*actio in personam*). Tokie ieškiniai buvo pateikiami reikalavimams, susijusiems su asmeniniais teisiniais santykiais, ginti. Šie santykiai atsiradavo tarp dviejų arba keleto konkrečių asmenų. Tai buvo prievoliniai teisiniai santykiai, kurių pagrindas – sutartis, sandoris, deliktas ir panašiai. Skirtinai negu esant daiktiniam ieškiniui, pateikiant asmeninį ieškinį iš anksto žinomas atsakovas, nes tai gali būti tik to konkretaus santykio subjektai. Todėl ir šis ieškinys pateikiamas ne bet kam, o tik ginčijamo teisinio santykio subjektui. Tokia gynyba asmeniniu ieškiniu vadinama santykine.

Nuo pretorių teisės laikų ieškiniai dar skirstyti į **civilinius**, arba griežtosios teisės (*stricti iuris*), **pretorių** (*actio honoraria*) ir **geros valios** (*bonae fidei*). Šitaip jie klasifikuoti dėl to, kad teisėjas, nagrinėdamas griežtosios teisės ieškinius, privalėjo remtis sutartimi arba įstatymu (laikytis sutarties arba įstatymo raidės) ir negalėjo pasielgti kitaip, nors ir matė, jog suklysta.

Nagrinėdamas *bonae fidei* ieškinius teisėjas gilinosi į sutarties esmę, aiškinosi tikrąją šalių valią – tai, ko šalys siekė sudarydamos sutartį, o ne tai, kas joje arba įstatyme parašyta. *Actio bonae fidei* ieškovo teisė grįsta ne įstatymo ar sutarties raide, bet faktinėmis bylos aplinkybėmis. Joms esant, teisinga, kad skolininkas įvykdys prievolę, nors griežtosios teisės požiūriu jis neprivalo jos vykdyti.

Griežtosios teisės ieškiniai – tai ankstesnės epochos, kurios teisei buvo būdingas formalizmas, liekana. Geros valios (*bonae fidei*) ieškiniai atsirado teisinio formalizmo susilpnėjimo laikotarpiu. Pavyzdžiui, pagal senąją ius *civile*, asmeniui, nesilaikančiam įstatymo nustatytų formalumų atliekant mancipaciją, negarantuota įsigyto daikto nuosavybės teisė. Todėl bet kuriuo metu perleidęs daiktą asmuo galėjo pateikti ieškinį siekdamas jį susigrąžinti ir, remiantis griežtosios teisės ieškiniu, jo reikalavimas turėjo būti patenkintas.

Vėlyvaisiais laikais tokie reikalavimai užtikrinti ieškiniu *bonae fidei* ir vien dėl tokių formalių pažeidimų negalėjo būti tenkinami, nes iš esmės nuosavybės teisė perduota kitam asmeniui. Nagrinėjant ieškinį *bonae fidei*, byla sprendžiama vadovaujantis *bonum et aequum*. Kadangi rėmėsi faktinėmis bylos aplinkybėmis, šie ieškiniai dar vadinti *actiones in factum conceptae*.

Atsižvelgiant į tikslą daiktiniai ieškiniai skirstyti į tris grupes.

Pirma, ieškiniai dėl pažeistų turtinių teisių atkūrimo - *actiones rei persecutoriae*. Pateikdamas šį ieškinį ieškovas reikalavo grąžinti ginčijamą daiktą, skolą, atlyginti padarytą žalą ir daugiau nieko.

Antra, tai baudžiamieji ieškiniai - *actiones poenales*. Jų pateikimo tikslas - civiline tvarka nubausti atsakovą. Kartais dėl vieno teisės pažeidimo fakto galėjo kilti du ieškiniai: vienas - dėl teisės atkūrimo, kitas - dėl baudos. Pavyzdžiui, vagis privalėjo grąžinti pavogtą daiktą ir sumokėti baudą.

Trečia, mišrieji ieškiniai - *actiones mixtae*. Jais siekta atlyginti padarytus nuostolius ir nubausti atsakovą. Pavyzdžiui, *lex Aquilia* numatė ne atlyginti sugadinto daikto vertę, bet sumokėti didžiausią pastarųjų metų ar pastarojo mėnesio jo kainą.

Dar skirti *actiones utiles* (išvestiniai ieškiniai), kai teisėjui pavesta nagrinėti bylą pagal jau esamą ir praktikos pripažintą ieškinį. Čia tarytum taikyta analogija. Pavyzdžiui, jau minėtas *lex Aquilia* įpareigojo atsakovą atlyginti žalą, padarytą svetimam daiktui atsakovo daiktu - *corpore corpori*. Žala, padaryta ne atsakovo daiktu, nebuvo atlyginama. Sakykime, atsakovas numarinąs badu ieškovo jautį. Kadangi galutinis rezultatas tas pats, pretorius išplėtė ieškinio dėl žalos, padarytos *corpore corpori*, taikymą ir gyvulio numarinimo badu atvejui.

Didėjanti civilinė apyvarta lėmė *actiones ficticiae* (ieškinii su fikcija) atsiradimą. Tolydžio ėmė rasti naujų turtinių santykių, kurių *ius civile* ieškiniiais negynė. Kilus ginčui dėl šių santykių, pretorius, pateikdamas formulę, nurodė teisėjui spręsti bylą taip, lyg tam tikrų faktų ir nebuvę, arba taip, kad jie būtų, t. y. remiantis fikcija išspręsti kilusį ginčą. Pavyzdžiui, atsiradus reikalavimo teisės perleidimui kaip teisės įgyvendinimo formai, pretorius pateikiamoje formulėje teisėjui nurodydavo asmenį, įgijusį reikalavimo teisę, laikyti šios teisės perleidėjo įpėdiniu ir įgijusiu šią teisę paveldint. Remiantis tokia fikcija asmeniui, įgijusiam reikalavimo teisę trečiajam asmeniui, garantuota teisinė gynyba.

Atskirą grupę sudarė *kondikcijos* (*condictiones*). Kuo skyrėsi kondikcijos nuo ieškinii - nežinoma. Manoma, kad kondikcijos buvo abstraktūs reikalavimai, grindžiami *ius civile* normomis. Konkretus teisinis pagrindas kondikcijoje nenurodytas, nes tai neturėjo reikšmės. Kondikcijos priskiriamos prie asmeninių ieškinii, kuriais siekta atgauti rūšiniais požymiais apibrėžtus daiktus arba priversti skolininką atlikti tam tikrus veiksmus.

3. CIVILINIS (LEGISAKCIONINIS) PROCESAS

Svarbiausias, nors ir ne visai išsamus mūsų žinių apie Romos valstybės seniausios epochos civilinį procesą šaltinis yra II a. romėnų teisininko Gajaus parašytos ir išlikusios *Institutiones*. Ketvirtąjoje šio veikalo knygoje Gajus teigia, kad seniausia civilinio proceso forma Romoje buvo *legis actiones*. Kodėl to meto procesas vadinosi *legis actio*, Gajus negali vienareikšmiškai atsakyti. Jo nuomone, *legis actio* jis pavadintas arba todėl, kad tokią teisių gynbos formą numatė pats įstatymas, arba dėl to, kad kreipiantis į teismą šalių pretenzijos turėjo būti reiškiamos to įstatymo, kuriuo jos remiasi, žodžiais. Pavyzdžiui, jis nurodo, kad, pareiškiant ieškinį dėl medžio šakų nukirtimo, negalima vartoti žodžio „vites“ o tik „arbores“, nes Dvylikos lentelių įstatymuose kalbama apie *de arboribus succisis*. Priešingu atveju ieškovas būtų pralaimėjęs.

Daugelis romėnų teisės tyrinėtojų mano, kad šie Gajaus teiginiai yra labai abejotini jau vien dėl to, kad vargu ar to meto romėnų teisėje galėjo būti tiek daug normų, šitaip smulkiai reguliuojančių ir patį procesą, ir civilinę teisę. Gal kiek labiau pagrįsta nuomonė, kad *legis actiones* pavadinimas susijęs su *lege agere*, senovėje reiškusiu veikti, įgyvendinti savo teisę teisėtu būdu, pasipriešinti neteisėtai prievartai, kai asmuo savo teises gynęs savateismiu.

Gajus mini penkias pagrindines *legis actiones* formas: 1) *legis actio sacramento*; 2) *legis actio per manus iniectionem*, 3) *legis actio per pignoris capionem*, 4) *legis actio per iudicis postulationem*, 5) *legis actio per conditionem*.

Gajaus teigimu, pirmoji *legis actiones* forma — *legis actio sacramenti, per sacramentum* - iš esmės yra procesas, lažybos. Šalys prieš magistratą iškilmingais žodžiais viena kitai pareiškia pretenzijas ir savo tiesai patvirtinti skiria tam tikrą sumą, vadinamą *sacramentum*. Teismas formaliai sprendžia, kas pralošė *sacramentum* — „*utrius sacramentum iustum sit, utrius iniustum*“. Teisi šalis atsiima savo *sacramentum* (įmokėtą sumą), neteisios šalies *sacramentum* tenka išdui. Suprantama, nusprendus, kas pralaimėjo lažybas, iš esmės išsprendžiamas ir ieškovo pareikštos pretenzijos klausimas. Pasak Gajaus, *legis actio sacramento* buvo bendroji forma, kuria galima nagrinėti įvairius ieškinius, kuriems nenumatyta kita, specialioji forma. Atsižvelgiant į tai, šalių ginčas kilęs dėl daikto (*actio in rem*) ar dėl tam tikros atsakovo prievolės ieškovui (*actio in personam*), *legis actio sacramento* igaudavo įvairias modifikacijas, laikytasiskirtingų ritualų.

Kai *legis actio sacramento* forma nagrinėtas daiktinis ieškinys (*actio in rem*), t. y. ginčas dėl to, kam priklauso daiktas, būtina proceso sąlyga buvo pateikti ginčijamą daiktą teismui. Ginčo objektą - kilnojamąjį daiktą reikėjo atnešti, atvesti (pvz., gyvulį, vergą) arba atvežti į teismą. Negalint pristatyti dėl dydžio, reikėjo pateikti didelio daikto dalį. Vykstant ginčui dėl nekilnojamojo turto (dėl žemės), šalys pagal tam tikrą ritualą vyko į ginčijamos žemės sklypą, paimdavo žemės ir atnešdavo į teismą. Ši žemė atstovavo visam ginčijamos žemės sklypui.

Procesas prasidėdavo tam tikru ritualu. Ieškovas, laikydamas rankoje lazdele, vadinamą *vindicta*, *arba festuca*, tardamas formulę patvirtindavo, kad teisė į ginčijamą daiktą priklauso jam, ir paliesdavo ją ginčijamą daiktą. Šis ieškovo veiksmas vadinosi *vindicatio*. Paskui atsakovas atliko veiksmą, vadinamą *contravindicatio*. Atsakovas, tvirtindamas daiktą priklausančiam, taip pat dėjo ant jo *vindicta*. Toliau išitraukė magistratas, kurio akivaizdoje viskas vyko, ir sakė: "*Mittite ambo rem*" (palikite daiktą) Šalys nuimdavo nuo daikto savo lazdeles, ir ieškovas klausė atsakovo, ar šis negalėtų paaiškinti, kuo remdamasis jis vindiкуoja šį daiktą. Atsakymas galėjo būti įvairus - atsakovas arba aiškino, arba paprasčiausiai teigė, kad tai jo teisė. Paskui ieškovas kreipėsi į atsakovą, siūlydamas paskirti *sacramentum*: „*Quando tu iniuria vindicavisti, quingenti aeris sacramento te provoco.*“ Į tai atsakovas atsakė ieškovui analogišku siūlymu: „*Et ego te.*“ Dvylikos lentelių įstatymuose *sacramentum* suma diferencijuojama atsižvelgiant į ginčijamo daikto kainą. Kai ji didesnė nei 1 000 asų, *sacramentum* suma turėjo būti 500 asų, o kai mažesnė nei 1 000 asų - 50 asų. Iš pradžių *sacramentum* buvo įmokama realiai, iškart *poprovocatio sacramento*. Vėliau ši tvarka šiek tiek pasikeitė ir po *provocatio sacramento* tik pasižadėta, pralaimėjus bylą, sumokėti lažybų sumą.

Nusprendęs dėl *sacramentum*, magistratas turėjo nutarti, kam priklausys ginčijamas daiktas, kol vyks procesas. Jis galėjo perduoti jį valdyti ir ieškovui, ir atsakovui. Šalis, kuriai perduotas valdyti ginčijamas daiktas, privalėjo nurodyti magistratui asmenis, garantuosiančius, kad vėliau, priteistas kitai šaliai, daiktas (*lis*) ir visio jo vaisiai bus šiai gražinti.

Išsprendus šį klausimą artėjo iškilminga akimirka, vadinta *litiscontestatio*. Dabar ginčo šalys kreipėsi į iš anksto kviestus asmenis ir iškilmingai prašė jų būti visų šių įvykių liudytojais. *Litiscontestatio* procedūra baigta pirmoji proceso stadija - *in iure*, vykusi magistrato akivaizdoje. *In iure* ginčas nenagrinėtas iš esmės, sprendimas nebuvo priimamas. Nuo šios akimirkos prasidėjo antroji proceso stadija - *in iudicio*.

Tuo tikslu Šalys tuojau pat po *litiscontenstatio*, dalyvaujant magistratui, iš privačių asmenų rinkosi teisėją (*iudex*) vėliau nagrinėsiantį ginčą iš esmės ir priimsiantį sprendimą jau nedalyvaujant valstybės valdžios atstovams. Šios stadijos teisenai nebūdingi jokie nustatyti ritualai, formos. Šalys ginčijosi, įrodymai buvo pateikiami ir kita vyko laisva forma.

Ginčams dėl tam tikros prievolės (*actio in personam*), o ne dėl daikto nustatytas kitoks ritualas. Tačiau, matyt, ir Šiuo atveju ieškovas tvirtino, kad atsakovas jam skolingas tam tikrą sumą, o atsakovas tai neigė ir procesas, kaip ir esant *actio in rem*, turėjo pereiti *provocatio sacramento*, *litiscontenstatio* pakopas, kad vėliau galėtų pasiekti stadiją *in iudicio*.

Antroji *legis actiones* forma – tai *legis actio per manus iniectio*. Ja nagrinėti tik tam tikri ieškiniai dėl prievolių.

Ieškovas vedėsi atsakovą į teismą ir, tardamas tam tikrą formulę, dėjo ant jo ranką. Atsakovui čia pat nesumokėjus reikalaujamos sumos (o šitaip dažniausiai ir buvę, nes kam tada vesti atsakovą į teismą), ieškovas skolininką vedėsi pas save ir galėjo sukaustyti jį grandinėmis. Ieškovas laikė atsakovą 60 dienų ir tris kartus per tą laiką vedė skolininką į turgų bei skelbėjo skolos sumą, tikėdamasis atsirasiant ką nors, kas norėtų jį išpirkti. Neatsiradus kam išpirkti, po 60 dienų skolininkas tapdavo kreditoriaus nuosavybe ir šis galėjo su juo elgtis, kaip panorėjęs: užmušti, parduoti vergijon ir panašiai. Dvylikos lentelių įstatymuose nurodoma, kad keletas kreditorių galėję sukapoti skolininką į dalis proporcingai savo reikalavimams. Kuris nors iš kreditorių, per klaidą atkirtęs didesnę dalį, negujam priklausio, kitiems kreditoriams asmeniškai už tai neatsakė.

Atsakovas, paliestas *manus iniectio*, pats ginčyti skolos ir numesti rankos negalėjo. Tai galėjo padaryti vietoj jo į procesą įsitraukęs kitas asmuo, numesdamas ieškovo ranką išlaisvinantis atsakovą visam laikui ir pats prisiimantis visą atsakomybę. Įrodžius, kad nepagristai įsitraukęs į procesą, šis asmuo turėjo sumokėti ieškovui dvigubai (*in duplum*),

Trečiosios formos — *legis actio per pignoris capionem* — esmė ta, kad asmuo, turintis reikalavimo teisę, atsakovui neįvykdžius prievolės, tardamas tam tikrus iškilmingus žodžius, pasiimdavo kokį nors skolininkui priklausantį daiktą. Šis procesas vadintas *pignoris capio*. Tai asmuo galėjo padaryti nedalyvaujant valstybės valdžios atstovui, o galbūt net ir pačiam skolininkui. *Tuo pignoris capio* iš esmės skyrėsi nuo kitų *legis actio* proceso formų ir tai buvo pagrindas kai kuriems romėnų teisininkams nepriskirti jos prie *legis actio*. *Pignoris capio* taikyta tik kai kuriems religinio ir viešojo pobūdžio reikalavimams. Šią formą galėjo

taikyti gyvulių, skirtų aukojimui, pardavėjai nesumokėjusiems pirkėjams, taip pat išnuomoto gyvulio šeimininkas laikiusiam gyvulį asmeniui, kai atlygis už gyvulio naudojimą skirtas aukoms. Be to, teisę taikyti formą *pignoris capio* išdo tvarkytojui (*tribunus aerarius*) turėjo kariai, kuriems neišmokėtas atlygis.

Apie ketvirtąją legisakcioninio proceso formą- *legis actio per iudicis postulationem* - žinių labai mažai. Gajaus Institucijų vieta, kur ji aprašoma, iki mūsų laikų neišliko. Yra išlikęs tik kreipimosi į magistratus formulės tekstas. Manoma, kad ši formulė pasižymėjusi tuo, jog po įprastų šalių pareiškimų magistratui (esant stadijai *in iure*), *nebuvo provocatio sacramento* (lažybų siūlymo), o prašyta magistrato skirti šalims teisėją, kuris išnagrinėtųjų ginčą (*iudicis postulatio*). Šiandien neaišku, kokie ginčai spresti šia forma. Vieni mano ją nagrinėjus ieškinius, kur teisėjo vaidmuo buvo panašus į tarpininko, pavyzdžiui, dėl bendro turto pasidalijimo. Kiti mano, kad tai gerokai vėlesnių laikų *legis actiones* forma, fakultatyvi visiems ieškiniams dėl prievolių. Šalys, nenorėdamos prarasti *sacramentum*, tarpusavyje susitarusios galėjo taikyti paprastą *iudicis postulatio*.

Paskutinė *legis actiones forma* - *legis actio per condictionem*. Apie ją taip pat labai mažai žinome. Gajus nurodo, kad jos pavadinimas kilęs iš „*condicere*“. Ieškovas pranešė, skelbė (*condicit*) atsakovui, kad šis po trisdešimties dienų turi atvykti išsirinkti teisėją. Remiantis šiuo teiginiu, daroma išvada, kad šią *legis actio* formą sudarė pretenzijos magistratui dėstymas, paskui ėjo *condictio* ir *litiscontestatio*, po trisdešimties dienų šalys vėl vyko pas magistratą ir rinkosi teisėją. Paskiau byla perkelta į kitą stadiją — *in iudicium*. Pats Gajus nesuprato, kam reikėjo šios formos, jeigu, kaip jis sako, prievoliniams ieškiniams buvo galima taikyti *legis actio per sacramentum* arba *legis actio per iudicis postulationem*. Tiesa, Gajus nurodo šią formą įvedus dviem įstatymais - *lex Silia* ir *lex Calpurnia*. Tai leidžia daryti išvadą, kad ji yra vėlyviausia ir priklauso respublikos laikotarpiui.

Visos šios penkios romėnų civilinio proceso formos dar taikytos pirmojoje Romos respublikos laikotarpio pusėje. Kurios iš jų buvo karalių epochoje ir kaip taikytos, šiandien sunku pasakyti. Neginčijama tik tai, kad procesas *legis actiones* - seniausia iš mums žinomų civilinių teisių gynybos formų Romoje. Šiame procese tam tikru būdu dalyvavo valstybės valdžios pareigūnai.

Būdingas legisakcioninio proceso bruožas buvo teisenos dalijimas į dvi stadijas - *ius* ir *iudicium*. Magistratas, kuriam dalyvaujant pradeda-

mas procesas, pats bylos nenagrinėjo, o perdavė ją privačiam asmeniui (*iudex privatus*). Nesuprantama, kodėl reikėjo tokio sudėtingo proceso ir kodėl pats magistratas arba privatus, šalių išsirinktas teisėjas negalėjo spręsti ginčo iš esmės, be stadijos *ius*. Neaiškūs ir proceso dalijimo į dvi stadijas laikas ir tokio dalijimo idėja.

Daugelis romėnų teisės tyrinėtojų linkę manyti, kad šis dalijimas siekia seniausius Romos valstybės laikus ir kad jau karalių epochoje buvo abi šios stadijos. Tačiau įrodinėjama ir priešinga nuomonė: proceso padalijimas į dvi stadijas – tai Romos valstybės respublikos laikotarpio teisės kūrinys. Karalių epochoje karalius pats nagrinėjo visus ginčus ir priėmė sprendimą, todėl nebuvo reikalo dalyti proceso į dvi stadijas. Pati proceso dalijimo idėja daugelio tyrinėtojų grindžiama konstituciškai. Bylos perdavimas nagrinėti iš esmės specialiam prisiekusiajam teisėjui turėjo apsaugoti ginčo šalis nuo neobjektyvių, šališkų magistratų sprendimų. Pritariant šiai minčiai galima daryti išvadą, kad proceso dalijimas į dvi stadijas yra jau vėlesnės Romos valstybės – respublikos laikotarpio rezultatas. Ši ginčo šalių teisių apsaugos nuo magistratų savivalės idėja tikriausiai lėmė, kad toks proceso dalijimas išliko ir vėlesniais laikais, bet vargu ar ši idėja buvo tokio dalijimo priežastis.

Būtina legisakcioninio proceso sąlyga – šalių dalyvavimas. Tačiau būdingas senovės Romos civilinio proceso bruožas tas, kad teisminė valdžia pati nekvietė atsakovo dalyvauti procese ir juo labiau, jam atsisakius dalyvauti, netaikė jokių poveikio priemonių. Atsakovo dalyvavimas procese – tai ieškovo reikalas: jis turėjo pasirūpinti, kad atsakovas atvyktų. Ieškovas, siekdamas priversti atsakovą atvykti pas magistratą, galėjo pasinaudoti specialia procesine priemone – *in ius vocatio*. Jos esmė ta, kad ieškovas, bet kur sutikęs atsakovą, galėjo reikalauti, jog šis atvyktų į teismą. Tačiau drausta ieškovui įsiveržti į atsakovo namus. Atsakovas turėjo paklusti ieškovo reikalavimui. Ieškovas privalėjo užprotestuoti liudytojų akivaizdoje atsakovo atsisakymą paklusti ir prievarta šį sulaikyti. Besipriešinančiam ir mėginančiam bėgti atsakovui taikyta *manus iniectio*, t. y. jis *eo ipso* tarytum pagal teismo sprendimą pats tapdavo priklausomas nuo ieškovo.

Dėl kokių nors priežasčių negalėdamas tuo metu vykti su ieškovu į teismą, atsakovas turėjo teisę pažadėti jam atvykti į jį kitą dieną. Tačiau jo pažadą turėjo kas nors laiduoti. Šis asmuo vadintas *vas*, o pats laidavimas – *vadimonium*. *Vadimonium* taikytas prireikus dėl kokių nors priežasčių atidėti bylos nagrinėjimą kitai dienai.

4. FORMULIARINIS PROCESAS (PRETORIAUS FORMULĖ)

Legisakcioninis procesas Romos valstybėje gyvavo visą respublikos laikotarpio pirmąją pusę. Suprantama, jis buvo šiek tiek pakeistas ir papildytas siekiant jį labiau sukonkretinti ir geriau pritaikyti naujoms socialinėms ir ekonominėms sąlygoms. Pirmiausia pabrėžtinas penktosios legisakcioninio proceso formos – *legis actio per condictionem* – atsiradimas. Palyginti su kitomis formomis, ji buvo kur kas paprastesnė ir tinkamesnė ieškiniams, kylantiems iš prievolinių teisinių santykių, nagrinėti.

Respublikos laikotarpiu atsirado ir *legis actio per iudicis arbitrive postulationem* — liberalesnė ir paprastesnė negu *sacramentum*, *pignoris iniectio* ir *pignoris capio* ginčų sprendimo forma. Iš esmės pasikeitė ir *legis actio per manus iniectionem*. Seniausioje epochoje skolininkas, paliestas *manus iniectio*, neturėjo teisės pats ginčyti pareikšto jam reikalavimo ir gintis nuo kreditoriaus. Už jį tai galėjo padaryti *vindex*, ištikus nesėkmei atsakas skolininkui *in duplum*.

Respublikos periodu priimta nemažai įstatymų, panaikinusių šią tvarką daugeliui bylų, kur taikyta *manus iniectio*, ir leidžiančių gintis pačiam skolininkui. Pagaliau *lex Vallia* senąją procedūrą *manus iniectio* leido taikyti tik dviem atvejais: išieškant pagal teismo sprendimą (*actio iudicati*) ir laiduotojo, įvykdžiusio prievolę už skolininką, reikalavimu (*actio depensi*). Neišsimokančio skolininko, paliesto *manus iniectio* ir patekusio kreditoriaus valdžion, padėtį labai lengvino 326 m. priimtas *lex Poetelia*, draudęs parduoti skolininką vergijon.

Nors būta šių ir kitų legisakcioninio proceso reformų, procedūra *legis actiones* vis labiau neatitiko didėjančios civilinės apyvartos poreikių. Plečiantis prekių apyvartai, atsirado naujų santykių, kurių nebuvo Dvylikos lentelių įstatymų laikotarpiu ir kurie, net labiausiai stengiantis, netilpo į siaurus senojo proceso *legis actiones* rėmus. Didėjant civilinei apyvartai reikėjo naujų civilinio proceso formų. Pirmoji tokia dirbtinė forma – greta legisakcioninio proceso atsiradęs procesas *per sponsiones*.

Šalis ginčą, negalimą spręsti legisakcioniniu procesu, transformavo į lažybas. Kiekviena ginčo šalis reiškė viena kitai reikalavimus ir pagrįstumui patvirtinti pasiskirdavo baudą, o šią pasižadėdavo sumokėti paaiškėjus, kad esanti neteisi. Pasižadėjimas formintas išskirtine klausimų ir atsakymų forma (*stipulatio*) ir vadintas *sponsio*. Šių *sponsiones* pagrindu vėliau prasidėjo įprastas procesas dėl žadėtos baudos siekiant nuspręsti, kas kam turi ją mokėti. Toliau procesas dėl baudos vyko legi-

sakcioninio proceso forma. Nuo *per sacramentum* jis skyrėsi tuo, kad lažybos vyko ne stadijoje *in iure*, ir tuo, jog transformuoti į lažybas buvo galima bet kokius reikalavimus, ne tik tuos, kuriuos ieškiniais gynė įstatymai. Tačiau taikyti procesą *per sponsiones* buvo galima tik abiejų šalių sutikimu, nes dar iki proceso turėjo įvykti *stipulatio*. Todėl *per sponsiones* tik iš dalies užpildė senojo *legis actiones* spragas, bet nepašalino jam būdingo formalizmo, esančio dažna bylų pralaimėjimo priežastimi, šalims stadijoje *in iure* netiksliai formuluojant savo reikalavimus. Esant sudėtingiems teisiniams santykiams, tokių netikslumų pasitaikė vis daugiau. Tai, be abejonės, skatino ieškoti naujų ginčų sprendimo formų. Pasak Gajaus, naują civilinį procesą - *perfortnulas* - įvedė *lex Aebutia* ir du Julijaus įstatymai (*duae leges luliae*). Šių įstatymų pasirodymo laikas nežinomas. P. F. Žiraras mano, kad *lex Aebutia* priimtas tarp 149 ir 126 m. pr. Kr. Dėl *leges luliae* priėmimo laiko manoma, kad abu įstatymai priklauso Augusto laikotarpiui arba vienas iš jų - Augusto, o antrasis - Cezario valdymo metams. Pagaliau kai kas juo abu priskiria Cezariui. Labai skirtingai vertinamas ir minėtų įstatymų vaidmuo reformuojant legisakcioninį procesą. Todėl kategoriškai tvirtinti, kad *lex Aebutia* panaikino legisakcioninį procesą ir įvedė naują, būtų neatsargu, juo labiau kad pats Gajus mini du Julijaus įstatymus, reikšmingus civilinio proceso reformai. Nors šiandieninis mokslas dar neatsakė į daugelį klausimų, susijusių su romėnų civilinio proceso reforma, neginčijama viena: minėtų įstatymų priėmimo rezultatas buvo naujo proceso — *per formulas* — atsiradimas. Dėl proceso reformos našta teisiškai formuluoti ginčą perkeliama pretoriui. Vykstant formulariniam procesui šalys magistrato akivaizdoje savo reikalavimus galėjo reikšti bet kokiais žodžiais ir laisva forma, o pretoriaus pareiga buvo šiuos reikalavimus teisiškai įvertinti. Išklausęs šalių paaiškinimų, pretorius nustatydavo teisinę ginčo esmę ir išdėstydavo ją specialiaame rašte teisėjui, paskirtam nagrinėti bylą. Šis teisėjui adresuojamas raštas vadinamas *formula*, o pats procesas - formulariniu. Formulė, pateikiama teisėjui, - tai tarytum pagrindas. Pagal ją byla nagrinėta stadijoje *in iudicio*. Šis Romoje atsiradęs civilinis procesas taikytas ne tik respublikos laikotarpiu, bet ir vėliau. Būtent jis padėjo romėnų teisei plėtotis ir iš siauros, nacionalinės teisės tapti pasauline. Išlaisvintas iš legisakcioniniam procesui būdingo formalizmo, formularinis procesas pasirodė esąs labai patogus spręsti naujus ginčus, kurių nenumatė senoji *ius civile*.

Formularinio proceso ašis buvo formulė — stadijos *in iure* tikslas (ją šioje stadijoje reikėjo gauti) ir stadijos *in iudicio* pagrindas (be jos pats bylos nagrinėjimas šioje stadijoje neįmanomas).

Formulę sudarė keletas pagrindinių ir papildomų dalių. Iš pradžių visada nurodytas teisėjas, kuriam siunčiama nagrinėti byla. Ši formulės dalis vadinosi *iudicis nominatio* — „*Octavius iudex esto*“. Keli paskirti teisėjai vadinti *recuperatores*. Paskui dėstyta ieškovo pretenzija (reikalavimas) — *intentio* — ir pavedama teisėjui (*condemnatio*) išteisinti atsakovą arba iš jo priteisti ieškovo naudai, atsižvelgiant į tai, pasitvirtins *intentio* ar ne, — „*condemna, si non paret, absolve*“. Formulė — tai sąlyginis įsakymas teisėjui.

Nagrinėjant sudėtingesnes bylas pačioje formulėje reikėdavo trumpai išdėstyti faktus ir aplinkybes, kuriais remiasi ieškovas pateikdamas reikalavimą. Tada formulės pradžioje atsirasdavo **demonstratio** arba **prescriptio** ir formulė tapdavo išsamesnė. Kartais formulėje galėjo būti dar viena dalis — **adiudicatio**. Pavyzdžiui, esant ieškiniams dėl bendrosios nuosavybės padalijimo dažnai viena šalis turėjo perduoti ginčijamą turtą kitai, o ši — išmokėti pirmajai kompensaciją už priklausančią turto dalį. Būtent ši formulės dalis — **adiudicatio** — ir suteikė teisėjui teisę įpareigoti šalį tai padaryti.

Svarbiausios formulės dalys vis dėlto buvo **intentio** ir **condemnatio**.

Dalyje *intentio* visada dėstyta ginčo esmė ir ieškovo reikalavimas. Ieškovas galėjo pateikti reikalavimą dėl tam tikro daikto arba dėl kurios nors prievolės įvykdymo. Atsižvelgiant į tai, *intentio* galėjo būti *in rem* arba *in personam*. Ginčijant kokią nors daiktinę teisę (nuosavybės, servitutų), formulės *intentio* buvo *in rem*. Esant ieškovo ir atsakovo ginčui dėl prievolės (skolos grąžinimo), formulės *intentio* buvo *in personam*. *Intentio*, grindžiama senąja *ius civile*, vadinta *intentio stricti iuris*. Šiuo atveju teisėjas, nagrinėdamas bylą, turėjo vadovautis tik *ius civile* normomis. Tačiau kartais teisėjui formulėje nurodyta nagrinėti bylą remiantis civilinėje apyvartoje nusistovėjusiais papročiais ir gera valia (*bonafide*). Tada formulė papildyta „*et fide bona*“ ir pati *intentio* vadinta **intentio bonae fidei**.

Dar buvo *intentio certa* ir *intentio incerta*. Reikalaujant konkrečios sumos arba konkretaus daikto, *intentio* buvo *certa*. Kai proceso pradžioje negalėta tiksliai nustatyti pretenzijos sumos ir ji nustatoma tik išnagrinėjus bylą, *intentio* buvo *incerta*.

Condemnatio taip pat galėjo būti *certa* ir *incerta*. Kai formulėje teisėjui nurodyta priteisti iš atsakovo konkrečią sumą, *condemnatio* buvo *certa*, o kai tokia suma nenurodyta ir nustatoma tik išnagrinėjus bylą, *condemnatio* buvo *incerta*. *Condemnatio*, kur nurodytas teisėjo galimas priteisti ieškovui maksimumas, buvo **incerta cum taxatione**. Paprastai

condemnatio formulariniame procese visada reikšta pinigais ir vadinta ***condemnatio pecuniaria***.

Ne kiekvienoje teisėjui duodamoje formulėje turėjo būti visos sudeamosios dalys. Tačiau būtinos jos dalys visada buvo *iudicis nominatio* ir *intentio*, nes be pirmosios nebūtų proceso, o be antrosios – ieškinio.

Jeigu ieškovas nieko neprašo priteisti iš atsakovo, o tik nori, kad teismas pripažintų jo teisę, *condemnatio* nebūtina. Tokio pripažinimo jam gali reikėti ateityje pareikšti keletui ieškinių skirtingiems atsakovams. Formulėje vietoje *condemnatio* buvo nurodymas teisėjui paskelbti, pripažįstama ieškovo teisė ar ne. Šis nurodymas vadintas *pronuntiatio*.

Daugelyje formulių buvo tik *intentio* ir *condemnatio*, o kitose – ir *demonstratio*. Paprastai tik ieškinių dėl turto padalijimo formulės turėjo visas keturias dalis.

Be šių, įprastų dalių, kartais į formulę įrašyti kai kurie išskirtiniai papildymai, dėstomi *exceptio arba praescriptio*. *Exceptio*, remdamasis atsakovo atsikirtimais (kai šis iš esmės pripažino ieškovo teisę, bet nurodė aplinkybes, kurioms esant įgyvendinti ją neteisinga), pretorius dėstė *condemnatio* neigiamą sąlygą, kad išvengtų atsakovo nuteisimo.

Praescriptio – tai priedas formulės pradžioje, daromas įvairiais tikslais. Dažniausiai *praescriptio* dėstytos bylos aplinkybės ir tada ji niekuo nesiskyrė nuo *demonstratio*. Bet kartais *praescriptio* buvo surašoma ginant atsakovo interesus ir turėjo tokią pat reikšmę kaip ir *exceptio*. Kartais ji rašyta ir ginant ieškovo interesus, siekiant išsaugoti teisę kreiptis į teismą su kitais reikalavimais, kurių pagrindas yra tas pats ginčijamas teisinis santykis.

Kilus ginčui dėl atsakovo neteisėtai valdomo daikto grąžinimo, prieš *condemnatio* nurodymas teisėjui (*arbitratus iudicis*) apkaltinti atsakovą galėjo būti duodamas tik šiam negrąžinus jo ieškovui gražiuoju. Atsakovas, grąžinęs daiktą, išteisintas, o iš negrąžinusio ieškovui priteisiama daikto kaina. Ją galėjo nustatyti pats ieškovas, prieš tai davęs priesaiką.

Įvedus formularinį procesą, legisakcioniniam procesui būdingas formalizmas galutinai neišnyko. Ilgainiui jis silpnėjo, bet visą formularinio proceso galiojimo Romoje laiką formulė buvo pagrindinė civilinio proceso priemonė, nuo kurios priklausė bylos baigtis. Dėl pretoriaus arba šalių neatidumo atsiradusios formulės klaidos sukeldavo ginčo šalims nemažai neigiamų padarinių.

Vis dėlto formularinio proceso įvedimas turėjo teigiamos reikšmės ne tik procesinei teisės gynybos formai, bet ir pačiai materialiajai teisei. Procesinės formos reforma davė pretoriui paprastų ir labai patogių prie-

monių veikti senąją *ius civile* ir plėtoti *ius honorarium*. Kadangi surašyti ir duoti formulę jau buvo pretoriaus kompetencija, jo galimybės veikti senąją *ius civile* pasireiškė dviem kryptimis.

Legisakcioninio proceso laikais magistrato vaidmuo stadijoje *in iure* buvo tik pasyvus ir jis negalėjo daryti įtakos tolesnei proceso eigai bei užkirsti kelio neteislingai pretenzijai pasiekti stadiją *in iudicio*, o atsiradus formuliariniam procesui padėtis pasikeitė. Pretorius, atsisakydamas duoti ieškovui formulę, iš esmės vetavo, jo požiūriu, neteislingą ieškovo reikalavimą, formaliai turimą ginti pagal *ius civile*. Todėl pagal *ius civile* ieškovui priklausančią subjektinę teisę pretorius galėjo padaryti niekine (*nudum ius*). Atsirado vadinamoji *denegatio actionis*, kuria pretorius kontroliavo ir skirstė visus civilinius ieškinius. *Tokią denegatio* pretorius taikė, kai jam buvo aišku, kad *ius civile* grindžiama ieškovo pretenzija naujomis socialinėmis ir ekonominėmis sąlygoms yra neteisinga. Tačiau atsakovui ginantis nuo ieškinio nurodžius kokias nors reikalingas tikrinti aplinkybes, pretorius, nenorėdamas savęs apsunkinti *causae cognitio* (aplinkybių tyrimu), perdavė bylą teisėjui, įterpdamas į formulę atitinkamą *exceptio*. Materialiosios teisės požiūriu ši *exceptio* yra ne kas kita, kaip sąlyginė *denegatio*.

Tačiau gerokai reikšmingesne pretoriaus veikla formuliarinio proceso epochoje buvo senosios *ius civile* papildymas naujais reiškiniais. Dar legisakcioninio proceso laikais pretorius, naudodamasis savo *imperium*, galėjo daryti įtaką privačių asmenų civiliniams santykiams, skelbdamas interdiktus. Įvedus formuliarinį procesą, atsirado daug patogesnė procesinė priemonė - formulė. Kai į pretorių kreipėsi asmuo, kurio reikalavimas pagal senąją *ius civile* neužtikrintas ieškiniu, bet, pretoriaus nuomone, teisingas ir pagrįstas, šis net netirdamas bylos aplinkybių galėjo surašyti formulę ir perduoti bylą teisėjui, įsakydamas jam nuteisti atsakovą ištyrus bylos aplinkybes. Šitaip greta ieškinių, pagrįstų senąja *ius civile* (*actiones civiles*), atsirado pretoriniai ieškiniai — *actiones praetoriae*. Pretorių šios srities veikla buvo labai išplėtotą.

Civilinio ieškinio (*actio civilis*) pagrindas visada buvo ieškovo civilinė teisė, ginama ieškiniu, o pretorinio ieškinio materialusis pagrindas buvo ne ieškovo civilinė teisė, bet faktinė padėtis, t. y. visos žinomos faktinės aplinkybės, patvirtinančios, kad atsakovas turi įvykdyti prievolę. Todėl pretoriniai ieškiniai visada grįsti tam tikrais faktais, o jų formulės buvo *formulae in factiun conceptae*. Pretorius manydamas, kad esant tam tikriems faktams bus teisinga, jog skolininkas sumokės, ir suteikdamas teisę pateikti ieškinį, savo formulėje (*condemnatio*) privalėjo

tuos faktus nurodyti. Dažniausiai pretorius išdėstydavo juos visus ir nurodydavo teisėjui, jiems pasitvirtinus, nuteisti atsakovą.

Kartais pretorius naudojosi fikcija ir tada formulė *vadinosi formula ficticia*. Fikcijos esmė ta, kad pretorius nurodydavo teisėjui nagrinėti bylą neatsižvelgiant į iš tikrųjų buvusias tam tikras aplinkybes. Tačiau ir šiuo atveju *tai formula in factum concepta*, nes jos pagrindas – ne *ius civile*, bet faktinės aplinkybės. Formuliarinis procesas, kaip ir legisakcioninis, turėjo dvi stadijas – *ius* ir *iudicium*. Stadijoje *in iure* teismo funkcijas Romoje vykdė pretorius, o municipijuose tai darė municipaliniai magistratai – *duoviri iure dicundo*.

Būtina sąlyga pradėti procesą buvo abiejų šalių atvykimas pas magistratą. Formuliariniame procese, kaip ir legisakcioniniame, nedalyvaujant bent vienai šaliai, byla negalėjo būti nagrinėjama. Abiejų šalių dalyvavimas buvo ieškovo rūpestis. Kaip ir legisakcioniniame procese, ieškovas galėjo pasinaudoti *in ius vocatio* ir *vadimonium*, kad priverstų atsakovą dalyvauti procese. Tačiau formuliarinio proceso laikotarpiu pretoriaus ediktas panaikino ieškovo teisę jėga atvesdinti vengiantį dalyvauti procese atsakovą, taip pat *manus iniectio* ir pakeitė šias poveikio priemones bauda *in duplum*.

Šalims atvykus pas pretorių, byla pradėta nagrinėti ieškovui išdėstant pretenzijas. Šie reikalavimai adresuoti ir pretoriui, ir atsakovui. Jų pateikimo tikslas – gauti pretoriaus formulę ir išsiaiškinti atsakovo poziciją.

Išklausęs atsakovas ieškovo pretenzijas galėjo iš karto arba pripažinti, arba paneigti. Tai, kad atsakovas pripažino ieškovo pretenzijas, reiškė *confessio in iure*. Toliau tęsti proceso nereikėjo ir ieškovas čia pat gavo vykdomąją ieškinį (*actio iudicati*), taip pat buvę išnagrinėjus bylą iš esmės stadijoje *in iudicio*. Pripažindamas ieškovo reikalavimus, atsakovas pats sau skelbė nuosprendį. Tačiau ieškovo reikalavimui esant *incerta*, buvo būtina skirti specialų teisėją, turintį nustatyti privalomųjų išmokų ieškovui dydį. Paprastai *confessio in iure* atvejai pasitaikė retai. Atvykęs pas pretorių, atsakovas, be abejo, išitraukdavo į ginčą ir akceptuodavo procesą – *accipit iudicium*. Tokiu atveju bylos nagrinėjimo stadijos *in iure* tikslas – aiškiai suformuluoti priešpriešinius šalių reikalavimus, surašyti formulę.

Kartais ieškinio pateikimas konkrečiam atsakovui priklausė nuo kai kurių aplinkybių išsiaiškinimo. Todėl stadijoje *in iure* ieškovas turėjo teisę pateikti tariamam atsakovui klausimus ir šis privalėjo atsakyti (*interrogatio in iure*), nes nuo to priklausė, bus jam pareikštas ieškinys ar

ne. Pavyzdžiui, ieškovas mano, kad žala jo pasėliams padarė atsakovo gyvulys, bet nėra tikras, kad gyvulio savininkas yra jo nurodytas asmuo. Todėl jis stadijoje *in iure* klausia, ar atsakovas yra gyvulio šeimininkas. Ieškinys bus pateikiamas ar ne – priklauso nuo atsakymo.

Pareiškusios pretenzijas, šalys galėjo siūlyti viena kitai patvirtinti reikalavimus priesaika – *iusiurandum in iure delatum*, ir šitaip baigti ginčą. Toks siūlymas nebuvo privalomas, t. y. šalys jį galėjo priimti arba atmesti. Atmetus siūlymą, procesas vyko toliau, o priėmus ir prisiekus (*iusiurandum voluntarium*) padariniai būvę dvejopi: prisiekus ieškovui, procesas buvo nutraukiamas ir jam suteikiama išskirtinio ieškinio – *actio iurisiurandi*, teisė, o atsakovas, davęs priesaiką, būvęs laisvas ir nuo tolesnių ieškovo pretenzijų ginamas *exemptio iurisiurandi*. Kartais *iusiurandum* buvo privaloma (*necessarium*). Esant *actio stricti iuris* (griežtosios teisės ieškiniui) dėl konkrečios sumos arba konkretaus daikto (*condictio certae pecuniae* arba *certe rei*) atsakovas turėjo prisiekti, jeigu to reikalavo ieškovas. Atsisakymas prisiekti buvo tolygus ieškinio pripažinimui su visais iš to kylančiais padariniais. Stadijoje *in iure* neįvykus *confessio in iure iusiurandum*, rengta formulė ir procesas baigėsi stadijoje *in iure*. Kaip ir legisakcioniniame procese, čia įvykdavo *litiscontestatio*, nors į liudytojus („*testes es tote*“) jau nesikreipta. Formuliarinio proceso akto *litiscontestatio* esmė neaiški. Nežinome, ar tai pretoriaus parengtos formulės perdavimo ieškovui, ar ieškovo turimos formulės perdavimo atsakovui momentas, ar paprasčiausiai ieškovo jos paskelbimas atsakovui.

Neginčijama tai, kad *litiscontestatio* ir formuliariniame procese išsaugojo procesinės ginčo šalių sutarties perduoti savo bylą spręsti teisėjui reikšmę.

Po *litiscontestatio* atsiradę tam tikrų teisinių padarinių: ieškovas praradęs ginčijamos teisės gynbos priemonę – teisę pateikti ieškinį, t. y. jis nebegali antrą kartą kreiptis į teisumą su tuo pačiu reikalavimu, nors procesas dėl tam tikrų priežasčių ir neįvyko arba sprendimas nebuvo priimtas. *Litiscontestatio* momentu šalių teisinis santykis išnyksta. Atsiranda naujas procesinis santykis, paprastai apibrėžiamas kaip šalių išsipareigojimas (prievolė) paklusti teismo sprendimui. *Litiscontestatio* momentas labai svarbus bylos nagrinėjimui stadijoje *in iudicio*. Nagrinėdamas atsakomybės klausimą, teisėjas turėjo nustatyti, ar aplinkybės, kuriomis grindžiami reikalavimai, buvo *litiscontestatio* momentu. Jam visiškai nesvarbu, kad po *litiscontestatio* jos galėjo išnykti arba pasikeisti. Pavyzdžiui, nagrinėjant bylą stadijoje *in iudicio*, daiktui, kurį valdo atsa-

kovas ir dėl kurio ginčijamasi, gali būti suėjusi įgyjamoji senatis. Tačiau tai nereiškia valdytojų tapus ginčijamo daikto savininku, nes *litiscontestatio* momentu daikto savininkas dar buvo ieškovas. Todėl ir sprendimą būtina priimti ieškovo naudai. Tokios pačios taisyklės taikytos ir prievoliniams ieškiniams. Net atsakovą, iki stadijos *in iudicio* atsiskaičiusi su ieškovu (grąžinusį skolą), teisėjas privalėjo apkalinti ir priteisti iš jo ieškovui, nes *litiscontestatio* momentu jis dar buvęs skolingas. Ir tik gerokai vėliau pripažinta, kad bet kurie atsiskaitymai pagal ieškinius po *litiscontestatio* suteikia pagrindą atleisti atsakovą nuo atsakomybės.

Po *litiscontestatio* labai sugriežtėdavo atsakovo atsakomybė ieškovui. Nuo to momento jis visais atvejais atsakė už daikto žūtį arba sužalojimą; pripažintas kaltu, be skolos grąžinimo, jis nuo *litiscontestatio* momento iki sprendimo įvykdymo privalėjo sumokėti ir procentus. Tai gi *litiscontestatio* bylos nagrinėjimas baigdavosi stadijoje *in iure*. Abi šalys susitarusios nustatytą dieną, bet ne vėliau kaip po aštuoniolikos mėnesių, kai gauta formulė, turėjo atvykti pas paskirtą teisėją ir tada prasiždėdavo antroji stadija — *in iudicio*. Teisėjų funkcijas stadijoje *in iudicio* atliko privatūs asmenys — *iudices privati*. Kai kurių kategorijų byloms spręsti respublikos laikotarpiu sudarytos specialios teisėjų kolegijos — *decemviri* ir *centumviri*. Dažniausiai bylas sprendė privatūs asmenys — *iudices privati*. Kartais jų galėjo būti keletas — trys, penki ir panašiai. Jie vadinti *recuperatores*. Teisėju skiriamas vienas asmuo (*iudex unus*) atsižvelgiant į bylos esmę vadintas arba *iudex*, arba *arbiter*. Sprendžiant ginčą prireikus byloje taikyti ne teisės normas, bet tarpininkauti (dalinantis bendrą turtą, sprendžiant ginčą dėl žemės sklypo ribos ir pan.), teisėjas vadintas arbitru, kitose bylose — *iudex*.

Paprastai teisėją skyrė pretorius. Tačiau kandidato pasirinkimas labiausiai priklausė nuo šalių. Šalims dėl kandidato į teisėjus nesutarus, pretorius galėjo skirti jį pats arba padaryti tai burtų būdu. Teisėjai rinkti iš senatorių, kiek vėliau — iš *ordo senatorius* ir *ordo equester*.

Teisenos šioje stadijoje nesaistė jokie formalumai. Neatvykus į procesą ieškovui, atsakovas galėjo reikalauti būti atleistas nuo atsakomybės. Kokie buvę teisiniai padariniai neatvykus atsakovui — neaišku. Manoma, kad ieškovas galėjo reikalauti patenkinti ieškinį arba įrodyti jį esant pagrįstą, nors atsakovas ir neatvykęs.

Dalyvaujant abiem šalims, procesas prasidėjo šalių pareiškimais, pasakui tirti įrodymai. Teisėjas buvo laisvas, nesaistomas jokių formalumų tirti įrodymus. Įdomu tai, jog, nesugebėjęs išspręsti ginčo, teisėjas gale-

jo atsisakyti priimti sprendimą, prieš tai prisiekęs, kad jam tai neaišku (*sibi non liquere*). Byla, negražinama į stadiją *in iure*, buvo perduodama nagrinėti kitam teisėjui.

Išnagrinėjęs bylą iš esmės, savo sprendimą (*sententia*) teisėjas nemotyvuodamas abiem šalims skelbė žodžiu. Tuo teisėjo vaidmuo procese baigėsi.

Teisėjo sprendimas byloje (*sententia* arba *res iudicata*) buvo baigiamasis aktas. Jis sukurdamo šalių tarpusavio teisę – „*ius facit inter partes*“. Teisę kūrė kiekvienas sprendimas, kad ir koks jis buvo – teisingas ar ne. Romėnai sakė: „*Res iudicata pro veritate accipitur*“

Kadangi teismų sistema neskirstyta į pakopas (instancijas), jokia apeliacija, kaip kad suprantama dabar, nebuvo leidžiama. Tačiau suinteresuota šalis galėjo ginčyti teismo sprendimą ir įrodinėti, kad dėl tam tikrų priežasčių jis niekinis, kad jo nėra — *res iudicata non est*.

Būdamas toks suinteresuotas asmuo, ieškovas galėjo prašyti pretorių skirti naują teisėją ir prieštaraudamas atsakovo *exemptio*, kad byloje jau priimtas sprendimas, įrodinėti jį esant niekinį. O atsakovas, ieškovui pareiškus ieškinį dėl išieškojimo pagal teismo sprendimą (*actio iudicati*), galėjo įrodinėti tokio sprendimo nebuvus. Suprantama, nepavykus to įrodyti, jis baustas dvigubai. Tačiau visais atvejais tai buvo ne apeliacija. Apeliacija pats teismo sprendimo faktas neginčijamas, ja tik stengiamasi jį revizuoti ir ištaisyti, pakeisti. Formuliariniame procese sprendimai šitaip netikrinti. Kadangi pagal teismo sprendimą išieškojo pretorius, remdamasis savo *imperium*, atsakovas, nesutikdamas su teismo sprendimu, galėjo prašyti pretorių sustabdyti išieškojimą. Tai jau panašiau į apeliaciją. Tačiau toks išieškojimo sustabdymas iš esmės sustabdė pretoriaus valdžios priemones, taikomas vykdant sprendimą, bet neveikė paties sprendimo, nes jis *de iure* buvo nekeičiamas. Be to, pretorius galėjo taikyti turimą procesinę priemonę *restitutio in integrum* ir ginti atsakovą nuo, jo požiūriu, neteisingo sprendimo.

Pretorius taikydamas *restitutio in integrum* galėjo įsakyti nekreipti dėmesio į teismo sprendimą, tarytum nebūtų buvę ir paties proceso, kurio rezultatas jis yra. Šiuo atveju buvo galima tikėtis, kad byla bus perduota nagrinėti kitam teisėjui. Visos šio sprendimo teisėtumo ir pagrįstumo ginčijimo priemonės buvo išimtinės ir visiškai priklausė nuo magistrato valios.

Formuliarinio proceso laikais asmuo, nukentėjęs dėl neteisėto teismo sprendimo, teisėjui, nagrinėjusiam bylą, galėjo pareikšti ieškinį dėl žalos atlyginimo. Tai buvo galima padaryti teisėjui tyčia priėmus netei-

sėtą sprendimą. Manyta, kad teisėjas Šiuo atveju pats perima ieškovo pretenziją atsakovui — „*iudex litem suam facit*“.

Jau minėta, kad teismo sprendimas arba nutraukdavo ginčijamą teisinių santykių, arba sukurdavo naują. Atsakovas, atleistas nuo atsakomybės (priėmus išteisinamąjį nuosprendį), pareikšdamas *exceptio rei iudicatae*, galėjo paneigti bet kokias ieškovo pretenzijas, grindžiamas tuo pačiu teisiniu santykiu. Pripažinus atsakovą kaltu, buvo sukuriamas naujas teisinis santykis ir priimtas sprendimas turėjo būti vykdomas. Iš ieškovo privalėta išieškoti tam tikra suma, nes formuliariniame procese priimti teismo sprendimai visada buvo piniginės išraiškos (*condemnatio pecuniaria*). Tačiau siekiant įvykdyti priimtą sprendimą, kurio geranoriškai nevykdė atsakovas, reikėjo pateikti dar vieną ieškinį — *actio iudicati*.

Šis ieškinys pakeitė procedūrą *legis actio*, nors kai kuriuos jos bruožus išsaugojo. Nuo sprendimo priėmimo iki vykdymo turėjo praeiti trisdešimt dienų, per kurias atsakovas geranoriškai galėjo įvykdyti sprendimą. Jam to nepadarius, ieškovas pateikdavo *actio iudicati*. Tada pretorius atiduodavo atsakovą ieškovui ir šis tapdavo jo šeimininku.

Respublikos laikotarpiu neišsimokėjusio skolininko, patekusio kreditoriaus priklausomybėn, negalima buvo parduoti vergijon, kaustyti grandinėmis. Jis privalėjo atidirbti kreditoriui už skolą. Atsakovas galėjo pats be niekieno pagalbos (*vindex*) ginčyti *actio iudicati*. Tačiau pradėdamas šį ginčą išturėjęnurodytilaiduotoją, pralaimėjusginčąsumokėsiantįieškovui (*statisdatio, cautio iudicatum solvi*) in *duphim*. Tai *manus iniectio* liekanos formuliariniame procese. Taigi ir čia išieškojimas siejamas su skolininku, o asmeninė egzekucija dar yra įprastas sprendimo vykdymo būdas.

Laikui bėgant ryškėja tendencija asmeninę skolininko atsakomybę keisti turtine — išieškoti tik jam priklausančią turtą. *Lex Iulia de cessione bonorum* suteikė skolininkui teisę perduoti visą savo turtą kreditoriui ir prisiekti daugiau nieko neturint. Šitaip jis galėjo išsilaisvinti nuo asmeninės atsakomybės.

Pamažu pretorius pradėjo praktikuoti ir tiesioginę, realinę (turtinę), egzekuciją, t. y. išieškoti tik skolininko turtą ir neliesti jo paties. Šis turto išieškojimas (egzekucija) galėjo būti universalus ir specialus. Universalus išieškojimas iš esmės reiškė bankrotą. Kreditoriaus, turinčio teismo sprendimą, prašymu pretorius perdavė jam valdyti skolininko turtą (*missio in possessionem*). Kreditorius viešai skelbė pradėjęs jį valdyti. Priėjo galėjo prisidėti kiti skolininko kreditoriai, ir tada imtas likviduoti skolininko turtas. Tam skirtas specialus *magister bonorum*, parduodantis aukcione skolininko turtą (*venditio bonorum*). Skolininko turtas parduotas urmu. Aš-

muo, įsigijęs turtą (*emptor bonorum*), tapo universaliu skolininko teisių perėmėju. Jo pareiga — atsiskaityti su skolininko kreditoriais pagal jų reikalavimus, o jų tenkinimo procentas aptartas parduodant.

Imperijos laikotarpiu universalus *venditio bonorum* pakeistas *distractio bonorum*, t. y. turto išpardavimu dalimis, bet ne urmu.

Specialaus realinio išieškojimo atsiradimo šaknų reikėtų ieškoti pretorių teisėje: imti daiktą kaip užstatą prievolių įvykdymui užtikrinti — *pignoris capio*. Ilgainiui šią teisę pretorius pradėjo taikyti ir privačių asmenų interesams, vykdydamas konkrečius teismo sprendimus, o *bonorum venditio* taikyta tik bankrutavus.

Išieškojimas šiuo atveju vykdytas ieškovo prašymu. Pretorius siūlė savo pareigūnus (*apparitores*) paimti vieną ar keletą skolininko daiktų. Skolininkui per du mėnesius neišpirkus, t. y. neatsiskaičius su kreditoriumi, paimti daiktai buvo parduodami aukcione ir gauta suma perduodama kreditoriui. Šios sprendimo vykdymo priemonės imperijos laikotarpiu labai plačiai paplito ir skolininko asmeninė atsakomybė esant prievoliniams santykiams beveik visiškai išnyko.

5. IŠSKIRTINĖS PRETORIŲ TEIKIAMOS GYNYBOS PRIEMONĖS

Be įprastų procesinių subjektinių teisių gynybos formų, Romoje buvo ir išskirtinių teisės gynybos priemonių, kurių dėl *ius civile* konservatizmo neaprėpė civilinis procesas. Joms būdinga tai, kad jų taikymas grįstas magistrato *imperium* (valdžios pradais). Tai iš esmės buvo administracinės privačių asmenų teisių gynybos priemonės.

Pretoriaus teisių gynybos priemonių arsenale išskirtinė vieta, iki įvedant formuliarinį procesą, teko interdiktams.

Dar legisakcioninio proceso laikais asmuo, negalėdamas apginti savo teisės remdamasis *ius civile* normomis, galėjo kreiptis į konsulą, o vėliau - į pretorių su prašymu tai padaryti ne *ius civile*, bet pareigūno *imperium* pagrindu. Pretorius pats tyrė bylos aplinkybes (*causae cognitio*) ir nustatęs prašymą esant pagrįstą įsakydavo priešingai šaliai nevartoti prievartos (*vim fieri veto*), atiduoti daiktą (*exhibeas*) ir t.t. Šis pretoriaus įsakymas vadintas ***decretum***. Ką nors drausdamas, šis dekretas vadinosi ***interdictum***.

Pretoriaus interdiktas iš pradžių buvo asmeninis ir besąlyginis paliepimas. Kai jis nevykdytas, buvo galima kreiptis su nauju skundu į

pretorių ir šis, ištyręs, ar tikrai interdiktas neįvykdytas, remdamasis savo *imperium*, galėjo taikyti poveikio priemones (*pignoris capio* ir pan.).

Tai, kad pretorius pats turėjo atlikti tyrimą, kėlė jam daug nepatogumų. Siekdamas to išvengti, jis supaprastino interdikto davimo procedūrą. Besikreipiančiam asmeniui išdėsčius savo reikalavimus, pretorius, įsitikinęs, kad tokiomis aplinkybėmis prašytojui reikia padėti, pats netirdamas bylos aplinkybių, paskelbdavo bendrąjį išakymą ir šis jau buvo sąlyginis. Jame buvo sakoma, kad tam, ką išdėstė prašytojas, nepasitvirtinus, interdiktas nebus vykdomas, o pasitvirtinus - atsakovas turės įvykdyti interdiktą. Tačiau atsakovui neįvykdžius pretoriaus interdikto, ieškovas antrą kartą kreipėsi į pretorių ir šis jau netyrė visų bylos aplinkybių, o vertė ginčo šalis *per sponsiones* būdu sudaryti lažybas. Šių lažybų pagrindu vėliau vyko įprastas abiejų šalių procesas. Pradėdamas taikyti tokią teisių gynybos formą, pretorius pasiliko teisę kontroliuoti teisini ginčo vertinimą, bet patį bylos aplinkybių tyrimą perkėlė į stadiją *in iudicio* ir administracinės bylos nagrinėjimą pakeitė teisiniu procesu.

Tokia teisena visada buvo susijusi su pralošusios bylą šalies lažybų sumos praradimu ir vadinosi ***cum periculo***. Siekdamas išvengti pinigų praradimo, šalys, susitarusios tarpusavyje, galėjo kreiptis į pretorių su prašymu skirti joms teisėją (*arbiter*). Kartu išvengta proceso lažybų ir teisena vadinosi ***sinepericulo***.

Savo interdiktais pretorius galėjo reikalauti ką nors įvykdyti arba ko nors nepažeisti. Atsižvelgiant į turinį, interdiktai skirstyti į *interdicta restitutoria* (reikalavimas atkurti padėti), *interdicta exhibitoria* (ginčijamo daikto pateikimas) ir *interdicta prohibitoria* (draudimas atlikti tam tikrą veiksmą).

Pretoriaus interdiktai gynė tiek viešąją, tiek privatinę teisę. Privatinės teisės atžvilgiu jie plačiausiai taikyti valdymui ginti - tai *interdicta possessoria*. Jie skirstyti į: *interdicta adipiscendae possessionis*, suteikiančius asmeniui teisę valdyti, kurios jis anksčiau neturėjo; *interdicta retinendae possessionis*, ginančius jau įgytą valdymą, ir *interdicta recuperandae possessionis*, grąžinančius asmeniui atimtą valdymą.

Pretoriaus interdiktai, kurių reikalauti turėjo teisę bet kuris pilietis, buvo vadinami ***interdicta popularia***.

Įvedus formuliarinį procesą ir pretoriui įgijus teisę duoti formules, pagrįstas faktinėmis aplinkybėmis (*in factum conceptae*), interdiktais grindžiama teisena prarado reikšmę. Pretorius galėjo perkelti ginčą į stadiją *in iudicio* ir be šalių *sponsiones*. Formulėje jis galėjo teisėjui nuro-

dyti, kad, pasitvirtinus ieškovo nurodytiems faktams, atsakovą būtina apkaltinti.

Šiuo atveju interdiktus pakeitė *actiones infactum*, ir toliau pretorių teisė rutuliojosi kuriant ne naujus interdiktus, bet naujus pretorinius ieškinius.

Antroji pretorių teikiama teisės gynybos priemonė buvo *stipulationes praetoriae*. *Stipulatio*, kaip ir *sponsio*, — tai iškilmingas pasižadėjimas pretoriaus akivaizdoje sumokėti skolą ar atlikti kitą veiksma. Šis pasižadėjimas buvo kaip atsakymas į iškilmingą kontrahento klausimą. *Stipulatio arba sponsio* sudaryta savanoriškai. Kartais pretorius, siekdamas apginti kurios nors šalies interesus, galėjo priversti kitą šalį duoti tokį iškilmingą pažadą. Neretai jis dar buvo patvirtinamas laiduojant trečiajam asmeniui.

Trečioji teisės gynybos priemonė – tai *missio inpossessionem*. Pretorius perduodavo prašytojui valdyti ginčijamą daiktą arba visą turtą. Todėl *missio inpossessionem* galėjo būti arba *missio in bona*, arba *missio in rem specialem*. Dažniausiai *missio inpossessionem* ėjo atsakovui atsisakius pasižadėti, esant tam tikrų aplinkybių, dėl kurių ieškovas gali patirti žalą, atlygti visus susidariusius dėl to nuostolius.

Kartais galėjo atsitikti taip, kad teisiniai padariniai, atsiradę dėl kokių nors sandorių ar kitų teisinių faktų, patys savaime yra neteisingi ir dėl jų nukentėjęs besikreipiantis į pretorių asmuo. Pavyzdžiui, šalis praleidusi terminą, per kurį turėjo teisę reikalauti apginti pažeistą savo teisę, arba apgaule ar prievarta buvo sudarytas sandoris ir ji dėl jo nukentėjusi. Tokiomis aplinkybėmis buvo teisinga grąžinti šalį į pirmąją, t. y. buvusią iki juridinio fakto, padėtį. Pretoriaus tikslas ir buvo tai padaryti. Šį jis galėjo pasiekti taikydamas tokią teisės gynybos priemonę kaip *restitutio in integrum*. Kad pretorius galėtų taikyti *restitutio in integrum*, turėjo būti didelė žala (*laesio*) ir svarbių priežasčių (*iusta causa*), dėl kurių šalis negalėjo išvengti faktų, sukėlusių neteisinių padarinių. Ar priežastys svarbios, sprendė pretorius. Svarbiomis priežastimis pripažinta *minoraetas* (nepilnametystė), *dalus* (apgaulė sudarant sandorį), *etror* (esminė klaida), *capitis deminutio* (teisnumo sumažėjimas) ir *iusta absentia* (asmens, patyrusio žalą, nebuvimas). Pretorius, pripažinęs prašymą dėl restitucijos pagrįstu, galėjo grąžinti šalį į ankstesnę padėtį įvairiais būdais. Kartais jis suteikdavo nukentėjusiajai šaliai ieškinį arba *exceptio*. Taigi kad atkurtų ankstesnę padėtį (*restitutio in integrum*), pretorius turėjo taikyti ir kitas gynybos priemones (*stipulationes praetoriae*, *missio inpossessionem*, *actio praetoria*). Todėl *restitutio in integrum* nebuvo savarankiška pretorių tei-

kiamos gynybos priemonė ir materialiosios teisės požiūriu tebuvo tam tikras tikslas, pasiekiamas pretoriui įsikišus.

6. EKSTRAORDINARINIS PROCESAS

Legisakcioninis ir formuliarinis procesai, turėję dvi stadijas - *ius* ir *iudicium*, laikyti įprastomis civilinės teisės gynybos formomis - *ordo iudiciorum privatorum*. Abu procesai dėl to vadinti ordinariniais. Jų priešingybė buvo imperijos laikais atsiradusi administracinė teisinė bylų nagrinėjimo tvarka, neturinti dviejų stadijų ir dėl to vadinama *extra ordinem*, arba ekstraordinariu, procesu. Formuliarinis procesas, pakeitęs legisakcioninį, respublikos laikotarpio pabaigoje ir per visą principato laikotarpį laikytas įprasta civiline teise. Tačiau imperijos laikotarpiu kartu su formuliariniu procesu plėtojosi *extraordinaria cognitio*, neturinti dviejų stadijų. Pamažu ekstraordinarinis procesas išstūmė procesą *per formulas* ir absoliutinės monarchijos laikotarpio pradžioje tapo viintele civilinių teisių gynybos forma.

Jau minėta, kad dar senovės epochoje asmuo, negalėjęs apginti savo teisės pagal *ius civile* įprasta teisena, galėjo kreiptis į magistratą gynybos administracinės valdžios priemonėmis. Magistratas pats tyrė bylos aplinkybes, priėmė tam tikrą sprendimą ir pats jį vykdė. Tokia administracinė bylų nagrinėjimo tvarka vadinta *cognitio*, arba *natio* (*cognitio extraordinaria*, *extra ordinem iudiciorum privatorum*). Ją taikė įvairaus rango romėnų magistratai (konsulai, cenzoriai), nagrinėdamiesiems priklausančias bylas. Pretoriai palyginti retai taikė toki grynai administracinį teisių gynybos būdą. Naudodami turimas teises priemones (interdiktus, stipuliacijas), jie dažniausiai stengėsi perduoti bylas teismui. Todėl respublikos laikotarpiu *extraordinaria cognitio* buvo retas.

Tačiau imperijos laikais *extraordinaria cognitio* taikymo sfera labai išsiplėtė. Imperatorius, būdamas pirmasis valstybės magistratas, administracine tvarka turėjo teisę spręsti bet kurią bylą. Šia teise jis ėmė naudotis vis dažniau, kai tik byla jam buvo kuo nors įdomi arba to prašė suinteresuoti asmenys. Plečiantis imperatoriaus valdininkų (pareigūnų) kompetencijai, plėtėsi ir jų jurisdikcinė veikla. Remdamiesi savo politinėmis funkcijomis, jie (*praefectus urbi*, *vigilum*) sprendė ir bent kiek su jomis susijusius civilinius ginčus. Sulėtėjus pretorių teisės raidai, sumažėjus pretorių ediktų, nauji santykiai galėjo būti ginami tik ekstraordinarine tvarka.

Pagausėjusius *civile* nereguliuojamus santykių, imperatoriai, pavesdami dėl šių santykių kylančius ginčus spręsti magistratams, nustatė specialiąją konkrečių rangų magistratų kompetenciją. Pavyzdžiui, konsulams pavesta nagrinėti fideikomisų bylas.

Ypač plačiai forma *extraordinaria cognitio* pradėta taikyti imperijos provincijose. Provincijų valdytojai, būdami nutolusių nuo centro žemių imperatoriaus vietininkai, vis dažniau pradėjo patys nuo pradžios iki pabaigos nagrinėti bylas. Kartais ir jie perduodavo jas kitiems asmenims – *iudex datus*. Tačiau jų paskirti *iudex datus* vaidmuo skyrėsi nuo *iudex privatus* vaidmens ordinariniame procese. Be to, esant *iudex datus* procesas nebuvo dalijamas į dvi stadijas. *Iudex datus* pats nagrinėjo bylą nuo pradžios iki pabaigos. Jis buvo provincijos valdytojo paskirtas, o ne prisiekęs teisėjas. Todėl jo priimtą sprendimą buvo galima skusti provincijos valdytojui.

Manoma, kad imperatoriaus Diokleciano savivaldos reforma galutinai panaikino formuliarinį procesą. Padalijus visą valstybės teritoriją naujas provincijas, išnyko imperatoriaus ir senato provincijų skirtumas. Visas provincijas valdė imperatoriaus vietininkai – *praesides* arba *restores*. Pačioje Romoje teisminė valdžia perėjo iš pretorių į *praefectus urbi* rankas. Pretoriai jau nebedavė formulių, todėl ir formuliarinis procesas tapo nereikalingas. Dioklecianas 294 m. paskelbė aktą, kuriuo įpareigojo provincijų valdytojus nagrinėti bylas ir tik išimtiniais atvejais leido perduoti bylą paskirtiems teisėjams – *iudices pedanei*. Nuo šio akto priėmimo *extraordinaria cognitio* tapo vienintele bendra civilinio proceso forma.

Vietoj formuliarinio proceso įvedus ekstrordinarinį, pasikeitė ir daugelis pagrindinių civilinės teisės principų. Vykstant formuliariniam procesui pati teisena ir pats teismo sprendimas grįsti šalių susitarimu paklusti teisėjo valiai, o naujoji teisena rėmėsi valdžios pradais. Sprendimas esant ekstrordinarinei teisei – jau ne šalių išrinkto teisėjo nuomonė (*sententia*), bet turinčio valdžią pareigūno įsakymas (*decretum*). Šis esminis naujojo proceso bruožas (valdžios pareigūno įsakymas paklusti jo valiai) lėmė ir visą teisena.

Ordinarinio proceso atveju atsakovo atvykimas į teismo procesą buvo privatus ieškovo reikalas, tuo tarpu esant ekstrordinariniam procesui šalys į teismą kvistos oficialiai, dalyvaujant valstybės valdžios atstovui.

Ieškovo skundas (pareiškimas) buvo įrašomas į teismo įstaigos protokolą ir oficialiai įteikiamas atsakovui. Toks atsakovo kvietimas į teis-

mą vadinosi *litis denuntiatio*. Kadangi teisenajau nedalyta į dvi stadijas, iš esmės nebuvo ir *litiscontestatio*, labai svarbios ordinarinio proceso dalies. Proceso pradžia sukeldavo labai svarbių materialiujų ir procesinių teisinių padarinių, todėl ir ekstraordinariame procese šiam momentui skirta daug dėmesio. Proceso pradžia laikoma ieškovo pretenzijos atsakovui išdėstymas teisme ir atsakovo patvirtinimas ginčyti šią pretenziją. Tik paskui teisėjas pradėdavo nagrinėti bylą iš esmės, tirti įrodymus ir 1.1. Išnagrinėjęs bylą jis priimdavo sprendimą (*decretum*) ir šis turėjo būti vykdomas. Kadangi magistratūroje buvo hierarchinė tvarka, priimtą teismo sprendimą buvo galima skusti aukštesniam pagal rangą magistratui (apeliacija) - *vicarius, praefectus pretorio*, imperatoriui.

Teismo sprendimo vykdymas ekstraordinariame procese — paskutinė, baigiamoji proceso stadija. Pradėti jį vykdyti jau nebereikėjo specialaus ieškinio (*actio iudicati*), būtino ordinariniame procese, — pakako paprasto prašymo tai padaryti. Sprendimą vykdė valdžia administracinėmis priemonėmis, paimdama iš atsakovo ginčijamą daiktą *manu militari, pignus in causa iudicati captum* arba *distractio bonorum* būdu. Ekstraordinarinis procesas išsaugojo daug administracinės bylų nagrinėjimo tvarkos bruožų, tačiau, tapęs pagrindine civilinių bylų nagrinėjimo forma, jis negalėjo ignoruoti ir daugelio įprasto civilinio proceso principų. Visų pirma ir šiame procese reikėjo laikytis šalių rungimosi principo, kurio esmė ta, kad teismas pradėdavo bylą tik esant ieškovo pareiškimui, pats nerinko įrodymų, negalėjo priteisti daugiau, nei prašė ieškovas, ir panašiai. Tačiau ekstraordinarinis procesas gerokai riboja viešumo principą. Procesas vyko uždaroje patalpoje (*secretarium, secretum*). Daug svarbesnė pasidarė raštvedyba. Beveik visi procesiniai veiksmai fiksuoti teismo protokole. Pats bylų nagrinėjimas tapo mokamas. Ginčo šalys privalėjo mokėti žyminį mokestį (*sportulae*) kanceliarinėms išlaidoms padengti.

Nuo Diokleciano iki Justiniano laikų šis procesas labai mažai tepasikeitė. Tačiau Justiniano laikais dar labiau padidėjo rašytinių teismo aktų reikšmė. Pateikti ieškinį buvo būtinas rašytinis pareiškimas — *libellus conventionis*. Teismas, patikrinęs, ar pareiškimas atitinka formalius reikalavimus, siuntė jį per savo kurjerį (*apporitor*) atsakovui, kviesdamas jį nustatytą dieną atvykti į posėdį.

Apporitor (pasiuntinys) privalėjo gauti kokių nors garantijų, kad atsakovas tikrai atvyks į teismą; jį buvo galima net areštuoti. Atsakovo prieštaravimai ieškiniui taip pat forminti raštu - *libellus contradictio-nis*. Byla nagrinėta tokia pačia tvarka kaip ir anksčiau, buvo surašomas sprendimas ir vadinosi, kaip ir ordinariniame procese, *sententia*.

7. PROCESINIS ATSTOVAVIMAS

Dėl įvairių priežasčių šalys ne visada gali dalyvauti teismo procese. Tada joms atstovaujančių procesiniai atstovai, atliekantys visus procesinius veiksmus. Tačiau romėnų teisė legisakcioninio proceso laikotarpiu procesinio atstovavimo nepripažino. Tokią išvadą galima daryti iš Gajaus teiginio, kad niekam, pagal įstatymą, nesuteikta teisė ieškoti (dalyvauti procese) svetinio vardu (D.4.82). Tačiau ši bendroji taisyklė ir legisakcioniniame procese turėjo keletą išimčių. Pirmiausia leista bylinėtis kito asmens vardu (*causa libertatis*) *pro libertate* atveju. Tai galiojo asmenims, esantiems nelaisvėje, kurių interesai turėjo būti ginami. Leistas procesinis atstovavimas esant visuomeniniam skundui *-propopulo*. Manoma leidus atstovauti ir esant *pro tutela* (globai). *Lex Hostilia* leido kelti bylą teisme už apvogtąjį, išvykusį valstybės reikalais. Tačiau tai tik bendrosios taisyklės išimtys.

Didelę procesinio atstovavimo pažangą formuliarinio proceso laikotarpiu padarė pretorius, įtvirtindamas ligonių ir išvykusių asmenų procesinį atstovavimą. Jis duodavo formulę, kurios dalyje *intentio* nurodavo atstovaujamojo, o dalyje *condemnatio* - procesinio atstovo vardą. Vėliau pripažintas tiesioginis atstovavimas, kai atstovas dalyvauja procese savo vardu ir gina neveiksnių asmenų arba miesto bendruomenių bei korporacijų, dalyvaujančių civilinėje apyvartoje, interesus.

Formuliariniame procese buvo dvejopi procesiniai atstovai - *cognitor* ir *procurator*.

Cognitor - tai formalus atstovas. Jį skyrė atstovaujamasis dalyvaujant priešingai šaliai, laikydamasis tam tikrų formalumų ir sakydamas tam tikrus žodžius. Šitaip paskirtas atstovas visiškai pakeitė procese atstovaujamąjį, tačiau visi vykstant procesui atsiradę teisiniai padariniai teko atstovaujamajam.

Atstovaujamasis jau negalėjo antrą kartą pateikti to paties ieškinio, nes visa tai, kas teismo sprendimu priteista, priklausė ne *cognitor*, bet atstovaujamajam (išieškotojo naudai arba iš jo).

Procurator skirtas nesilaikant griežtų formalumų ir galbūt net nežinant kitai šaliai. Manoma, kad *procurator* pats savo iniciatyva galėjo įsitraukti į procesą kito asmens interesais, visiškai tam neigaliotas. Tai dažniausiai lietė išvykusių asmenų interesų gynimą.

Proceso, kuriame prokuratorius dalyvavo siekdamas apginti kito asmens interesus tam neigaliotas, teisiniai padariniai atstovaujamajam buvo kitokie nei dalyvaujant jame kognitoriui. Visų pirma atstovauja-

masis (*dominus*) po tokio proceso turėjo teisę antrą kartą pateikti tą patį ieškinį tam pačiam atsakovui. Kad to neįvyktų, atstovaujamas turėjo pripažinti viską, ką procese padarė prokuratorius. Siekiant apsaugoti atsakovo interesus nuo galimo pakartotinio išikišimo, kiekvienas prokuratorius turėjo garantuoti, kad jeigu atstovaujamas (*dominus*) nepripažins proceso ir pats pateiks atsakovui ieškinį, jis (prokuratorius) atlygins atsakovui visus nuostolius - *cautio de rato habendo*.

Visa tai, kas priteista dalyvaujant prokuratoriui (atvirkščiai, negu dalyvaujant kognitoriui), ir perduotajam, o šis turėjęs perduoti atstovaujamajam (*dominus*). Taip pat buvę ir pralaimėjus byla. Pagal teismo sprendimą turėjo atsakyti ne atstovaujamas, bet prokuratorius. Todėl reikalauja, kad prokuratorius garantuotų ieškovui, jog pralaimėjus byla jis sumokėsias viską, kas priklauso pagal sprendimą, - *cautio iudicatum solvi*.

Laikui bėgant šios skirtybės išnyko. Işgaliojo taisyklė, kad jeigu prokuratorius dalyvauja byloje įgaliotas (*procurator cum mandato*), nors tai ir neįforminta formalia procedūra, atstovaujamas (*dominus*) negali nepripažinti proceso ir pats pateikti atsakovui ieškinio. Todėl *procurator cum mandato* atleistas nuo pareigos pateikti *cautio de rato*. Justiniano laikais išnyko kognitorių institutas ir liko tik prokuratoriai. Justinianas, patobulinęs procesinį atstovavimą reguliuojančias normas, vis dėlto paliko galioti seną taisyklę, kad kiekvienas atsakovo pavidimo vykdytojas (procesinis atstovas) turi duoti *cautio iudicatum solvi*.

8. TERMINO REIKŠMĖ ĮGYVENDINANT IR GINANT CIVILINES TEISES. IEŠKINIO SENATIS

Laikas (*dies*) visada buvo labai svarbus siekiant įgyvendinti ir apginti subjektines civilines teises. Kaip ir teisę turinčio asmens veikimas arba neveikimas, jis yra teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo arba pasibaigimo pagrindas. Tai, kad po teisės pažeidimo praėjo daug laiko, galėjo turėti neigiamų teisinių padarinių asmeniui, kuris kreipiasi į teismą, kad būtų apgintąjo pažeista arba ginčijama teisė. Be to, tai, kad asmuo ilgai nesikreipia į teismą dėl savo teisės gynbos, sukelia tam tikrą civilinių teisinių santykių ir civilinės apyvartos neapibrėžtumą, nekonkretyumą. Tai nepageidaujami reiškiniai. Todėl nuo seno laikui civilinės apyvartos, taip pat subjektinių civilinių teisių gynbos atžvilgiu teikta daug

reikšmės. Laikas yra būtinas civilinių subjektinių teisių gynybos elementas, nuo kurio priklauso paties civilinio proceso pradžia, jo eiga, galiausiai ir rezultatas. Vienu atveju laikas gali būti pagrindas reikalauti teisminės subjektinių teisių gynybos, o kitu – atsisakyti ją suteikti. Laikas gali sukurti arba panaikinti pačią materialiąją subjektinę teisę. Kai teisė su laiko kategorija sieja tam tikrų teisinių padarinių atsiradimą, tokia laiko atkarpa įgyja teisinės kategorijos reikšmę ir vadinama terminu. Atsižvelgiant į tai, kokių atsiranda teisinių padarinių dėl to, kad baigiasi terminas, jo reikšmė teisėje labai skirtinga. Jeigu vienoda faktinė padėtis egzistuoja tam tikrą laiką, tai pasibaigus terminui gali atsirasti tokių teisinių padarinių kaip nuosavybės teisės įgijimas (įgyjamoji senatis) arba jo praradimas (naikinamoji senatis). Tas pats terminas vienam asmeniui gali būti pagrindas įgyti nuosavybės teisę, o kitam – ją prarasti. Pavyzdžiui, jeigu vienas asmuo pagal įstatymą nustatytą laiką valdo svetimą turtą, o tikrasis savininkas nereiskiajam dėl to jokių pretenzijų, pirmasis gali įgyti nuosavybės teisę į valdomą turtą, o antrasis – ją prarasti. Galiausiai kai kurios subjektinės teisės galioja tam tikrą įstatymo nustatytą terminą, kuriam pasibaigus išnyksta ir pati subjektinė teisė. Pavyzdžiui, pasibaigus įstatymo nustatytam terminui, pasibaigia teisė į ieškinį, drauge ir materialioji subjektinė asmens bei jo teisių perėmėjų teisė, kurią gynė tas ieškinys.

Civilinei teisei svarbiausia ieškinio senatis. Tai įstatymo nustatytas terminas, per kurį teismine tvarka gali būti apginta pažeista ar ginčijama subjektinė teisė.

Ieškinio senatis, kaip teisinė kategorija, romėnų teisėje atsirado gana vėlai. Iš išlikusių teisės šaltinių galima spręsti, kad klasikinė romėnų teisė tokios kategorijos neturėjo. To meto teisėje buvo nustatyti terminai, per kuriuos galima teisme pareikšti tam tikrų kategorijų ieškinius, įstatymo numatyti terminai naikino pačią materialiąją subjektinę teisę, kartu ir teisę į jos teisminę gynybą. Šie terminai buvo ganėtinai trumpi. Ankstyvojoje epochoje civilinių ieškinių nevaržė jokie terminai. Galiojo taisyklė, kad kol egzistuoja pati teisė, yra ir teisė į ieškinį, t. y. teisė į teisminę gynybą. Tačiau jau pretoriai dėl tos priežasties, kad laikas sukelia civilinei apyvartai tam tikrų neigiamų padarinių, pradėjo teisę į teisminę gynybą riboti terminais. Pretorių duodami ieškiniai riboti vienų metų terminu (pretoriaus įgaliojimų laikas), ieškiniai, kylantys iš pirkimo-pardavimo sutarčių, esant parduoto daikto trūkumui, – šešių mėnesių terminu, kai kurie civiliniai ieškiniai, kylantys iš paveldėjimo santykių, – penkerių metų terminu.

Vėliau atsirado terminai ir kitiems civiliniams ieškiniams pateikti. Vienoje iš imperatoriaus Teodosijaus II (424 m.) konstitucijų buvo numatytas specialus terminas, naikinantis teisę į ieškinį. Ši konstitucija skelbė, kad pažeista egzistuojanti teisė ginama trisdešimt metų. Justiniano kodifikuotoje teisėje šis terminas Bažnyčios ir labdaros įstaigų ieškiniams buvo prailgintas iki keturiasdešimties metų, o kai kuriems kitiems ieškiniams — sutrumpintas. Tačiau pagrindinis terminas liko trisdešimt metų. Taigi tokia, kaip kad ją suprantame šiandien, ieškinio senaties kategorija romėnų teisėje atsirado 424 metais.

Kol neįvesta ieškinio senatis, romėnų teisėje buvę įstatymo nustatyti terminai nuo ieškinio senaties skyrėsi tuo, kad: a) jie buvo gerokai trumpesni, t. y. vieni metai ginčams dėl kilnojamojo ir dveji — dėl nekilnojamojo turto; b) pasibaigus įstatymo numatytam terminui, nustojo galioti ne tik teisė į teisminę materialiosios teisės gynybą, bet ir pati materialioji teisė (tuo tarpu pasibaigus ieškinio senačiai, savininkas praradavo teisę į teisminę savo nuosavybės teisės gynybą, bet ne pačią nuosavybės teisę); c) jų eigos nebuvo galima nei nutraukti, nei sustabdyti (o ieškinio senaties eigą buvo galima sustabdyti arba nutraukti).

Įvedus ieškinio senatį ir nustačius jo trukmę, atsirado būtinybė apibrėžti šio termino pradžią. Tai priklausė nuo teisinių santykių pobūdžio. Terminuotų sutarčių ieškinio senaties pradžia laikyta po sutarties termino pasibaigimo dienos einanti diena. Būtent nuo jos ir skaičiuotas trisdešimties ar keturiasdešimties metų terminas ieškiniai pareikšti. Kai sutartyje nenurodytas jos įvykdymo laikas, ieškinio senaties eiga prasidėdavo praėjus septynioms dienoms po kreditoriaus pretenzijos pareiškimo skolininkui. Esant ginčams dėl daiktinės teisės ieškinio senaties eiga prasidėdavo savininkui įgijus teisę į ieškinį, t. y. jam sužinojus, kur yra jo daiktas.

Ieškinio senaties eiga galėjo būti nutraukiama arba sustabdoma. Ji nutraukta, skolininkui visiškai ar iš dalies pripažinus savo prievolę (skolą) arba ieškovui pareiškus teisme ieškinį. Ieškinio senaties eigos nutraukimas reiškia, kad, įvykus vienam iš dviejų minėtų faktų, visas laikas, praėjęs iki fakto atsiradimo, nustoja galioti, o ieškinio senatis pradeda skaičiuoti iš naujo. Taigi suinteresuotam asmeniui aktyviai veikiant, stengiantis išsaugoti savo teisę, ieškinio senatis iš esmės tampa neterminuota ir teisių gynyba praktiškai neprarandama, o pati teisė neišnyksta.

Ieškinio senaties eigos nutraukimas skiriasi nuo jos eigos sustabdyimo. Sustabdyti reiškia tik tam tikram laikui nutraukti termino eigą. Pašalinus privertusias tai padaryti aplinkybes, ji tęsiasi toliau. Prie iki su-

stabdant buvusio termino pridedamas likęs terminas, tačiau jis negali būti ilgesnis už ieškinio senatį. Ieškinio senaties eiga galėjo būti sustabdoma dėl karo veiksmų, epidemijos, ieškovo nepilnametystės ir kitų aplinkybių, trukdančių pateikti ieškinį. Ieškinio senaties pabaiga panaikindavo teisę į ieškinį, tačiau reikalavimo teisė arba teisė į daiktą tebeegzistavo, tik jau negaliojo užtikrinta valstybės taikoma prievarta. Tačiau jeigu pasibaigus ieškinio senačiai prievolė buvo įvykdoma (pvz., grąžinama skola), pripažinta įvykdžius tai, kas priklausė, kadangi pati teisė neišnykusi, nors ir neginta ieškiniu. Suinteresuotam asmeniui, praleidusiam ieškinio senatį, pamėginus įgyvendinti savo reikalavimą, atsakovas galėjo pareikšti *exceptio*, nurodydamas, kad praleista ieškinio senatis.

KETVIRTAS SKYRIUS

Romėnų civilinės (privatinės) teisės subjektai

1. CIVILINĖS (PRIVATINĖS)

TEISĖS SUBJEKTO SAMPRATA.

PRIVATINĖS TEISĖS SUBJEKTAI - FIZINIAI IR JURIDINIAI ASMENYS.

TEISNUMAS IR VEIKSNUMAS (*CAPUT IR STATUS*)

Teisė, kaip privalomųjų, valstybės sankcionuotų elgesio taisyklių (normų) visuma, reguliuoja žmonių tarpusavio santykius, vadinamus visuomeniniais. Šių santykių, reguliuojamų civilinės teisės normų, dalyviai ir yra civilinės teisės subjektai. Tai gali būti pavieniai žmonės – fiziniai asmenys, arba jų grupės, junginiai – juridiniai asmenys. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad visi visuomenės nariai – pavieniai asmenys arba junginiai – yra civilinės teisės subjektai. Civilinės teisės subjekto samprata visada siejama su jo gebėjimu turėti civilinių teisių ir pareigų. Civilinėje teisėje gebėjimas turėti civilinių teisių ir pareigų yra vadinamas teisminiu. Šiuolaikinėje visuomenėje šį gebėjimą paprastai žmogus įgyja gimdamas. Tačiau kad asmuo pats galėtų dalyvauti civilinėje apyvartoje, savo veiksmais įgyti teisių ir pareigų, sudaryti sandorius, vien teismo nepakanka. Civilinėje teisėje galėjimas savo veiksmais įgyti civilinių teisių ir pareigų yra vadinamas veiksniumu. Taigi civilinės teisės subjekto samprata paprastai siejama su dviem socialinėmis teisinėmis kategorijomis – teismumu ir veiksniumu. Tačiau pačiai civilinės teisės subjekto

sampratai esminę reikšmę turi tik teisnumas. Galima būti civilinės teisės subjektu ir neturint galimybės savarankiškai (savo valios veiksmais) disponuoti priklausančiomis teisėmis. Tokios galimybės, pavyzdžiui, neturi nepilnamečiai, bet jie neeliminuojami iš turtinių santykių srities. Jų veiksnumą šiuo atveju papildo globėjai.

Gebėjimą būti civilinės teisės subjektu Romos teisininkai vadino *caput*. Jeigu tokį gebėjimą asmuo turėjo, buvo sakoma *caput habet, jei ne — caput non habet*, arba *nullum caput habet*. Teisnus žmogus vadinamas *persona* (asmeniu). Sąvoka *persona*, būdama teisinė kategorija, siejama su žmogumi. Paprastai teisės subjektas žmogus buvo nuo gimimo iki mirties. Tačiau Romos teisėje ši bendroji taisyklė turėjo išimčių siekiant apsaugoti jau pradėto, bet dar negimusio vaisiaus interesus arba reprezentuojant mirusįjį būsimo įpėdinio naudai. Žymus Romos teisininkas Paulius rašė, kad esantysis iščiose saugomas taip, tarytum jis būtų tarp gyvųjų, kadangi kalbama apie paties vaisiaus naudą (D. 1.5).

Romėnų teisė, kaip ir visos kitos senovės teisės sistemos, *persona* laikė tam tikra privilegija, kurią žmogus įgyja tik tam tikromis sąlygomis. Kad Romoje būtų asmuo, t. y. teisės subjektas, žmogus privalėjo turėti *caput*, priklausantį nuo trijų elementų, sudarančių jo esmę. Tai buvo laisvė, pilietybė ir šeimos galvos padėtis. Paulius, kalbėdamas apie teisnumo apibrėžimo laipsnius, sakė: „[...] *tria enim sunt quae habemus: libertatem, civitatem, familiam*“ (D.4.5). Taigi kad būtum asmuo, pagal Romėnų teisę, reikėjo būti: laisvu žmogumi, o ne vergu, piliečiu, o ne lotynu ar peregriu, šeimos galva, o ne paprastu, priklausomajos nariu. Romos valstybės gyventojai, turintys *status libertatis*, *status civitatis* ir *status familiae*, turėjo *caput*, buvo visiškai teisnūs ir *buvo personae*. Tačiau dėl tam tikrų priežasčių asmuo, turintis *status libertatis*, *status civitatis* ir *status familiae*, sudarančius *caput* turinį, galėjo vieno ar visų jų netekti. Tada įvykdavo *capitis deminutio* — teisnumo sumažėjimas.

Siekiant geriau suprasti Romos civilinės teisės subjekto sąvoką, būtina smulkiau panagrinėti kiekvieną *caput* turinio elementą.

2. STATUS LIBERTATIS (LAISVĖS STATUSAS)

Per visą Romos valstybės gyvavimo istoriją pagrindinė ir svarbiausia prielaida, leidžianti būti civilinės teisės subjektu, buvo laisvės statusas. *Status libertatis* turėjo visi, nesantys vergai. Įrodyti *status libertatis* pakako nurodyti, kad žmogus nėra vergas. Vergas (*servus*) negalėjo

būti teisės subjektas, jis – teisės objektas, bet ne *persona*, jis — *res* (daiktas). Vergas skyrėsi nuo laisvo žmogaus tuo, kad neturėjo savo šeimos, jo šeimyninis gyvenimas (*contubernium*) nebuvo santuoka. Vergas neturėjo turto, negalėjo turėti nuosavybės, negalėjo būti nei kreditorius, nei debitorius, nei palikti turto savo įpėdiniui. Pagaliau vergas negalėjo kreiptis į teismą, nes teisę dalyvauti procese turėjo tik laisvas žmogus. Tik vergo šeimininkas galėjo kreiptis į teismą dėl žalos, padarytos suluošinus jo vergą, atlyginimo. Kaip ir bet kuris kitas daiktas, vergas taip pat galėjo būti savininko apleistas, išvartytas, tačiau ir tai nesuteikė vergui laisvės. Tokį vergą (*servus sine domino*) kiekvienas laisvas žmogus galėjo pasisavinti. Tačiau, nors ir toks beteisis, vergas – vis dėlto žmogus. Tarp vergo ir kitų privatinės nuosavybės objektų yra didelis skirtumas. Jis (vergas), kaip ir vaikai, šeimoje priklausė *alieni iuris* (svetimos teisės) žmonėms. Vergas buvo *in dominica potestate* (šeimininko valdžioje), kaip kad vaikai – *in patria potestate* (tėvo valdžioje).

Laikui bėgant, faktinė vergų padėtis valstybėje keitėsi, ji gerėjo arba blogėjo, bet pats teisės principas, kad neturintis laisvės asmuo (vergas) negali būti teisės subjektas, išliko iki pat Romos imperijos žlugimo. Nors, gyvenimo realijų verčiama, romėnų teisė šio principo nuosekliai nesilaikė, tačiau tai buvo tik pavienės bendrosios taisyklės išimtys, kurios iš esmės nepakeitė požiūrio į vergą kaip į daiktą, „*servi res sunt*“. Žmonių dalijimas į laisvus ir vergus pastebimas jau pirmaisiais Romos visuomenės gyvavimo metais, ir žinių apie tai randame seniausiuose romėnų teisės šaltiniuose. Tačiau tuo metu vergovė tik pradėjo išsigalėti, o vergai dar nesudarė atskiros klasės. Ekonominiam ir socialiniam ankstyvosios Romos gyvenime vergovės institutas nebuvo ypač svarbus. Pati vergovė buvusi patriarchalinė. Vergai – patriarchalinės šeimos nariai ir kartu su kitais jos nariais dalyvauja bendroje ūkinėje gamybinėje veikloje. Tai ir lėmė to meto vergų ir laisvųjų gyventojų tarpusavio santykius bei vergų padėtį. Ir nors ankstyvuoju Romos valstybės laikotarpiu, esant patriarchalinei vergovei, vergas negalėjo turėti nei savo turto, nei savo šeimos, vis dėl to padėtis gerokai skyrėsi nuo vergo padėties vėlesniais Romos valstybės laikotarpiais. Ankstyvuoju Romos valstybės laikotarpiu į vergą dar nežiūrėta kaip į daiktą, jis turėjo kai kurių asmens teisių. Pavyzdžiui, vergo laidojimo vietą religinė teisė saugojo taip pat kaip laisvojo žmogaus kapą. Artima vergų kraujo giminystė laikyta kliūtimių santuokai. Perleidžiant vergus kitiems vergvaldžiams drausta atskirti artimus giminaičius (tėvus nuo

vaikų, sutuoktinių). Pagaliau tai, kad vergvaldžio valdžios santykiams su vergu apibūdinti vartotas terminas *potestas*, rodo pripažinus kai kurias vergo, kaip asmens, savybes.

Tačiau jau III a. pr. Kr. pabaigoje *lex Aquilia* įtvirtino kardinaliai priešingus dalykus. Pagal šį įstatymą, vergas visiškai aiškiai prilyginamas daiktui (gyvuliui). Šio įstatymo pirmojo skyriaus nuostata skelbia, kad iš neteisėtai užmušusiojo svetimą vergą arba keturkojį gyvulį savininkui turės būti priteista didžiausia tų metų užmuštojo kaina (D.9.2).

II a. pr. Kr. viduryje vergai jau visiškai prilyginami gamybos priemonėms. Šeimininkas su vergu galėjo elgtis kaip su daiktu. Jam priklausė vergo gyvybės ir mirties teisė.

Romos imperijos epochos teisininkai vergovę laikė prieštaraujančia žmogaus prigimčiai. Jie teigė vergovę esant tautų teisės institucija dėl to, kad ji buvusi visose senovės tautose. Teisininkas Florentinas, nurodydamas, kad laisvė yra igimtas kiekvieno gebėjimas daryti tai, kas jam patinka, jeigu to nedraudžia prievarta arba teisė, pabrėžė, jog vergovė — tai tautų teisės padarinys, kai asmuo paklūsta svetimojo viešpatavimui, prieštaraujančiam prigimčiai (*servitus esi constitutio iuris gentium, quia quis dominto alieno contra naturam subicitur*). „Vergovės, pateisinimo jie ieškojo kare, o šis, anot jų, visada buvo jos priežastis ir pradžia. Nugalėtojas, turėdamas teisę užmušti nugalėtąjį, turėjo dar didesnę teisę padaryti jį savo nuosavybe“, — teigė Florentinas.

Iš tikrųjų seniausiu Romos istorijos laikotarpiu pagrindiniai vergovės šaltiniai, be neišsimokančio skolininko parsidavimo arba savo šeimos narių pardavimo vergijon, buvo prieš karius paėmimas į nelaisvę, svetimšalių, esančių Romos teritorijoje, pavertimas vergais ir gimimas iš vergės. Teisinį tėvo statusą įgydavo vaikai, gimę teisėtoje (legalioje) santuokoje. Kadangi laisvojo santuoka su vergu nebuvo leidžiama, vergės pagimdyti vaikai įgydavo vergų statusą.

Iš pradžių lemiamą reikšmę nustatyti gimusio vaiko teisinį statusą turėjo motinos statusas vaikui gimstant. Vėliau ši nuostata pakeista ir lemiamą reikšmę turėjo bet kuris laikotarpis, per kurį motina nėštumo metu buvo laisva. Motinos, nėštumo pradžioje, viduryje ar pabaigoje turėjusios laisvės statusą, pagimdytas vaikas negalėjo būti vergas. Tačiau vergo statusą galėjo įgyti ir laisvasis romėnas. Pavyzdžiui, apvogtasis galėjo padaryti savo vergu laisvąjį Romos gyventoją, sugautą nusi kaltimo vietoje. Laisvieji romėnai (gimę laisvi) iki imperijos periodo negalėjo būti vergai savo valstybės teritorijoje, todėl buvo parduodami į užsienį — *trans Tiberim*.

gui, nors ir beteisiam, suteikiama kai kurių teisinių garantijų. Pavyzdžiui, vergui, turėjusiam būti išlaisvintam įvykdžius tam tikrą sąlygą, tačiau tam kliudyta, vis tiek suteikiama laisvė, nors sąlyga ir neįvykdyta. Net testamentą, kur numatyta suteikti vergui laisvę, pripažinus negaliojančiu, vergas turėjo būti išlaisvintas.

Taigi vergvaldžių valdžia vergams gerokai ribota. Nors šie ir priklausė nuo savo šeimininko, valstybės buvo ginami kaipjos pavaldiniai.

Nors respublikos laikotarpio pabaigoje ir vėliau teisė vergui pradėjo skirti daugiau dėmesio, atsirado kai kurių teisinių garantijų, išskiriančių jį iš kitų teisės objektų (*res*), beveik iki klasikinio periodo pabaigos vergai vis dar buvo minimi kartu su kitais daiktais. Jie buvo beteisiai ne tik asmeninių, bet ir turtinių teisių atžvilgiu. Jau minėta, kad jie neturėjo savo turto, negalėjo būti nei kreditoriai, nei debitoriai, dalyvauti civilinėje apyvartoje. Tačiau vergų beteisiškumas turtinių teisių atžvilgiu nuo seniausiųjų Romos laikų buvo labai nenaudingas vergvaldžiams panaudojant jų žinias, intelektą gamybinei ūkinei veiklai. Todėl jau *ius civile* leido vergams atlikti tam tikrus teisinius veiksmus vietoj savo šeimininko (*persona domini*). Paulius Frederikas Žiraras (Paul Frederic Girard)¹ nurodo, kad vergai, prisidengdami šeimininko asmeniu, tapdavo savininkais ir kreditoriais. Vergo galimybė atlikti teisinius veiksmus vergvaldžio naudai buvo grindžiama vergvaldžio teisnumu, t. y. tarsi tuos veiksmus atliktų pats vergvaldys. Tačiau šeimininkas visiškai neatsakė už vergo prievoles. Todėl galima daryti išvadą, kad vergas galėjo veikti tik šeimininko naudai. Jis galėjo padaryti šeimininką savininku ir kreditoriumi, bet ne debitoriumi, ir tai aiškiai patvirtina žymaus teisininko Gajaus posakis: „*Melior conditio nostra per servos fieri potest, deterior fieri non potest*“ (D.50.17.133) (padedant vergams mūsų padėtis gali pagerėti, bet negali pablogėti) Suprantama, tokia padėtis, kai vergas, atlikdamas teisinius veiksmus šeimininko naudai, negali padaryti jo skolininku, nelaikyta normalia. Tai, kad šeimininkas neatsakė už vergo prievoles, atsiradusias iš jo sudarytų sandorių, ypač prekinių, labai riboja vergo intelektualinio darbo panaudojimą. Todėl jau respublikos laikotarpio pabaigoje pradėtos pripažinti platesnės turtinės, asmeninės ir procesinės vergų teisės. Dar senoji *ius civile* numatė, kad vergo, savo veiksmais padariusio kam nors žalą (pavogusio, sunaikinusio svetimą daiktą), šeimininkas privalo arba atlyginti padarytą žalą, arba išduoti kaltininką nukentėjusiajam. Išduodant tokį vergą nukentėjusiajam (naujamam šeimi-

¹ Girard P. F. Romėnų teisė. T. I. Kaunas, 1931. P. 137.

ninkui) arba jį perduodant, kartu buvo perkeliama ir atsakomybė. Senasis šeimininkas nuo šio momento jau neatsakė už vergo padarytą žalą. Šiuo atveju vergas dar nesiskyrė nuo gyvulio, nes tokios pat taisyklės galiojo ir atlyginant žalą, kurią padarė šeimininko gyvulys (*actio de pauperie*). Vėlesnių laikų teisininkai čia pradėjo išžiūrėti ne tik noksalinę vergvaldžio atsakomybę, bet ir paties vergo prievolę. Todėl išlaisvinamam vergui, padariusiam žalą, šiai dar esant neatlygintai, buvo reiškiamas civilinis ieškinys dėl žalos atlyginimo.

Kalbant apie prievoles, kylančias iš vergo sudarytų vergvaldžio naudai sutarčių, pažymėtina, kad, pagal senąją *ius civile*, už jas niekas neatsakė. Vergvaldys neatsakė už vergo prievoles, o pareikšti ieškinio pačiam vergui nebuvo galima. Ilgainiui ir čia pradėtos pripažinti kai kurios vergo prievolės. Tiesa, jos nebuvo užtikrinamos ieškiniu, o laikytos prigimtiniėmis ir vadinosi ***obligatio naturalis***. Jų atsiradimą lėmė išsiplėtusi ūkinė veikla, platesnis vergų galimybių atlikti teisinius veiksmus šeimininko naudai panaudojimas ir vergų atsakomybės už atliktų teisiųjų veiksmų padarinius nebuvimas. Šios prievolės esmė tokia: vergas, savo noru sumokėjęs tai, kas priklausė mokėti pagal prievolę, nors ir neprivalėjęs to daryti, negalėjo atsiimti sumokėtos sumos.

Nuo I a. pradžios Romos teisininkai pradėjo kurti privatinės teisės normas, reglamentuojančias vergų komercinę-ūkinę veiklą vergvaldžio vardu, o kai kuriais atvejais leidžiančias ir patiems vergams savo vardu dalyvauti civilinėje apyvartoje. Tenkindami ekonominės raidos poreikius ir gindami vergų kontrahentų (asmenų, su kuriais vergai sudarė sutartis) interesus, Romos teisininkai, nepaisydami, kad vergai nėra teisinūs, prigimtinių prievolių sąvoka sankcionavo vergų sudaromas sutartis ir prievoles, kurias tos sutartys numatė. Vergvaldžiai nebuvo atsakingi už prievoles, kylančias iš vergo sudarytų sutarčių. Apskritai tai jiems buvo naudinga, nors kartais galėjo atnešti ir nuostolių. Plėtojantis ekonominiam gyvenimui, prekiniam spiginiam santykiams, vergvaldžiams atsirado naujų būdų išnaudoti vergus. Tačiau jie galėjo būti veiksmingi tik nustačius tam tikrą vergvaldžio atsakomybę už jo vergo atliekamus teisinius veiksmus. Tokią vergvaldžio atsakomybę už vergo atliktų teisiųjų veiksmų padarinius ir nustatė pretorių teisė. Pretoriaus edikte numatyta daugybė atvejų, kai galima pareikšti ieškinį vergvaldžiui dėl prievolių, kylančių iš vergo, tiesiogiai dalyvavusio komercinėje veikloje, sudarytų sandorių. Visi šie ieškiniai turėjo bendrą pavadinimą - ***actiones adiecticiae qualitatis***, kadangi prie minėto vergo prigimtinių prievolių buvo prijungiamas *adicitur* - ieškiniu užtikrinamąjo šeimininko atsako-

mybė. Kiekvienu konkrečiu atveju, atsižvelgiant į veiklą, iš kurios atsirado prievolė, buvo pateikiamas konkretus ieškinys.

Vergvaldžio atsakomybę už vergo, paskirtojo prekybos įmonės, jos filialo valdytoju arba prekinio laivo vadu, sudarytus jam patikėtų reikalų sandorius garantavo specialūs ieškiniai: *actio institoria* - pirmuoju atveju, ir *actio exercitoria* - antruoju atveju. Abiem atvejais visiškai atsakė vergvaldys.

Vergvaldys visiškai atsakė ir vergui sudarius sandorį išankstinio vergvaldžio susitarimo su kontrahentu pagrindu (*iussus domini*). Neįvykdžius iš šio sandorio kylančių prievolių, šeimininkui buvo pateikiamas *actio quod iussus*. Šeimininkas atsakė ir už prievoles, atsirandančias iš sandorių, vergo sudarytų savo paties iniciatyva, bet ginant šeimininko interesus, jeigu dėl tokio sandorio daiktas ar pinigų suma atiteko jo šeimininkui — *in rem domini versum est*. Pretorius šiuo atveju suteikė teisę pateikti šeimininkui *actio de in rem verso*. Skirtingai nuo jau minėtų ieškinų, šeimininko atsakomybė pagal šį ieškinį priklausė nuo atitekusiojam pagal sandorį turto vertės ar pinigų sumos. Šiuo atveju šeimininkas galėjo atsakyti visiškai, jeigu viskas, kas gauta pagal sandorį, atiteko jam, ir iš dalies, jeigu pagal sandorį jam teko tik įgyto turto dalis.

Labai svarbią reikšmę vergų turtinėms teisėms turėjo nuo seno Romoje žinomas *peculium* (*pecus* - gyvuliai) institutas, taip pat gana ryškiai atskleidžiantis, kad nors vergas ir nebuvo privatinės teisės subjektas, jo padėtis neprilygo ir kitų teisės objektų padėčiai. Labai anksti Romoje išsivyravo paprotys suteikti vergui tam tikrą ūkinį savarankiškumą, kad jis galėtų geriau dirbti, ūkininkauti, duotų daugiau naudos savo šeimininkui. Vergui skyrė žemės sklypą, davė būtiniausio inventoriaus ir leido ūkininkauti savarankiškai mokant šeimininkui nustatytą prievolę (pyliavą). Vergui, mokačiam amatą, davė būtiniausių įrankių ir leido verstis amatu, o gebančiam prekiauti — prekyba. Jam savarankiškai ūkininkauti skiriamas turtas vadintas *peculium*. Tai galėjo būti tiek kilnojamasis, tiek nekilnojamasis turtas ir net vergai (*servi vicarii*).

Vergų pekulijus, kaip teigiama istoriniuose šaltiniuose, - labai senas institutas. Jis atsirado dar iki pasirodant Dvylikos lentelių įstatymams. Jau IV a. pr. Kr. pabaigoje Romoje buvo nemažai vergų, besinaudojančių pekulijumi. Nuo Dvylikos lentelių įstatymų iki I a. pr. Kr. vergų pekulijus nebuvo galutinai teisiškai reglamentuotas. Ir tik pretorių teisė išsprendė šią problemą suteikdama pekulijaus institutui savarankišką teisinę formą. I a. pr. Kr. pirmoje pusėje dėl pekulijaus buvo paskelbtas pretoriaus ediktas, iš esmės ir pradėjęs formuoti jo teisinį

režimą. Ediktas pekulių apibrėžė kaip turtą, kurį šeimininkas atskiria nuo savojo ir atskirai tvarko vergo sąskaitą. Vergui išskirtas turtas teisiškai visada likdavo vergvaldžio nuosavybė. Jis bet kada galėjo jį su-sigražinti. Vergas, turintis pekulių ir savarankiškai ūkininkaujantis, dažnai turėjo sudarinėti įvairius sandorius su trečiaisiais asmenimis. Tačiau šie galėjo sudaryti su vergu sandorius būdami tikri, kad iš šių sutarčių kylančių teisių ir pareigų įgyvendinimas yra kuo nors garan-tuotas. Siekiant plėsti tokią ūkininkavimo formą, buvo būtinos ir to-kios garantijos. Nevykdant prievolių, pretorius suteikė teisę teikti tie-sioginių ieškinį vergo šeimininkui. Šis ieškinys vadinosi *actio depecu-lio*, ir šeimininko atsakomybė pagal jį negalėjo būti didesnė už pekuli-jų. Esant vergo pekuliui, susiklostė tam tikri šeimininko ir vergo san-tykiai ir šiuos taip pat reguliavo teisė. Kai pekulijus buvo prekybinis, mokestiniai šeimininko reikalavimai vergui buvo vienoje eilėje su kitų kreditorių mokestiniais reikalavimais ir vergas bankroto atveju visus juos turėjo tenkinti proporcingai. Kilus vergo, turinčio pekulių, ir šei-mininko nesutarimų dėl atsiskaitymų su šeimininku, buvo pateikiamas *actio tributoria*.

Naujų institucijų kūrimas ir tolesnė jų plėtra, pripažįstant vergams kai kurias civilines materialiąsias teises, turėjo įtakos ir tam tikriems teigiamiems vergų teisių gynybos poslinkiams.

Imperijos susikūrimo pradžioje, įvedus ekstraordinarinį procesą, pa-keitusį numatytąją senosios *ius civile*, vergai gavo galimybę dėl savo teisių pažeidimo skųstis magistratui ir šis pats sprendė jam patikėtus klausimus, aplenkdamas senąją teiseną ordo *iudiciorum*. Šiuo laikotar-piu nutolstama nuo esminio draudimo vergui pačiam ieškoti savo as-mens ir teisių gynybos (*cum servo nulla actio est* - dėl santykių su vergu ieškinio nėra). Pavyzdžiui, įpėdiniui paslėpus testamentą, kuriuo vergui suteikiama laisvė, šis galėjo skųsti įpėdinį magistratui. Be to, vergas galėjo apskųsti magistratui net šeimininką, nevykdantį su juo sudarytos laisvės suteikimo sutarties.

Tokie bendrieji vergų (asmeninės ir turtinės) teisinės padėties Ro-moje bruožai.

Nors Romoje vergija laikyta natūraliu, įgimtu dalyku, tačiau jau labai anksti pradėtas praktikuoti vergų išlaisvinimas. Įprastas vergovės pasibai-gimo būdas Romoje buvo *manumissio*, kai vergui laisvę suteikė jo šeimi-ninkas. *Manumissio* nebuvo vien privatus aktas — čia pastebime ir aktyvų viešosios valdžios dalyvavimą. Žinomos trys *manumissio* formos: *manu-missio testamento*, *manumissio vindicta* ir *manumissio censu*.

Seniausia iš šių formų, matyt, yra *manumissio testamento* — laisvės vergui suteikimas pagal jo šeimnininko mirus paliktą testamentą. Senaisiais Romos valstybės laikais testamentai buvo sudaromi tautos susirinkimuose (*testamentum comitiis calatis*). Privačią testatoriaus valią skelbė visa tauta, o jo privatus patvarkymas buvo daromas *iussus populi*. Tarp kitų testamente esančių patvarkymų galėjo būti ir vergo paleidimas į laisvę. Vergas laikytas laisvu nuo testamento įsigaliojimo momento, t. y. nuo testatoriaus mirties. Mirus testatoriui, vergas tapdavo laisvas *ipso iure*. Testatorius galėjo suteikti vergui laisvę tiesiogiai nenurodydamas to testamente, bet įpareigodamas tai padaryti įpėdinį. Šiuo atveju dar turėjo būti laisvės vergui suteikimo procedūra (aktas) ir šią jau atliko įpėdinis.

Pagal testamentą vergui galėjo būti suteikta laisvė ir su jam privaloma įvykdyti sąlyga. Jos neįvykdęs, jis nebuvo laisvas, o jo padėtis buvo si tarytum tarpinė tarp vergijos ir laisvės ir vadinosi *statu liber*.

Manumissio vindicta - tai dirbtinė laisvės suteikimo vergui procedūra, kai šis tampa laisvas taikant tariamą laisvės suteikimo procesą. Vergvaldys kartu su vergu ir specialiai kviestu trečiuoju asmeniu (*asser-tor in libertatem*) kreipiasi į magistratą (konsulą, pretorių). Asertorius atlieka ieškovo vaidmenį. Jis uždeda vergui laisvės lazdelę (*vindicta*) ir taria tam tikrus žodžius (*hunc hominem ex iure Quiritium liberum esse aio*). Į šį pareiškimą vergvaldys arba nieko neatsako, arba sutinka suteikti vergui laisvę. Paskui magistratas paskelbia vergą esant laisvą. Vėliau ši procedūra supaprastinta. Pakako magistratui paprastai paskelbti suteikiant laisvę ir tai buvo įrašoma į protokolą.

Trečiosios laisvės suteikimo formos - *manumissio censu* - esmė ta, kad po šeimnininko pareiškimo cenzorius (specialus magistratas) įrašydavo vergą į piliečių sąrašą ir šis tapdavo laisvas. Tačiau šį būdą buvo galima taikyti tik sąrašų sudarymo laikotarpiu. Vėliau, išnykus cenzui, išnyko ir toks vergų paleidimo laisvės būdas.

Antruoju respublikos laikotarpiu greta šių formalių paleidimo į laisvę būdų atsirado ir daugybė neformalių. Iš jų galima būtų išskirti: *manumissio inter amicos*—paleidimas į laisvę dalyvaujant liudytojams; *manumissio per epistolam* - įteikiant paleidimo į laisvę raštą. Tokiu būdu išlaisvintas vergas, pagal senąją *ius civile*, netapdavo laisvas, bet jo laisvę gynė pretorius savo *imperium* (valdžios) galia. Vergas įgydavo specialų pretoriaus suteiktos laisvės statusą, kuris vadinosi *in libertate morari*.

Apie 19 m. priimtas *lex Iunia Norbana*. Jis institutą *in libertate morari* transformavo į lotynų teisę. Paleistieji į laisvę dviem minėtais bū-

dais užėmė *Latini* teisinę padėtį ir vadinosi *Latini Iuniani*. Šias formas įteisino Justinianas, leisdamas atleistiems suteikti Romos piliečio statusą, jeigu tik paleidžiant į laisvę paskelbiama arba paleidimo į laisvę raštas įteikiamas dalyvaujant ne mažiau kaip penkiems liudytojams.

Imperatoriaus Konstantino laikais atsirado dar viena, bažnytinė vergų paleidimo į laisvę forma - *manumissio in ecclesia*. Senojoje romėnų teisėje vergų paleidimas į laisvę neribotas. Bet jau imperijos pradžioje pastebima valstybės kišimosi į laisvės vergams suteikimą tendencija. Tai lėmė būtinybė apsaugoti valstybę nuo per didelio atleistinių, tarp kurių buvo nemažai įtartinų žmonių, antplūdžio. Imperatoriaus Augusto valdymo metais išleisti *lex Aelia Sentia* ir *lex Fufia Caninia*, labai varžantys vergų paleidimą į laisvę. Įkurta speciali komisija, kuriai reikėjo įrodyti paleidimo į laisvę priežastį - *de causis libertatis*, jeigu vergui laisvę suteikdavo šeimininkas, neturintis 20 metų, arba paleidžiamas į laisvę vergas neturi 30 metų. Niekiniu laikytas paleidimas į laisvę *infraudem creditorum*, žalingas kreditoriams, o paleidžiami į laisvę vergai, bausti už sunkius nusikaltimus, netapdavo Romos piliečiais, bet *igydavo peregrni dediticii status* ir buvo išsiunčiami iš Romos. Nustatytas ir skaičius vergų, kuriems šeimininkas galėjo suteikti laisvę vienu metu. Tiesa, Justinianas *lex Fufia Caninia* panaikino, o iš *lex Aelia Sentia* numatytų ribojimų paliko tik du - draudimą paleisti į laisvę vergus šeimininkui, kuris neturi 20 metų, ir draudimą suteikti jiems laisvę, kai tai žalinga kreditoriams.

Respublikos laikotarpiu laisvės vergams suteikimas šeimininko valia buvo vienintelis vergijos pasibaigimo būdas. Imperijos laikotarpio įstatymai numatė atvejus, kai vergas galėjo būti paleistas į laisvę ir be šeimininko valios - pagal įstatymą. Numatyta, kad vergui galima suteikti laisvę, jeigu šeimininkas jį sergantį palieka likimo valiai *lex edicto Claudiano*); jeigu vergas padeda nustatyti šeimininko žudiką; jeigu vergas 20 metų sąžiningai gyvena kaip laisvas ir kiti.

Paleisti į laisvę šeimininko valia vergai — *libertini*, nors ir tapdavo Romos piliečiais, teisių atžvilgiu neprilygo *ingeui* — laisviesiems.

3. STATUS CIVITATIS (PILIETYBĖS STATUSAS)

Jau minėta, kad pagrindinis romėnų teisės, kaip ir bet kurios kitos senovės teisės sistemos, principas buvo tas, jog tik Romos pilietis (*civis Romanus*) ginamas teisės. Tik *civis Romanus* galėjo būti romėnų visuomenės narys ir teisės subjektas. Todėl pilietybės statusą romėnai laikė vie-

nu iš sudedamųjų teisinio subjektiškumo (*caput, persona*) elementų. Remiantis išlikusiais romėnų teisės šaltiniais, galima daryti išvadą, kad, romėnų teisės požiūriu, neturėti pilietybės yra tolygu neturėti laisvės. Kiekvienas neturintis pilietybės, Romos įstatymų požiūriu, buvo daiktas, *hostis* (priešas), esantis už Romos įstatymų ribų. Jį romėnai galėjo paimiti į nelaisvą ir paversti savo vergu. Visi laisvieji Romos gyventojai *status civitatis* požiūriu sudarė penkias grupes: Romos piliečiai (laisvieji), lotynai, peregrinai, atleistiniai ir kolonai. Laisvieji (*ingenui*) buvo asmenys, gimę laisvi ir niekada nesilioję tokie būti. Tuo jie skyrėsi nuo atleistinių. Laisvųjų Romos piliečių abu tėvai buvo laisvi arba atleistiniai. Atleistinių palikuonys laisvaisiais laikyti todėl, kad nepaveldėdavo savo tėvų (atleistinių) teisinio statuso. Tačiau laisvasis nelaikytas laisvu, jeigu gimęs prarasdavo laisvės statusą, nors vėliau ir buvo paleidžiamas į laisvę. Tačiau ši taisyklė romėnų teisėje turėjo vieną labai svarbią išimtį, *grindziamapostliminium* teorija (teisių atgavimas grįžus į Romos valstybės teritoriją). Buvęs laisvas, vėliau tapęs vergu ir iš vergijos išvaduotas asmuo netapdavo laisvu, jeigu piliečiu tik jeigu vergu tapo Romos valstybės teritorijoje. Asmuo, buvęs vergas svetimoje valstybėje, išvaduotas iš vergijos, atgaudavo laisvojo statusą, nes manyta, kad taisyklė, jog kartą praradus laisvę galima įgyti tik atleistinio statusą, galiojo tik Romos valstybėje.

Pagal *ius gentium*, romėnų į nelaisvę paimtas svetimšalis tapdavo vergu kaip ir romėnas. Tačiau paimtas į nelaisvę ir tapęs vergu svetimoje teritorijoje romėnas, grįžęs į savo šalį, galėjo atgauti visas turėtas teises, nes svetimi įstatymai tėvynėje negaliojo. Vėliau imta teigti, kad iš nelaisvės svetimoje valstybėje grįžęs romėnas niekada nebuvo praradęs turėtų teisių. Kitaip tariant, romėnai, tapę vergais kitose valstybėse, teisiškai tokiais nelaikyti (*in iusta servitute*).

Vienas būdingiausių senosios romėnų teisės bruožų, nusakančių ankstyvosios Romos socialinės istorijos specifiką, buvo skirtingas pagrindinių piliečių luomų - patricijų, klientų ir plebėjų - teisinis statusas. Pagrindinius Romos ankstyvosios visuomenės luomus sudarė patricijai, klientai ir plebėjai, kartu tai buvo ir Romos piliečių luomai, t. y. jie tarpusavyje skyrėsi ne tik tuo, kad vieni turėjo nuosavybės teisę į gamybos priemones, o kiti ne, bet ir tuo, kad kitų teisių apimtis buvusi skirtinga.

Kas teisiniu požiūriu buvo patricijai, klientai ir plebėjai, šiandien vienareikšmiškai atsakyti sunku, nes neišliko pakankamai šaltinių, o ir turimi labai prieštaringi. Žinoma tik tiek, kad **patricijai** buvo ankstyvosios Romos gimininės (gentinės) organizacijos nariai, kurių tėvai (*pa-*

tres), pasak Cicerono, priklausė senatui. Būdami visateisiai gimininės (gentinės) organizacijos nariai, patricijai ilgai išsaugojo viešosios ir privatinės teisės sričių monopoliją. Tik jie turėjo teisę gauti žemės iš valstybinės žemės fondo (*ager publicus*). Dvylikos lentelių įstatymai numatė jiems daugybę santuokos ir šeimos santykių privilegijų. Teisę sudaryti „tikrąją“ santuoką su vyro valdžia (*cum manu*) turėjo tik patricijai.

Teisiniu ir socialiniu požiūriu su patricijais buvo glaudžiai susijęs ir kitas senosios Romos piliečių luomas – **klientai**. Ši gyventojų grupė, kaip ir patricijai, labai sena. Teisiškai tai buvo laisvo žmogaus sutartinės priklausomybės santykiai. Klientai senovės Romoje turėjo išskirtinį teisinį statusą. Jie įėjo į patricijų šeimas ir gimines kaip sakrališkai ir teisiškai priklausomi nuo savo patronų. Savo ruožtu patronas privalėjo saugoti klientus ir teisme ginti jų teises. Kaip patricijų šeimos nariai, klientai turėjo teisę į žemę (*ager publicus*). Jau Dvylikos lentelių įstatymuose yra normų, reguliuojančių patronato ir klientelės santykius. Pavyzdžiui, aštuntojoje lentelėje sakoma, kad tegul būna požemio dievams atiduotas tas patronas, kuris daro žalą savo klientui (skriaudžia jį).

Klientai, skirtingai nuo patricijų, neturėjo visiško subjektiškumo. Patronato ir klientelės santykiai buvo realūs, gyvenimiški. Klientelės institutas Romoje gyvavo labai ilgai. Kitu, ikiklasikiniu, romėnų teisės raidos etapu klientai teisiškai išsilaisvino iš patronų valdžios (emancipavosi), nors moralinė ir materialioji jų priklausomybė išliko dar ilgai.

Trečioji Romos piliečių kategorija – **plebėjai** – Romoje susiformavo gerokai vėliau. Plebėjai nuo patricijų ir klientų skyrėsi tuo, kad neįėjo į gimininę organizaciją ir, matyt, buvo naujieji imigrantai. Laikui bėgant, plebėjai pradėjo įgyti vis daugiau reikšmės socialiniame ankstyvosios Romos gyvenime. Plebėjai, ne taip kaip klientai, buvo asmeniškai laisvi ir nepriklausomi, tačiau, nebūdami nusistovėjusios gimininės organizacijos nariai, palyginti su patricijais, turėjo nelygiapolitinę ir teisinę padėtį. Net po Servijaus Tulijaus reformų jie politinių teisių atžvilgiu neprilygo patricijams. Plebėjai negalėjo eiti aukštų valstybės pareigų, būti senatoriai. Tačiau labai svarbu tai, kad jie neturėjo nuolatinės, legalios teisės į žemę (*ager publicus*). Taigi plebėjai ilgai neturėjo vieno iš pagrindinių senosios Romos pilietybės atributų – teisės užimti ir valdyti *ager publicus*.

Tačiau plebėjams būdingi pagrindiniai civilinio teismo elementai. Dvylikos lentelių įstatymuose iš esmės patricijų ir plebėjų teisingumas (*caput*) nesiskiria, išskyrus du atvejus. Pirma, Dvylikos lentelių įstatymai draudė patricijų ir plebėjų santuoką ir, antra, ribojė plebėjų teisę

sudaryti testamentą, kadangi jie negalėjo dalyvauti kurijų susirinkimuose, nes neįėjo į giminines organizacijas. Šis draudimas, be abejo, riboja plebėjų teisę legaliai disponuoti savo turtu.

Socialinės plebėjų ir patricijų kovos sulýgino jų teises. Dar 445 m. pr. Kr. tribūnas Kanulėjus savo įstatymu panaikino plebėjų ir patricijų santuokų draudimą. Vėlesnių laikų teisės mokslas sukūrė naują testamentą formą, vienodai galiojančią ir patricijams, ir plebėjams. Ilgiausiai plebėjai kovojo su patricijais dėl teisių į *ager publicus*. Mažažemiams ir bežemiams plebėjams žemės klausimas ankstyvojoje Romoje buvo labai svarbus. Jau V a. pr. Kr. pradžioje plebėjai mėgino panaikinti patricijų monopolį valdyti *ager publicus*, tačiau nesėkmingai. Ši kova buvo sėkmingesnė IV a. pr. Kr. Privatinės teisės požiūriu svarbūs du to meto įstatymai – Seksto ir Licinijaus (367 m. pr. Kr.) bei Petelijaus įstatymas (326 m. pr. Kr.), likvidavęs pardavimą vergijon už skolas. Nuo 367 m. pr. Kr. plebėjai jau galėjo eiti pretoriaus ir edilo pareigas, o kiek vėliau – ir cenzoriaus. Seniausiojo romėnų privatinės teisės laikotarpio pabaigoje dviejų Romos piliečių kategorijų – patricijų ir plebėjų, skirtybės išnyksta – jie tampa visateisiais Romos piliečiais.

Senosios romėnų privatinės teisės epochos pabaigoje, pamėginus vienodinti plebėjų ir patricijų teisinę padėtį, Romos piliečių teisinė padėtis tapo vienodesnė. Tačiau net pačiu demokratiškiausiu senosios Romos (ikiklasikiniu) periodu romėnų teisė nustatė tam tikrą vidinę piliečių gradaciją ir kiekviename polyje ji tiek politinių, tiek asmeninių teisių atžvilgiu buvusi skirtinga. Visų polių gyventojai skirstyti į visateisius, nevisateisius ir beteisius. Visateisiai asmenys taip pat skyrėsi savo teisių apimties atžvilgiu. Teisinę nelygybę lėmė socialinė Romos piliečių nelygybė. Šiuo laikotarpiu senojoje Romos visuomenėje išsiskyrė du svarbūs luomai – tai **cenzoriai** ir **raiteliai**. Jie buvo turtingiausių žemvaldžių viršūnė. Piliečių, žemesnių už raitelių luomo, dauguma buvo „paprasta liaudis“, arba „naujieji plebėjai“. Romos piliečiai, priklausę šiems dviem luomams, turėjo didžiausias politiniu (viešosios teisės) teisių privilegijas. Naudodamiesi realia valdžia viešosios teisės srityje, šių luomų atstovai turėjo ir daugybę privatinės teisės privilegijų. Pavyzdžiui, jiems priklausė teisė gauti didesnę ir geresnę karo grobio dalį, valdyti geresnius *ager publicus* fondo sklypus ir panašiai.

Romos pilietybė buvo įgyjama gimstant (natūralizacijos būdu) arba pagal įstatymą. Natūraliausias pilietybės įgijimo būdas buvo gimimas. Tačiau šiuo atveju pilietybės įgijimas buvo neatsiejamas nuo *status libertatis* (laisvės statuso). Paprastai tėvų, nėštumo metu abiejų buvusių

laisvų ir turėjusių pilietybės statusą, gimęs vaikas tapdavo piliečiu. Priešingu atveju pilietybės statusui įgyti turėjo reikšmės du faktai: kurio iš tėvų statusas pereina vaikui ir kada vienas iš tėvų prarado laisvės statusą. Nustatant pirmąjį faktą, buvo svarbu tai, tėvai susituokę ar ne. Paprastai jeigu tėvai buvo susituokę, vaikai paveldėdavo tėvo teisinį statusą. Jiems nesant susituokus, vaikas paveldėdavo motinos teisinį statusą. Vaikas, kurio motina nebuvo pilietė (nors tėvas ir buvo), gimdamas neįgydavo pilietybės. Tai visiškai suprantama, prisiminus, kad Romoje neleistą tarpusavyje tuoktis piliečiams ir asmenims, neturintiems pilietybės. Ir atvirkščiai, beveik visais atvejais vaikas įgydavo pilietybę, kad ir kas buvo tėvas, jeigu motina buvo pilietė. Tiesa, manoma, kad *lex Minicia* nustatė taisyklę, jog vaikas, gimęs iš motinos romėnės ir tėvo peregirino (ne lotyno), turi paveldėti blogesnę - tėvo statusą. Nustatyti antrąjį faktą (kada vienas iš tėvų nustojo laisvės) santuoka taip pat turėjo reikšmės. Tėvams esant susituokus, vaikas paveldėdavo tą tėvo statusą, kurį šis turėjo motinai pastojant, kad ir kokį statusą tėvas turėjo vėliau. Jeigu tėvai nebuvo susituokę, vaikas paveldėdavo tą motinos statusą, kurį ji turėjo vaikui gimstant, kad ir koks būtų buvęs jos statusas esant nėščiai. Ši nuostata netaikyta vaikui, gimusiam ne iš romėnės, išskyrus vaiką vergės, kuri nėštumo metu buvusi laisva. Pilietybės įgijimas natūralizacijos būdu ir pagal įstatymą taikytas peregiriams ir lotynams.

Kalbant apie piliečių teisingumą tiek viešosios, tiek privatinės teisės atžvilgiu, pabrėžtina, kad tik jie buvo visiškai teisingi. Romos piliečiai turėjo teisę tarnauti Romos legionuose, dalyvauti ir balsuoti tautos susirinkimuose, būti išrinkti magistratais. Ši politinių teisių sritis visiškai nepriklausė nuo asmens šeimyninės padėties. Romos piliečių teisingumas privatinės teisės atžvilgiu priklausė nuo dviejų pagrindinių teisių: *ius conubii* (teisės kurti šeimą) ir *ius commercii* (teisės dalyvauti civilinėje apyvartoje). Pilietis, turintis abi šias teises, buvo visiškai teisingas. Jis galėjo kurti šeimą, sudaryti visus civilinius sandorius, tapti kreditoriumi ir debitoriumi, testamentu palikti arba gauti turtą ir būti liudytojas surašant testamentą.

Laisvųjų Romos gyventojų teisiniam statusui senojoje romėnų teisėje visų pirma būdingas gyventojų dalijimas į piliečius ir svetimšalius (peregirinus). **Peregirinių** kategorija, matyt, senovės Romoje buvo negausi ir jų santykių reguliavimui senoji teisė specialaus dėmesio neskyrė. Dvilykos lentelių įstatymai apie peregirinių teisinį statusą nekalba. Tačiau dažniausiai Romos piliečių statusas jiems nepripažintas. Peregiriniai, kurių valstybės nebuvo sudariusios su Roma sutarčių, čia buvo beteisiai. Kad

galėtų patekti į uždara senosios teisės sritį, peregrinas privalėjo turėti Romoje savo globėją – Romos pilietį. Tuo tikslu, matyt, buvo sudaroma speciali patronato sutartis. Patekęs į Romos piliečio – patricijaus – globą, peregrinas tapdavo jo klientu. Nustatyti kliento ir patrono teisinių santykių apimtį ir paskirtį šiandien sunku. Tokios „globos teisės“ tikslas peregrinui buvo visiškai suprantamas: patrono teisnumui (*caput*) padedant, įgyti turtinių ir asmeninių teisių. Tačiau tokios priemonės nesuteikė peregrinams lygių teisių su Romos piliečiais. Peregrinų teisinė ir ekonominė padėtis buvo kur kas blogesnė. Dar Ciceronas nurodė, kad Dvylikos lentelių įstatymų laikotarpiu teisės reikšti svetimšaliams pretenzijas neribojojokia senatis – ši teisė buvusi amžina. Vėliau, aktyvėjant senajai jurisprudencijai, peregrinams sukurta teisinė priemonė – fiktyvi mancipacija. Ji padėjo peregrinui patekti romėno valdžion ir gauti formalų šio pažadą vėliau būti emancipuotam. Tokia padėtis taiko iki III a. pr. Kr. vidurio, kai politinė ir prekybinė Romos valstybės plėtra pradėjo skatinti atvykti vis daugiau užsieniečių. Išsiplėtę romėnų santykiai su svetimšaliais lėmė specialios aukštosios magistratūros (242 m. pr. Kr.) peregrinų reikalams įkūrimą. Nuo to laiko peregrinų teisinė padėtis pradėjo gerėti, darėsi stabilesnė. Vis dėlto net suteikus teisinį pagrindą peregrinų veiklai, jų teisės Romos piliečių teisėms neprilygo.

Peregrinai, nebūdami Romos polių nariai, neturėjo politinių teisių. Bet ir privatinės teisės atžvilgiu jie nebuvo visiškai teisnūs. Peregrinai negalėjo naudotis visomis kviritinės teisės priemonėmis. Tai reiškia, kad jie negalėjo sudaryti santuokos su romėnais, naudotis mancipacijos institutu, įgyti nuosavybės teisės į *res Mancipi*. Jie negalėjo dalyvauti legisakcioniniame procese, vindikuoti daikto. Taigi peregrinai neturėjo beveik jokių romėnams priklausančių teisių. Tačiau šių Romos valstybės pavadinimų tarpusavio santykius, taip pat jų santykius su romėnais, ypač privatinės teisės atžvilgiu, reguliavo *ius gentium* normos. Šie įstatymai taikyti tokia apimtimi, kokią nustatė provincijos statusas aneksuojant. Tiesa, peregrinai, remdamiesi tam tikromis sutartimis, galėjo kreiptis ir į romėnų teismus *legis actio* būdu. Formuliarinio proceso metu peregrinai galėjo apsaugoti savo teises gaunamomis formulėmis. Ekstraordinarinio proceso laikotarpiu peregrinų teisė kreiptis į teismą buvo prilyginta Romos piliečių teisei.

Peregrinai piliečio statusą įgydavo pagal įstatymą arba natūralizacijos būdu. Pavyzdžiui, pagal *lex Acilia*, pilietybę gaudavo peregrinas, įskundęs kyšininką. Laisvi gimę peregrinai pilietybę galėjo įgyti tais pačiais būdais kaip ir atleistiniai lotynai. Natūralizacija, kaip pilietybės su-

teikimo būdas, tvirtinta valdžios aktu ir taikyta labai dažnai. Ji galėjo suteikti visas arba tik kai kurias piliečių teises. Paprastai natūralizacija buvo visiška, t. y. suteiktos ir politinės, ir civilinės teisės. Natūralizuotas peregrinas prirašytas prie tam tikros tribos. Iš esmės natūralizacija buvo įstatymo leidybos aktas, priklausomas nuo tautos susirinkimo. Paskelbus 212 m. Karakalos ediktą, pripažįstantį Romos piliečiais visus jos pavaldinius, peregrinais buvo laikomi tik svetimšaliai, nesantys Romos pavaldiniai. Tačiau tuo laikotarpiu dėl *ius civile* ir *ius gentium* susiliejo romėnų ir užsieniečių skirtumas privatinės teisės atžvilgiu praktiškai išnyko.

Dar viena Romos gyventojų grupė, neturėjusi Romos pilietybės, bet turėjusi beveik visas turtines teises, dažnai ir teisę tuoktis su romėnais, buvo lotynai. **Lotynais** vadinti Lacijaus gyventojai ir jų palikuonys. Tai buvo ypač privilegijuota gyventojų kategorija. Užkariavus Italiją lotyno statusas pradėtas teikti Italijos miestų ir bendruomenių bei kitų kolonijų gyventojams. Jie visi drauge sudarė Lotynų sąjungą. Ji 416 m. iširo. Lotynų kategorija kartais taikyta ir Romos gyventojams, kurie, siekdami gauti žemės, buvo atsisakę romėnų pilietybės ir išvykę į kolonijas. Lotynais laikyti pavieniai individai ir kolektyvai, kuriems tokį statusą suteikdavo imperatoriai. Lacijaus gyventojai vadinti **Lotini veteres**, **Latini prisci**. Šiuo vardu taip pat buvo vadinami Romos ir kolonijų, iki 486 m. priklausiusių Lotynų sąjungai, nariai. Tie, kuriems nuo 486 m. taikytas lotyno statusas, vadinti **Latini coloniarii**. Lotynų teisinė padėtis tiek viešosios, tiek privatinės teisės atžvilgiu, palyginti su piliečių, buvo blogesnė. Visi **Latini veteres** turėjo *ius conubii cum Romanis* (teisę tuoktis su romėnais). Kiti lotynai šios teisės neturėjo. Jie neturėjo ir paveldėjimo teisės mirus romėnui. Jų šeimos santykius reguliavo *ius gentium* normos.

Latini coloniarii turėjo *ius commercii*. Jų teisiniai santykiai — tiek su romėnais, tiek tarpusavio, reguliuoti visais romėnų civilinei teisei žinomais būdais: *mancipatio*, *in iure cessio*, *nexum*. Sudarant testamentus jie galėjo būti testatoriai, liudytojai, įpėdiniai. Jie turėjo teisę savo interesus ginti romėnų teismuose ir magistratūrose.

Lotynai tapdavo piliečiais pagal įstatymą arba natūralizacijos būdu. **Latini veteres** galėjo tapti piliečiais, persikėlę gyventi į Romą. Tačiau šis pilietybės įgijimo būdas vėliau buvo suvaržytas. Siekiant apsaugoti lotynų miestus nuo gyventojų mažėjimo, lotynas, išvykdamas iš savo miesto, turėjo palikti ką nors vietoj savęs. Ši pilietybės įgijimo būdą dar labiau suvaržė *lex Licinia Mucia*. Kiekvienas lotynas galėjo tapti piliečiu tapdamas savo miesto magistratu, būdamas municipalinio senato nariu, įskūsdamas kyšininką. Lotynai, kaip ir peregrinai, galėjo būti natūrali-

zuoti individualiai arba kolektyviniu būdu. *Lex Iulia* 664 m. pr. Kr. kolektyviniu būdu natūralizuoti visi Italijos lotynai. Pasibaigus Lotynų sąjungos karui (91–88 m. pr. Kr.), Roma buvo priversta specialiu įstatymu suteikti pilietybę visiems Italijos gyventojams. Nuo to laiko lotynų teisinis statusas (*ius Latii*) tapo abstrakčia teisės kategorija.

Sis statusas buvo suteikiamas ne tik teritorinėms sritims už Italijos ribų (miestams, provincijoms), bet ir tam tikrų kategorijų žmonėms. Šitaip I a. pr. Kr. pirmoje pusėje paleistiesiems į laisvę pagal pretorių teisę buvo suteikiamas lotynų statusas. Tačiau tokie lotynai (išlaisvintieji) savo mirties atveju neturėjo teisės priimti sprendimų dėl turto, kuri, pagal vergo pekulijaus taisyklės, perimdavo buvęs išlaisvintojo šeimininkas. Išskirtinė teisinė padėtis *status civitatis* požiūriu Romoje buvusi kolonų. P. F. Žiraras, remdamasis Gajaus ir Justiniano institucijomis, teigia iki pat imperijos laikotarpio kolonato nebuvus². Tačiau jo pradžios reikia ieškoti dar respublikos laikotarpiu. Kai kurių žinių apie šį institutą yra Teodosijaus kodekse, o Justiniano kodekse jam skiriama daug vietos. Galutinai šis institutas įtvirtintas absoliutinės monarchijos laikotarpiu.

Kolonas (*colonus*) atitinka šiuolaikinę mūsų ūkininko sampratą. Iš pradžių kolonai buvo smulkūs žemės nuomininkai. Iki kolonato atsiradimo sėkmingų Romos karų epocha iš esmės jau buvo pasibaigusi. Tai gerokai sumažino vergų antplūdį į Romą ir vertė dar labiau išnaudoti turimus vergus. Sunkus vergų darbas, nežmoniškos gyvenimo ir buities sąlygos, visuotinės bausmės didino vergų mirtingumą ir mažino jų gimtamumą. Padidėjus žemės plotams ir išsiplėtus Romos teritorijai reikėjo darbo rankų. Žemvaldžiai, kuriems trūko darbo jėgos, už mokestį pradėjo nuomoti savo žemes, dalydami jas į mažus sklypus, laisviesiems, bet neturtingiems Romos gyventojams. Šie smulkūs žemės nuomininkai vadinti kolonais. Tokia žemės nuoma buvo naudinga abiem šalims. Kolonas, stengdamasis išmaitinti šeimą ir sumokėti žemės nuomos mokestį, gerai dirbo ir išaugindavo didelį derlių. Kolonų darbas, palyginti su vergų, buvo kur kas našesnis, ir žemvaldžiai, nuomodami žemę, gaudavo daug pajamų. Kolonatas greitai plėtojosi, jo teisinio režimo klausimams daug dėmesio skyrė teisės mokslas. Buvo nustatytas nuomos mokestis pinigais arba natūra.

Esant kolonato santykiams, žemės nuomininkas – kolonas, būdamas teisiškai laisvas, tapdavo ekonomiškai priklausomas nuo žemvaldžio. Nors jis bet kada galėjo nutraukti žemės nuomos sutartį ir pasiša-

linti į kitą vietą, sunki ekonominė būklė neleido jam to padaryti. Nuomininkais paprastai tapdavo patys neturtingiausi gyventojai, neturintys pakankamai lėšų žemei dirbti. Todėl žemvaldžiai ne tik nuomojo jiems žemę, bet ir teikė kreditus, tačiau labai sunkiomis sąlygomis. Praktiškai grąžinti tokio kredito laiku kolonas negalėjo. Kolonų padėtį sunkino ir dažnas nederlius. Jų skolos žemvaldžiams didėjo, ir pamažu kolonai tapo visiškai ekonomiškai priklausomi nuo žemvaldžio. Kolonas negalėjo palikti žemės sklypo neatsiskaitęs su žemvaldžiu, bet ir atsiskaityti jis taip pat neturėjo lėšų. Ilgainiui ši ekonominė priklausomybė nuo žemvaldžio transformavosi į teisinę priklausomybę. Ją sustiprino ir naujoji mokesčių reforma. Žemės mokesčiai skaičiuoti atsižvelgiant į kolonų skaičių. Kolonų pasitraukimas nuo žemės galėjo sumažinti žemvaldžių pajamas, todėl jie įvairiais būdais stengėsi išlaikyti kolonus, net prisiviliotųjų iš kitur. Siekiant užkirsti kelią tokiems perbėgimams, 322 m. priimtas įstatymas, draudžiantis kolonui savavališkai palikti nuomojamą žemės sklypą. 357 m. kitas įstatymas uždraudė žemvaldžiui perleisti kitų asmenų nuosavybės žemės sklypus, prie kurių neprirašyti kolonai.

Visos šios teisinės priemonės sudarė sąlygas atsirasti naujai gyventojų grupei, kuri nebuvo praradusi teismo (*caput*), bet kurios privatinės teisės, ypač jų įgyvendinimas, gerokai ribota. Koloną, savavališkai palikusį žemės sklypą, žemvaldys vindikaciniu ieškiniu galėjo susigrąžinti. Tai rodo, kad teisinė kolono padėtis mažai kuo skyrėsi nuo vergo. Formaliai teisiškai kolonai buvo laisvi, bet „pririšti“ prie žemės. Iš esmės tai buvo baudžiauninkų prototipas, o kolonatas – feodalizmo pradžia. Ne tik pats kolonas, bet ir jo vaikai buvo priklausomi nuo nuomojamo žemės sklypo. Kartu su ekonomine ir teisine kolono priklausomybe nuo žemės savininko didėjo ir jo asmeninė priklausomybė nuo šio. Žemvaldžiai beveik nebaudžiami savavaliavo, teisė kolonus. Nors kolonas ir nebuvo kito asmens vergas, tačiau iš esmės jis buvo žemės vergas. Tiesa, to meto teisė numatė kai kurias priemones ir kolonams gintis. Pavyzdžiui, šeimininkas negalėjo padidinti sutartyje numatytos duoklės. Šeimininkui pareikalavus didesnės duoklės, kolonas galėjo skųstis. Šis atvejis, ko gero, vienintelis, kai kolonas galėjo skųsti savo šeimininką. Privatinės teisės atžvilgiu kolonas turėjo daug formalių teisių, kadangi priklausė laisvųjų, turinčių Romos pilietybę, gyventojų grupei. Jis galėjo tuoktis, būti savininkas ir kreditorius, tačiau teisiškai negalėjo perleisti savo turto, buvusio nuomotojuijo prievolių įvykdymo garantija.

Kolonato šaltinių Romoje buvo daugiau negu vergovės ir, atvirkščiai, priešasčių panaikinti kolonata romėnų teisė turėjo mažiau negu pa-

naikinti vergovę. Kolonu buvo galima tapti gimstant, jeigu bent vienas iš tėvų buvo kolonas; susitarus, kai laisvas žmogus sutinka tapti kolonu asmens, išnuomojusio jam žemę; *denuntiatio* būdu, t. y. nustačius, kad elgeta apsimetantis žmogus yra sveikas ir darbingas. Tokie „elgetos“ tapdavo kolonais tų šeimininkų, kurie apie tai pranešdavo. Nuo Justiano laikų kolono teisinį statusą buvo galima panaikinti tik įgijus nuosavybės teisę į žemę arba patekus į episkopato globą. Tokios kolonato panaikinimo priežastys kaip paleidimas į laisvę ir įgyjamoji senatis praktiškai išnyko.

Kalbant apie vergų teisinę padėtį, minėta dar viena Romos piliečių grupė — atleistiniai, nurodyti vergų paleidimo į laisvę būdai. Dar pabrėžtina, kad vergas, kuriam buvo suteikiama laisvė, įgydavo savo šeimininko teisinį statusą. Toks paleistas į laisvę vergas tapdavo libertinu. Atleistinių Romos įstatymų leidėjai visada laikė buvusiu vergu. Magistrato akimis, tai laisvę gavęs asmuo, atleistinis, bet ne laisvas iš prigimties (*ingenuus*). Atleistinės vaikai, gimę prieš paleidžiant jį į laisvę, laikyti vergais. Paleisti į laisvę savo vergus galėjo ir lotynai bei peregrinai. Kai laisvę suteikdavo lotynas ar peregrinas, buvęs vergas įgydavo jų teisinį statusą. Galiojo taisyklė, kad paleistas į laisvę vergas negali turėti daugiau teisių negu į paleidžiantis asmuo. Tačiau nors atleistinis įgydavo Romos pilietybę, tiek viešosios teisės, tiek privatinės teisės atžvilgiu jo teisių apimtis buvo mažesnė negu gimusio laisvo (*ingenuus*). Atleistinis ypač priklausė nuo suteikusiojam laisvę asmens asmeninių ir turtinių santykių atžvilgiu. Čia susiklostė vadinamieji patronato santykiai, pereinantys net atleistinio descendentsams. Patronato esmę sudarė tai, kad susiklostydavo atleistinio ir jam laisvę suteikusio asmens pseudogiminystės ryšiai. Jie prilygo maždaug tėvo ir sūnaus ryšiams. Tai liudijo net atleistinio vardas. Atleistinis gaudavo šeimininko pavardę, o pabaigoje buvo pridedamas patrono prievardis. Jo, kaip vergo, vardas ėjo pačiame gale.

Asmeninių ir turtinių santykių atžvilgiu atleistinis savo patronui išsaugojo tris pagrindines pareigas: *obsequium*, *operae* ir *bona*.

Obsequium reiškė, kad atleistinis visada privalėjo gerbti savo išlaisvintoją ir jo ascendentus taip, kaip sūnus gerbia tėvą. Ši pareiga turėjo tokių pačių teisinių padarinių kolonui kaip ir atleistinio sūnui. Pavyzdžiui, ankstesniu metu laikotarpiu kolonas, kaip ir sūnus, priklausė šeimos teismui (jurisdikcijai); vėliau be magistrato leidimo jis negalėjo bylinėtis teisme; pagaliau iš jo negalima buvo priteisti daugiau, nei jis turėjo turto.

Operae – tai pareiga patarnauti savo patronui. Ji, kaip ir pareiga reikšti jam pagarbą, buvo moralinė ir ją vykdyti negalima buvo reikaluoti per teismą. Tačiau iš tikrųjų atleistinis patronui dažnai turėjo garantuoti ne tik paprastas buitines, bet ir kitas paslaugas. *Operae* pareigą nusakė tam tikras aiškiai suformuluotas susitarimas, kuris, nevykdomas, ateityje galėjo būti pagrindas patronui kreiptis į teismą (*iudicium operarum*). Nuo formuliarinio proceso pradžios pretorius savo ediktu leido nevykdyti tų susitarimų, kurie buvo nesuderinami su tikrąja laisve.

Bona reiškė, kad patronas, jo descendantai, būdami susiję su atleistiniu *quasi* šeimos ryšiais, turėjo išlaikymo (alimentinių) prievolių. Be to, atleistinio, nepalikusio ipėdinių, turtą galėjo paveldėti paleidęs į laisvę asmuo ar jo descendantai pagal įstatymą (*ab intestato*).

Šias savo teises į atleistinį ir jo turtą patronas galėjo prarasti, nepagrįstai įskundęs jį padarius sunkų nusikaltimą, nedavęs jam *alimentatio* ir mėginęs pasipelnyti iš *operae*. Imperijos laikotarpio teisė numatė, kad patronų teises gali panaikinti imperatorius savo aktu ***restitutio natalium***. Šis imperatoriaus aktas atleistinių visais atžvilgiais prilygino laisviesiems piliečiams. Tačiau imperatorius tokį aktą paprastai priimdavo tik patrono sutikimu. Kiek kitokia, palyginti su atleistinių, buvo paleistų į laisvę lotynų ir peregrinų teisinė padėtis.

Atleistiniais lotynais vadinti lotynų paleisti į laisvę vergai. Jie įgydavo savo šeimnininko lotyno teisinį statusą. Tačiau buvo ir kita atleistinių lotynų grupė – *Latini Iuniani*, šitaip vadinama pagal įstatymą *lex Iunia Norbana*. *Latini Iuniani* statusą įgydavo pagal *lex Iunia* paleisti į laisvę neformaliais būdais (apie juos jau kalbėta) vergai. Nuo respublikos laikų vergų šeimnininkai, norėdami suteikti vergui laisvę, aplenkdamo formalius paleidimo į laisvę būdus ir tai darė raštu (*per epistulam*) arba žodžiu (*inter amicos*). Teisiniu požiūriu toks paleidimas į laisvę nesuteikė vergui laisvės. Vergas įgydavo tik faktinę laisvę, priklausomą nuo šeimnininko valios, o šią jis bet kuriuo metu galėjo pakeisti. Tačiau pretorius gana anksti pradėjo reguliuoti šį reiškinį. Savo edikte jis skelbė nesilaikantiems žodžio šeimnininkams neduosiąs *vindicatio in servitutem* (teisės susigrąžinti atleistinį į vergiją), kaip kad neduoda *vindicatio in libertatem* tam, kuris pasidavė į vergiją, kad gautų pinigų. Šio reiškinio esmė ta, kad faktiškai žmogus buvo laisvas, tačiau teisiškai – vergas. Ką nors įgytį jis galėjo tik per savo šeimnininką; moteris, turėdama tokį statusą, ir toliau gimdė vergus. Šiai padėčiai reguliuoti *lex Iunia* įstatyme buvo nuostatų, gerinančių vergų padėtį. *Lex Iunia* nustatė, kad šitaip (nesilaikant formalių būdų) paleisti į laisvę vergai yra laisvi, bet jų

laisvė savita (*propria libertas*). Šios laisvės esmė ir apibūdino *lex Iunia*, pavadinus tokius atleistinius *Latini Iuniani*. Pagal *lex Aelia Sentia*, *Latini Iuniani* tapdavo jaunesni negu 30 metų amžiaus vergai, kurie nebuvo paleisti į laisvę per *vindictam*, taip pat pagal Klaudijaus ediktą gavę laisvę tuo pagrindu, kad senatvėje ir ligos atveju juos apleido šeimininkas. Viena imperatoriaus Konstantino konstitucija nustatė, kad *Latini Iuniani* statusą įgyja vergas, pranešus valdžiai apie plėšimą.

Latini Iuniani iš esmės buvo laisvi iki gyvos galvos ir turėjo tokią patį statusą kaip ir *Latini coloniarii*. Jie gimdė laisvus (ne atleistinius) vaikus, už juos viską įgydavo ir panašiai. Tačiau jie negalėjo palikti savo turto testamentu, jų turtas nebuvo paveldimas ir, pagal įstatymą (*ab intestato*), jiems mirus, atitekdavo buvusiems šeimininkams *peculium* pagrindu. *Lex Iunia* nustatė, kad *Latini Iuniani*, skirtingai nuo kitų lotynų, galėjo būti liudytojais sudarant testamentą ir testamentu jiems buvo galima užrašyti turtą (*factio testamenti passiva*). Šie galėjo priimti tik su sąlyga, kad per tam tikrą laiką po testatoriaus mirties taps piliečiais.

Tapti piliečiais *Latini Iuniani* galėjo įvairiais būdais – pasinaudodami įstatymu palankumu. Pavyzdžiui, lotynui susituokus su romėne arba lotyne dalyvaujant septyniems liudytojams, gimęs iš šios santuokos vaikas iki vieno metų amžiaus ir jo įpėdiniai galėjo gauti pilietybę. Pilietybę *Latini Iuniani* suteikdavo už paslaugas sostinės administracijai, policijai, taip pat kelių, maitinimo srityje. Pagaliau pilietybę jie galėjo įgyti įvykdę įstatyme numatytas paleidimo į laisvę sąlygas, jeigu paleidžiant į laisvę jos buvo pažeistos. Kartais ir imperatorius suteikdavo jiems tokių privilegijų, tačiau šitaip suteikiama pilietybė, gaunama be patrono sutikimo, neatėmė iš patrono teisių į lotyno turtą. Viena Justiniano konstitucija panaikino išlaisvintus *Latini Iuniani*: joje nurodoma, kad visais *Latini Iuniani* įgijimo būdais įgytos pilietybės teisės suteikia atleistinių piliečių statusą visiems atleistiniams lotynams.

Peregrinų paleisti į laisvę vergai tapdavo atleistiniais peregriniais. Peregrinai suteikdavo vergams laisvę *ius gentium* nustatyta tvarka, todėl ir teisinius tokio paleidimo į laisvę padarinius reguliavo *ius gentium* normos. Buvo žinoma dar viena atleistinių peregrinų kategorija: tai vergai, kurie vergaudami bausti sunkiomis bausmėmis ir dėl to nelaikomi vertais pilietybės. Tokie atleistiniai prilyginti *peregrini dedicii* (kapituliuotiems peregrinams). Jie neturėjo jokios pilietybės, negalėjo nieko nei įgyti, nei palikti testamentu. Svarbiausia, kad jie jokiais būdais negalėjo tapti Romos piliečiais. Jie negalėjo gyventi pačioje Romoje ir jos apy-

linkėse šimto mylių spinduliu. Kad čia gyventų, turėjo tapti vergais. Ši padėtis panaikinta Justiniano laikais.

4. *STATUS FAMILIAE* (ŠEIMOS STATUSAS)

Šeima, *familia*, - visos senosios Romos santvarkos, valstybinio ir visuomeninio gyvenimo pagrindas. Žmogus, nepriklausantis jokiai šeimai, nepriklausė ir jokiai giminei (*gens*), kartu seniausiais Romos laikais negalėjo būti ir pilietis. *Todėl familia*, kaip *libertas* ir *civitas*, yra natūrali civilinio teisnumo (*caput*) prielaida.

Senovės romėnų šeima buvo patriarchalinė. Tai uždara nuo išorinio pasaulio sistema, kurios vienintelis šeimininkas (galva) ir atstovas bendraujant su išoriniu pasauliu — *paterfamilias*. Jis buvo vienintelis šeimininkas visko, kas *priklausė familia* (šeimai). Jo valdžia buvusi absoliuti ir teisiniu požiūriu vienoda tiek šeimos nariams, tiek jos turtui. Ši absoliutinė *paterfamilias* valdžia senovėje vadinta ***manus***. Laikui bėgant šeimos teisinė padėtis keitėsi, o ir pati *paterfamilias* valdžia konkrečioms šeimos nariams imta vadinti kitaip. Ilgainiui senosios *paterfamilias* valdžios pavadinimas savo reikšmę išlaikė tik siekiant apibūdinti vyro valdžią žmonai. *Paterfamilias* valdžia vaikams vadinta ***patria potestas***, o jo valdžia vergams — ***dominica potestas***. Tačiau atvirkštiniame procese matome *emancipatio*, *manumissio*, kurie tiesiogiai atspindi *paterfamilias* senosios *manus* valdžios liekanas.

Paterfamilias visiškai riboja bet kokius kitų laisvų šeimos narių santykius su išoriniu pasauliu. Tačiau pamažu įvyko esminių ir šios srities pokyčių, dėl kurių buvo pripažintos kai kurios žmonos ir vaikų teisės. Ilgainiui šeima iš uždaros sistemos, apgaubtos patriarchaline skraiste, tapo savarankiškų subjektų bendruomene, pradėjo irti jos teisinė vienovė. Vis dėlto ši evoliucija buvo labai lėta, ir todėl gana ilgai romėnų šeima išsaugojo daugelį patriarchalinės šeimos bruožų. Tokia romėnų šeimos struktūra lėmė ir jos narių skirstymą teisnumo požiūriu į dvi dideles grupes: ***personae sui iuris*** (savos teisės asmenys) ir ***personae alieni iuris*** (svetimos teisės asmenys). Šis visų šeimos narių skirstymas turėjo išskirtinę reikšmę civiliniam teisiniam statusui — subjektiškumui - nustatyti. Nuo to, asmuo buvo *sui iuris* ar *alieni iuris*, priklausė ir jo *caput*.

Pirmajai grupei - ***personae sui iuris*** - priklausė tik *paterfamilias*, t. y. šeimos atžvilgiu visiškai savarankiškas asmuo. Tačiau asmuo, tu-

rintis *paterfamilias* statusą, nebūtinai privalėjo būti tėvas, turėti Šeimą ir vaikų. Teisiniu požiūriu svarbiausia, kad asmuo šeimoje nebūtų niekam pavaldus, tik tada jis laikytas teisės subjektu ir galėjo turėti savo turto ir įgyti teisių.

Visi kiti šeimos nariai — vaikai (*fili ir filiae familias*), taip pat jų palikuonys ir žmona, esant santuokai *cum manu* (su vyro valdžia), šeimoje užėmusi dukters padėtį (*filiae loco*), buvo *personae alieni iuris*. Nors jie visi ir buvo *personae*, t. y. teisės subjektai, tačiau ne savo naudai ir ne savo sąskaita, o *paterfamilias*. Būtent ši padėtis ir apibūdina, jų kaip subjektų, teisių ir pareigų apimtį civilinių teisių atžvilgiu. Pirmia, jie buvo teisnūs įgyti turtą tiek pagal civilinę teisę, tiek pagal *ius gentium* savo pačių veiksmais *ex sua persona*, bet *ne persona domini* (šeimininko), kaip kad vergai. Antra, visa tai, ką jie įgyja savo veiksmais, *eo ipso tampa jų paterfamilias* nuosavybe. Jeigu jiems *paterfamilias* ką nors iš įgauto turto ir palieka naudotis, tai jau yra *peculium*, kuris teisiškai, kaip ir vergų pekulijus, yra šeimos galvos, *paterfamilias*, nuosavybė.

Personae alieni iuris teisių apimtis kitais civilinės apyvartos atžvilgiais praktiškai tolygi vergų teisių apimčiai. Visos prievolės, kylančios iš jų sudarytų sandorių, senaisiais laikais laikytos niekinėmis, t. y. nesukuriančiomis nei jiems, nei *paterfamilias* jokių teisinių padarinių. Vėliau į šias prievoles pradėta žiūrėti kaip į natūralias. *Paterfamilias* iš esmės už jas neatsakė, tačiau atsakė už savo šeimos narių padarytą žalą, o vėliau jam buvo pateikiamas *actiones adiecticiae qualitatis*, pagal kurią *paterfamilias* atsakomybė papildė *personae alieni iuris* atsakomybę.

Vėlesniuose Romos valstybės laikotarpiu *personae alieni iuris* turėjo teisę gauti kai kurio turto sau ne tik faktiškai, bet ir teisiškai. Iš esmės, būdami *personae alieni iuris*, jie labai priartėjo prie *personae sui iuris*.

Po *paterfamilias* mirties šeima paprastai suskildavo į keletą savarankiškų šeimų. Buvę *paterfamilias* valdžioje asmenys tapdavo savarankiškais *paterfamilias* ir įgydavo *personae sui iuris* statusą, nors buvę jų teisiniai ryšiai nenutrūkdavo. Juos jungė buvusi bendra *paterfamilias* valdžia ir toliau siejo agnatinė giminystė.

Taigi visiškai teisiniais asmenimis laikyti tik Romos gyventojai, turintys trejų statusą: *status libertatis*, *status civitatis* ir *status familiae*. Visi trys *caput* elementai iš esmės tarpusavyje labai glaudžiai susiję, ir šiandien sunku pasakyti, kuris iš jų svarbesnis. Matyt, šeima buvo tas pagrindas, tas šaltinis, kuris lėmė bet kurio minėto statuso atsiradimą. Nesant šeimos, negalima kalbėti apie pilietybę, nes tik piliečiai galėjo

kurti legalią šeimą. Nesant laisvės, negalima kalbėti apie šeimą, nes tik laisvieji turėjo pilietybę, buvusią legalios santuokos pagrindu.

5. STATUS CONTROVERSIAE

Bet kuris minėtas statusas galėjo sukelti ginčą, nes, kaip matėme, bet kuris iš jų turėjo reikšmės teisės subjektų politinių ir civilinių teisių apimčiai. Ginčą dėl statuso, tiesiogiai susijusį su politinių teisių apimtimi, sprendė atitinkamos valdžios institucijos administracine teiseną. Kai šis ginčas turėjo reikšmės civiliniams teisiniams santykiams, jį sprendė civiliniai teismai.

Ginčas dėl *status libertatis* galėjo kilti dėl dviejų priežasčių: 1) kai kas nors pareiškėdavo pretenziją, jog žmogus, turintis laisvės statusą, iš tikrųjų yra vergas; ir 2) kai vergas sužinodavo iš tikrųjų esąs laisvas.

Šie ginčai seniausiais laikais spęsti taikant *vindicatio in servitute* ir *vindicatio in libertatem* procesus.

Pirmuoju atveju ieškovas, uždedamas ant tariamo vergo laisvės lazdele, prieš magistratą tarė paprastosios vindikacijos formulę: „*Hunc ego hominem ex jure Quiritium meum esse aio.*“ Vindikuojamas (gražinamas į vergo padėtį) žmogus pats negalėjo to ginčyti. Jis turėjo susirasti užtarėją, vadinamą *assertor in libertatem*. Šis šiame procese buvo atsakovas ir reiškė *contravindicatio*, teigdamas, kad žmogus yra laisvas: „*Aio hunc hominem liberum esse.*“

Antruoju atveju procesas vyko panašiai. Norėdamas užginčyti savo, kaip vergo, statusą, žmogus, manantis esąs laisvas, taip pat turėjo susirasti užtarėją – *assertor*, kuris prieš jo šeimnininką pradėtų procesą, pateikdamas ieškinį *vindicatio in libertatem*. Žmogus, ginčijantis savo, kaip vergo, padėtį, pats ieškovas tokioje byloje būti negalėjo, nes buvo vergas, o vergai nėra teisės subjektai. Asertorius, uždedamas laisvės lazdele, šiuo atveju turėjo ištarti tokius pačius žodžius kaip ir *contravindicatio* atveju: „*Aio hunc hominem liberum esse.*“ Nepripažinus ieškinio, toliau procesas vyko *legis actio per sacramentum* forma (proceso lažybos). Ginčus sprendė ypatinga nuolatinė kolegija – *decemviri stilibus iudicandis*. Sumokama suma savo teisingumui garantuoti visada buvo 50 asų. Svarbu tai, kad per visą procesą žmogus, dėl kurio laisvės ginčijamasi, laikytas laisvu. Skirtingai nuo kitų ieškinių, kuriuos pareiškus išnykdavo teisė kreiptis su tuo pačiu reikalavimu į teisimą pakartotinai (ieškinys išnykdavo), procesą dėl *status libertatis* galima buvo atnaujin-

ti keletą kartų. Atsiradus formuliariniam procesui, žodinė *vindicatio in servitute* ir *in libertatem* buvo pakeista *teiseną per formulą*. Archaiškas asertorius institutas išsaugotas iki Justiniano, panaikinusioji epochos. Ginčas dėl *status civitatis* buvo sprendžiamas dažniausiai magistratų administracine teiseną, nes šis statusas didžiausią reikšmę turėjo viešosios teisės atžvilgiu. Civiliniame teisme šis ginčas galėjo kilti tik sprendžiant klausimą, buvo tam tikras civilinis teisinis santykis ar ne.

Ginčas dėl *status familiae* buvo galimas, jeigu kas nors iš laisvų šeimos narių pretendavo į *paterfamilias* vietą, o kitas šeimos narys tvirtino, kad norinčiajam ją užimti nepriklauso *patria potestas*. Romėnų teisės tyrinėtojai nurodo, kad tokie ginčai buvo labai reti, tačiau vykstant procesui dėl šio statuso senesniuose laikotarpiu taip pat turėjo būti asertorius. Nuo ginčo dėl *paterfamilias* skyrėsi dviejų asmenų ginčas dėl *patria potestas* tam pačiam žmogui. Toks ginčas senovėje taip pat sprendtas vindikacijos forma. Pretoriaus ediktas vėliau nustatė kitą šių ginčų sprendimo būdą - *interdictum de liberis exhibendis et ducendis*.

6. *CAPITIS DEMINUTIO* (TEISNUMO SUMAŽĖJIMAS)

Asmens, kaip teisės subjekto ir visuomenės nario, teisinė padėtis, atsižvelgiant į tam tikras aplinkybes, galėjo būti visiškai panaikinta arba gerokai apribota. Tokį teisės subjekto teisnumo (teisinio subjektiškumo) panaikinimą arba ribojimą klasikinio Romos laikotarpio teisininkai vadino *capitis deminutio* (*deminuere* — mažinti, griauti, naikinti). Kadangi *caput* galėjo turėti tik žmonės, kuriems būdingi visi trys *caput* elementai (*status libertatis*, *status civitatis* ir *status familiae*), *capitis deminutio* įvykdavo praradus vieną arba visus šiuos tris elementus. Pavyzdžiui, praradęs *status libertatis*., asmuo prarasdavo ir *status civitatis* bei *status familiae*., nes neturintis laisvės žmogus negalėjo būti pilietis ir sudaryti legalios santuokos. Praradęs *status civitatis*, jis prarasdavo ir *status familiae*. Pagaliau buvo galima prarasti *status familiae*, t. y. *paterfamilias* statusą, bet išsaugoti laisvės ir pilietybės.

Klasikinio laikotarpio teisininkai skyrė tris *capitis deminutio* laipsnius — *maxima*, *media*, *minima* (D.4.5).

Capitis deminutio maxima (civilinė mirtis) įvykdavo praradus laisvės statusą. Žinome, kad seniausiuose Romos valstybės laikotarpiu tapti vergu, prarasti laisvę Romos valstybėje nebuvo leidžiama. Paversti Ro-

mos pilietį vergu buvo galima tik už Romos valstybės teritorijos ribų — *trans Tiberim*. Vėliau tai leista daryti ir Romos teritorijoje (už sunkius nusikaltimus nuteisus katorga ir pan.). Tačiau pabrėžtina, kad nelaisvė, kaip vienas iš pagrindinių vergovės šaltinių, pagal tautų teisę, Romos piliečių atžvilgiu nebuvo *capitis deminutio maxima* pagrindas. Belaisvio, grįžusio į Romos valstybės teritoriją, teisės buvo atkuriamos remiantis *postliminium*, o negrįžęs laikytas mirusiu prieš patekdamas į nelaisvę. Tik grįžusiam į Romą belaisviui negalint taikyti *postliminium*, išryškėdavo *capitis deminutio* padariniai. Žmogus, netekęs *status libertatis*, prarasdavo visus tris *caput* elementus ir teisiniu požiūriu laikytas mirusiu.

Laikui bėgant pasitaikydavo situacijų, kai žmogaus teisnumas visiškai neišnykdavo, bet susiaurėdavo jo teisių apimtis – įvykdavo tam tikra teisės subjekto degradacija, palyginti *supersonae*. Nuo to laiko, kai romėnų teisė svetimšalių nebelaikė *hostes* (priešais), Romos pilietybės praradimas, romėnui persikėlus gyventi į provinciją arba esant ištremtam, nesukeldavo civilinės mirties. Praradę savo ankstesniąją padėtį civilinių teisių atžvilgiu, jie įgydavo teisnumą *ex iure gentium* (pagal tautų teisę) kaip peregrinai. Tėvo į vergovę (*in mancipium*) Romos teritorijos ribose parduotas sūnus, pagal senąją *ius civile*, tapdavo vergu, bet vėlesniais laikais jo padėtis pasikeitė. Jis buvo jau nebe vergas, bet *liber in mancipio*. Jo teisnumas galėjo būti atkurtas pasibaigus pardavimo į vergiją terminui, atidirbus už skolas. Tačiau jis užėmė vergo vietą ir buvo šeimininko įrankis gauti tvirto. Vis dėlto jis išsaugojo savo *libertas* ir *civitas* ir pateko tik kito *paterfamilias* valdžion, kartu ribotas jo *status familiae*.

Esant *capitis deminutio maxima*, teisiniai padariniai buvo patys nepalankiausi. Žmogus, paveiktas *capitis deminutio maxima*, prarasdavo visas tiek asmenines (*patria potestas*), tiek turtines teises. Asmens turtas arba atitekdavo valstybei, arba jo kreditoriams, jeigu jį parduodavo kaip neišsimokantį skolininką, arba vergo šeimininkas parduodavo vergijon laisvą moterį už intymius ryšius su jo vergu ir panašiai.

Įdomu paminėti, kad iš pradžių galiojo nuostata, jog asmens, kurį ištiko *capitis deminutio maxima*, skolos kreditoriams dingdavo išnykus jų subjektui – skolininkui, išskyrus neišsimokančio skolininko pardavimą į vergiją. Tokia padėtis buvo neteisinga kreditorių atžvilgiu, ir pretorius suteikė asmens, patyrusio *capitis deminutio maxima*, kreditoriams (*actio utilis*) teisę pareikšti ieškinį tiems, kam atiteko skolininko turtas. Šiems nepadengus skolų, pretorius perduodavo kreditoriams valdyti *capite servitus* turtą su teise jį parduoti ir patenkinti savo reikalavimus.

Capitis deminutio media įvykdavo tada, kai žmogus, išsaugodamas laisvės statusą, netekdavo Romos pilietybės. Tokie atvejai sieti su jo atskyrimu nuo vandens ir ugnies (senovėje), o imperijos laikotarpiu - su tremtimi (*deportatio*). Asmuo, kurį ištikusi *capitis deminutio media*, pagal *ius civile*, prarasdavo savo civilines teises, bet išsaugodavo jas pagal *ius gentium*. Pavyzdžiui, jis netekdavo savo agnatinės giminystės (grindžiamos tėvo valdžia) ryšiu, bet išsaugodavo kraujo (*cognatio*) giminystės ryšius. Jis prarasdavo teises į turimą turtą ir šis perdavo kitiems asmenims arba buvo konfiskuojamas (esant *deportatio*). Ir šiuo atveju, pagal *ius civile*, jo skolos kreditoriams išnykdavo, bet kreditorių interesai buvo ginami kaip esant *capitis deminutio maxima* (*actio utilis*).

Pagaliau trečiasis *capitis deminutio* atvejis - **minima**. Tai mažiausias teisinio ribojimas, susijęs su *statusfamiliae* pasikeitimu. Asmuo išsaugojo laisvės ir pilietybės statusą, tačiau iš dalies keitėsi jo padėtis pirmosios šeimos, kuriai priklausė, atžvilgiu. Tai galėjo įvykti *persona sui iuris* tapus *persona alieni iuris*. Pavyzdžiui, asmuo, būdamas vienos šeimos *persona sui iuris*, išūnijamas kitos šeimos (*arrogatio*); niekam nepavaldi moteris išteka sudarydama santuoką *cum manu*; *persona alieni iuris* iš vieno *paterfamilias* pavaldumo pereina į kito *paterfamilias* pavaldumą (sūnus atiduodamas išūnyti kitai šeimai - *adoptio*). Klasikinio laikotarpio teisininkai prie šių atvejų priskyrė ir tą, *kai persona alieni iuris* dirbtinės mancipacijos būdu tampa *persona sui iuris*. Pavyzdžiui, tėvas išlaisvina sūnus iš savo valdžios *emancipatio* būdu. Tiesa, šiuo atveju labai sudėtinga kalbėti apie *statusfamiliae* sumažėjimą, drauge ir apie *capitis deminutio*. Tačiau prisimenant tai, kad tokia emancipacija turėjo vykti per sūnaus pardavimo tris kartus į vergiją procedūrą, tam tikru momentu buvo ir *capitis deminutio minima*.

Dėl *capitis deminutio minima* visiškai nutrūkdavo ankstesni šeimos teisiniai santykiai (agnatiniai), tai tiesiogiai atsiliepėdavo ir turtiniams santykiams, ypač paveldėjimo. Visas *statusfamiliae* požiūriu buvusiam savarankiškam asmeniui, tapusiam *persona alieni iuris*, priklausantis turtas atitekdavo *naujamam jo paterfamilias*. Tačiau, pagal senąją *ius civile*, skolos ir šiuo atveju išnykdavo. Pretorius, gindamas kreditorių interesus, suteikdavo jiems *restitutio in integrum* teisę, t. y. kreditoriai gaudavo teisę reikšti ieškinius pačiam *capite minutus*, nurodydami fikciją, kad tokio teisinio sumažėjimo nebuvo. Pagal tokį ieškinį naujas iš *paterfamilias* turėjo arba padengti *capite minutus* skolas, arba atiduoti skolininko turtą padengti skolas kreditoriams.

Romėnų teisė, be teismo ribojimo *capitis deminutio* būdu, turėjo ir kitų priešasčių, kurios, tiesiogiai neveikdamos subjekto teisinio statuso, tam tikrais atžvilgiais ribojo jo teisumą. Reikalauta, kad teisės subjektas būtų garbingas, t. y. turėtų pilietinės garbės. Dėl tam tikrų priešasčių asmenys, pradėję pilietinę garbę, užsitraukdavo pilietinę negarbę, ir kai kurios jų teisės buvo ribojamos.

Seniausias pilietinės negarbės atvejis - *intestabilitas*. Asmuo, patyręs *intestabilitas*, negalėjo būti liudytojas, negalėjo ir kitų asmenų kviestis būti jo liudytojais. Jau Dvylikos lentelių įstatymuose įtvirtinta nuostata, kad asmuo, kuris buvo liudytojas arba svėrėjas sudarant sandorį, o vėliau atsisakė tai patvirtinti, praranda teisę liudyti ir kviestis liudytojus. Turint galvoje, kad seniausiais laikais beveik visi sandoriai buvo sudaromi dalyvaujant liudytojams, tokios teisės praradimas iš esmės reiškė visišką teisinį neveiknumą. Bet išnykus seniems formaliems sandoriams, ši pilietinės negarbės rūšis prarado praktinę reikšmę.

Antrasis žinomas pilietinės negarbės atvejis, turėjęs reikšmės teisės subjekto *caput*, buvo *infamia*. Šią negarbę patyręs asmuo negalėjo būti ieškovas ir atsakovas teisme, jo negalėjo rinkti į magistratus, jis praradavo rinkimų teisę. Buvo žinoma: *infamia censoria*, kylanti iš cenzoriaus pastabos, *infamia consularis*, kai rinkimų pirmininkas, dažniausiai konsulas, galėjo išbraukti iš rinkimų sąrašo tuos, kurie buvo neverti, ir *infamia praetoria*, šitaip vadinta dėl to, kad pretorius neleido asmeniui ginti teisme kito asmens, draudė jam dalyvauti teisme per savo atstovą (*cognitor, procurator*) arba pačiam būti kito asmens atstovu. Pretoriaus paskelbta *infamia* buvo gana pastovi ir apėmė daug atvejų. Justinianas išleido specialųjį sąrašą (*infamianim*), į kurį įtraukti asmenys negalėjo dalyvauti teismo procese ir atlikti administracinių funkcijų. Šios pilietinės negarbės atsiradimo priešasčių būta labai daug: tai ir pasitraukimas iš tarnybos legione, dvigubas susižiedavimas, asmens nuteisimas už tam tikrus viešosios teisės baudžiamus veiksmus (*actiofurti* ir *bonarum raptorum doli*) ir panašiai.

Pagaliau romėnų teisėje buvo dar vienas atvejis, ribojantis asmenų teisumą, bet nepriklausantis sąvokai *infamia*. Tai *turpitudō*, interpretatorių, atvirkščiai negu *infamia iuris*, vadinta *infamia facti* (faktine negarbe). Tai privataus asmens poelgis, kuris, nors ir neįtrauktas į *infamiarum* sąrašą, visuomenės viešosios nuomonės buvo tokiu laikomas. Tai dažniausiai lietė asmenis, besiverčiančius tam tikra profesija, verslu. Pavyzdžiui, aktorystė, prostitutija ir panašios profesijos laikytos negarbingomis ir neigiamai veikė asmenų teisinę padėtį.

7. VEIKSNUMAS

Teisnumas — tai tik viena teisės subjekto savybė (vidinė). Kad Romos pilietis galėtų naudotis visomis teisės teikiamomis gėrybėmis, vien teisnumo neužteko. Teisnumas paprastai reiškia galimybę turėti subjektinę teisę, o kad tą teisę būtų galima įgyvendinti, reikėjo antrosios sąlygos – veiksnumo. Šiuolaikinėje civilinės teisės teorijoje veiksnumas suprantamas kaip piliečio galėjimas savo veiksmais įgyti civilinių pareigų. Nors romėnų teisėje veiksnumo sąvoka ir nebuvo aiškiai apibrėžta, praktiniame gyvenime ji, kaip ir teisnumo sąvoka, vartota plačiai.

Skirtingai nuo teisnumo, veiksnumas atsiranda ne gimus, o sukakus tam tikram amžiui, kai žmogus gali tinkamai vertinti savo veiksmus, suprasti jų reikšmę ir atsakyti už teisės pažeidimo padarinius. Kitaip tariant, veiksnumas priklauso nuo žmogaus gebėjimo laisvai reikšti savo valią, o tai susiję ne tik su amžiumi, bet ir su kitais veiksniais (liga, psichikos būkle, kai kuriais veiksmais ir pan.).

Pagal amžių visi žmonės skirstyti į tris grupes. Vaikai iki septynerių metų buvo visiškai neveiksnūs ir vadinti *infantes*. Mergaitės nuo septynerių iki dvylikos metų ir berniukai nuo septynerių iki keturiolikos metų buvo nepilnamečiai ir turėjo ribotą veiksnumą. Jie vadinti *impuberes* ir galėjo sudaryti tik smulkius sandorius, priimti mažas dovanas, pirkti nebrangius daiktus, sudaryti nedidelės vertės daiktų mainų sandorius. Prireikus sudaryti sandorius dėl teisės perleidimo arba pareigų įgijimo, tokie asmenys turėjo gauti globėjo leidimą, o šis jį duodavo sudarant sandorį.

Sandoris, sudarytas be globėjo sutikimo, įpareigojo nepilnametį tik tiek, kiek šis gavęs pagal jį naudos.

Mergaitės nuo dvylikos metų, o berniukai nuo keturiolikos iki dvidešimt penkerių metų laikyti pilnamečiais ir veiksniais. Iš esmės jie galėjo sudaryti bet kuriuos sandorius. Tačiau paaiškėjus, kad jų sudarytas sandoris aiškiai nenaudingas, jie galėjo prašyti pretorių pripažinti jį negaliojančiu ir grąžinti šalis į pirmąją padėtį, buvusią iki sudarant sandorį (restitucija).

Siekiant išvengti civilinių teisinių santykių neapibrėžtumo, nuo II a. pilnamečiams iki dvidešimt penkerių metų amžiaus suteikta teisė prašyti skirti jiems kuratorių, kuris, turėdamas daugiau gyvenimo patirties, padėtų dalyvauti civilinėje apyvartoje, saugodamas jų turtinius interesus. Kuratoriaus paskyrimas asmenims, nesulaukusiems dvidešimt penkerių metų amžiaus, riboja jų veiksnumą. Jie galėjo sudaryti sandorius tik kuratoriaus sutikimu. Kuratoriaus sutikimo nereikėjo testamentui ir

santuokai sudaryti. Sulaukus dvidešimt penkerių metų, bet kokie veiksnio ribojimai išnykdavo, asmenys tapdavo visiškai veiksnūs, jeigu nebuvo kitų veiksnumą ribojančių veiksnių.

Asmenų fiziniai ir psichikos trūkumai taip pat turėjo įtakos jų veiksnumui. Tačiau fiziniai trūkumai labai nedaug veikė teisės subjektų veiksnumą. Tai daugiausiai priklausė nuo teisės nustatytų tam tikrų sandorių sudarymo formos. Pavyzdžiui, sandorių, kuriems sudaryti būtinas abiejų šalių valios išreiškimas žodine forma (stipuliacija), negalėjo sudaryti kurčėnybiliai. Jie negalėjo dalyvauti ir legisakcioniniame procese, nes pirmojoje proceso stadijoje turėjo būti iškilmingi tam tikri abiejų besiginčijančių šalių pareiškimai.

Kur kas didesnę poveikį asmens veiksnumui turėjo psichikos būklė. Silpnapročiai ir psichikos ligoniai visą ligos laiką laikyti visiškai neveiksniais ir negalėjo sudaryti jokių sandorių.

Gerokai ribotas ir eikvotojų veiksnumas. Romėnai teigė, kad žmonės, be saiko disponuojantys savo turtu, negali suvokti ir savo veiksmų reikšmės, todėl jiems nereikia leisti laisvai to daryti. Eikvotojams skirtas rūpintojas — jis privalėjo rūpintis jų turto apsauga. Be paskirto rūpintojo leidimo eikvotojas negalėjo sudarinėti turto perleidimo sandorių. Be rūpintojo sutikimo eikvotojas galėjo tik įgyti turto. Neigiamos įtakos veiksnumui turėjo ir pilietinė negarbė (apie ją jau kalbėta).

Per visą Romos valstybės gyvavimo laiką romėnų teisė praktiškai nesulygino moters ir vyro teisinės padėties. Respublikos laikotarpiu moteris priklausė nuo vyro, tėvo ar kitų giminių, buvo jų valdžioje ir turėjo labai ribotą teisnumą bei veiksnumą. Principato laikotarpiu nustatyta, kad suaugusi moteris, nepriklausanti nuo vyro arba tėvo, gali savarankiškai sudaryti sandorius dėl savo turto. Tačiau ji negalėjo išsipareigoti atsakyti už kitų skolas. Justinianas gerokai sumažino moters teisinio statuso ribojimų, bet ne be jo sutikimo Digestuose užrašyta, kad, pagal daugelį romėnų teisės nuostatų, moterų padėtis blogesnė negu vyrų.

8. JURIDINIAI ASMENYS

Jau minėta, kad teisės subjektai gali būti pavieniai žmonės — fiziniai asmenys arba jų grupės, ir junginiai — juridiniai asmenys. Pagal šiuolaikinę teisės teoriją, juridiniai asmenys gali būti įmonės, įstaigos, organizacijos, kurios yra civilinių teisių ir pareigų subjektai, turi savo atskirą turtą ir savo vardu dalyvauja civilinėje apyvartoje, teisme ir arbitraže.

Juridinio asmens, kaip civilinės teisės subjekto, ūkinio gyvenimo savarankiško vieneto, idėja priklauso romėnų teisininkams, kurie ją iškėlė ir, nors nesuformavo juridinio asmens sąvokos, praktiniame gyvenimo plačiai taikė. Tik romėnų teisės nuopelnas, kad ši juridinė forma atsirado naujoje Europos teisėje ir su fizinio asmens sąvoka buvo plačiai taikoma tiek teorijai, tiek praktinei ūkinei veiklai.

Dar seniausiais Romos gyvavimo laikais pastebėta, kad kai kuriais atvejais civilinės subjektinės teisės priklauso ne tik konkrečioms fiziniams asmenims, bet ir jų junginiams – korporacijoms ir panašiai.

Pamažu fiziniams asmenims, kaip teisės subjektams, ūkiniame Romos gyvenime priešinami juridiniai asmenys kaip savarankiški civilinės teisės subjektai.

Gajaus liudijimu, jau Dvylikos lentelių įstatymuose yra nuostatų, leidžiančių jungtis į privačias korporacijas, jeigu tik jos neprieštarauja viešosios teisės normoms. Dvylikos lentelių įstatymai mini įvairias religines kolegijas, amatininkų profesines sąjungas ir panašiai. Tačiau seniausiu Romos valstybės laikotarpiu dar nebuvo tokių ekonominių socialinių sąlygų plačiau plėtoti teismus institutus ir pagrįsti jų dalyvavimą civilinėje apyvartoje.

Respublikos laikotarpiu tokių fizinių asmenų junginių pradėjo sparčiai daugėti, atsirado naujų korporacijų, jungiančių asmenis pagal profesiją, bendrus tikslus ir t.t. Šios korporacijos iš pradžių dar neturėjo bendro turto, nebuvo organizacinės vienybės, visus jų reikalus tvarkė pavieniai nariai savo, bet ne korporacijos vardu. Tačiau gana greitai Romos teisininkai paskelbė, kad tam tikrais atvejais turtas priklauso ne pavieniems fiziniams asmenims, bet jų junginiui. Teisininkas Marcijus atkreipė dėmesį, kad teatrai, stadionai priklauso ne konkrečioms fiziniams asmenims, o bendruomenei (D. 1.6). Kitas žymus Romos teisininkas – Alfenas, sakė, kad jeigu per tam tikrą laiką visi legiono kariai pasikeičia, legionas neišnyksta ir lieka tas pats.

Nors tuo metu dar aiškiai nebuvo formuluojama juridinio asmens, kaip teisės subjekto, sąvoka, panašios daugelio teisininkų nuomonės leidžia manyti, kad tada jau pradėjo formotis abstraktus požiūris į asmenį kaip teisės subjektą. Iš jų turinio galima daryti išvadą, kad romėnų teisininkai tokiems fizinių asmenų junginiams pripažino tam tikras teises ir pareigas.

Plėtojantis ekonominiam gyvenimui, teisės kategorijos, kuriomis remiantis tenkinami civilinės apyvartos poreikiai, pasirodė nepakankamos ir vis labiau ryškėjo būtinybė sukurti savarankiško ekonominio vieneto kategoriją. Jis turėjo būti atskiras nuo kitų civilinės apyvartos subjektų,

fizinių asmenų, būti teisnus bei veiksnus ir galėti savarankiškai dalyvauti civilinėje apyvartoje. Ši būtinybė labai išryškėjo respublikos laikotarpiu, kai reikėjo tvarkyti valstybei priklausanti turtą. Į *populus Romanus* (romėnų tautą) pradėta žiūrėti ne kaip į kažkokią visumą, bet kaip į vientisą organizmą, atstovaujamą magistrato kaip jos institucijos. Visi magistrato su privačiais asmenimis sudaryti sandoriai sukuria teisių ir pareigų ne jam asmeniškai, o visai tautai.

Romos valstybei vis dažniau teko dalyvauti civilinėje apyvartoje, sudaryti įvairias sutartis ir dalyvauti sprendžiant ginčus su privačiais asmenimis. Dėl viso to reikėjo, kad Romos valstybės statusas privatinės teisės srityje prilygtų privačių asmenų teisiniam statusui. Valstybės ir privačių asmenų santykiai, buvę viešosios teisės pobūdžio, pamažu įgavo civilinį teisinį pobūdį.

Populus Romanus subjektinės turtinės teisės pradėtos vertinti kaip privataus asmens teisės. *Populus Romanus* buvo vienintelis išdo (*aerarium*) savininkas. Bet šiuos santykius reguliavo viešosios teisės normos.

Analogiška buvusi ir privačių korporacijų padėtis. Iš pradžių korporacijos turtas buvo bendra visos korporacijos narių nuosavybė. Tačiau siekiant išlaikyti korporacijos pastovumą, jos įstatuose numatyta, jog šis turtas nedalomas ir atskiri korporacijos nariai, pasitraukdami iš jos, negali reikalauti jį atidalyti. Vienių korporacijos narių pasitraukimas ir kitų įstojimas įtakos bendrovės turtui neturėjo. Tai praktiškai įtvirtino korporacijos turto atskirumo principą.

Tai buvo tik pirmieji, gana nedrąsūs žingsniai kuriant juridinio asmens, kaip civilinių teisinių santykių subjekto, sąvoką. Svarbesnis žingsnis šia kryptimi žengtas antrojoje respublikos laikotarpio pusėje. Tuo metu į Romos valstybės sudėtį, kaip žinoma, įėjo nemažai naujų vienetų ir jiems pripažinta vidaus savivaldos teisė. Tai miesto bendruomenės, municipijai, kurios anksčiau buvo savarankiškos valstybės, o vėliau įtrauktos į Romos sudėtį suteikiant jų gyventojams Romos pilietybę. Inkorporuojant šias teritorijas į Romos valstybę, kartu su savivaldajoms suteiktas ir tam tikras ūkinio gyvenimo savarankiškumas.

Inkorporavimas suteikiant ūkinį savarankiškumą ir buvo stimulus, privertęs Romos teisininkus spręsti, kaip organizuoti (reguliuoti) šių bendruomenių municipijų dalyvavimą civilinėje apyvartoje, kokio teismo kompetencijai perduoti spręsti ginčus, kylančius dėl šios veiklos.

Šiuo klausimu nutarta, kad jų ginčai priklauso civilinių teismų kompetencijai ir turi būti sprendžiami remiantis civilinės teisės normomis. Pretoriaus ediktas municipijoms suteikė teisę per savo atstovus būti teisme

ieškovais ir atsakovais. Municipijų atstovai buvo municipaliniai magistratai arba specialiai municipalinio senato dekretu *ad hoc* skiriami *actores*. Taigi buvo pripažintas municipijų, kaip išskirtinių teisės subjektų, teisnumas ir veiksnumas, kartu tam tikras teisinis jų bendrumas. Municipijai, kaip ir privatūs asmenys, įgijo galimybę turėti teisių ir ginti jas teismo padedamos. Žengtas lemiamas žingsnis – juridinis asmuo iš esmės sukurtas, nors, palyginti su šiuolaikine samprata, jam dar trūko kai kurių atributų.

Santykių su privačiais asmenimis atžvilgiu municipijai taip pat veikė per atstovus, nors teisiniai jų veiksmų padariniai bendruomenei dar nebuvo aiškiai nustatyti. Ilgai galiojo taisyklė, kad atstovo sukurta prievolė kontrahentui suteikia teisę pareikšti tik asmeninį ieškinį atstovui, bet ne bendruomenei. Iki pats savo gyvavimo pabaigos romėnų teisė išsaugojo principą, kad už savo atstovų deliktus (privačios teisės pažeidimus) bendruomenė neatsako.

Tačiau municipijų ir privačių asmenų teisės civilinėje apyvartoje iš esmės suligintos. Gajus nedviprasmiškai pareiškia: „*Civitates enim privatorum loco habentur.*“ Juridinio asmens statusas, taikytas municipijoms, vėliau buvo taikomas įvairioms privačioms korporacijoms, kolegijoms. Municipijų pavyzdžiu šios įgijo civilinį teisnumą ir veiksnumą. Pretorius savo ediktu, panašiai kaip ir municipijoms, korporacijoms ir kolegijoms pripažino teisę per savo atstovus būti ieškovu ir atsakovu teisme. Nors korporacijų teisnumas buvo siauresnis negu municipijų, aiškiai matome, kad joms suteikiamas juridinio asmens statusas. Taigi jau respublikos laikotarpio pabaigoje ir imperijos laikotarpio pradžioje municipijai, o vėliau ir korporacijos laikomos juridiniu asmeniu.

Išskirtinė padėtis tarp teisės subjektų buvo valstybės išdo, kuris imperijos laikotarpiu vadinosi *fiscus*, pakeitęs *aerarium*. Į tik atsiradusį *fiscus* žiūrėta kaip į imperatoriaus turtą, todėl jo teisinis režimas pakluso civilinės teisės normoms. Teisiškai princepsas buvo šio turto savininkas ir kreditorius. Nors princepsas ir pripažintas *fiscus* turto civiliniu teisiniu subjektu, tačiau išskirtinė *teisme fiscus* prigimtis lėmė kai kurias bendrųjų civilinės teisės normų išimtis.

Laikui bėgant atsirado nemažai išdo turto privilegijų. Išieškoti išdo turtą netaikoma senatis, reikalavimai, kilę iš šio turto, tenkinami greičiau negu kitų kreditorių, išdui priklausę įstatyminė įkaito teisė į visą skolininko turtą ir panašiai. Kiek vėliau į išdo turtą pradeda žiūrėti kaip į valstybės turtą. Vis dėlto romėnų teisėje nebuvo aiškos valstybės, kaip teisės subjekto, teorijos.

Nors lėtai, bet vis dėlto Romoje pripažintas korporacijų teisinis statusas, jos praktiškai buvo laikomos juridiniais asmenimis. Tačiau dar lėčiau ir labai sunkiai plėtojosi teisinė mintis dėl įstaigų, kaip teisės subjektų, teismo. Ne tik respublikos, bet ir klasikinio laikotarpio teisė įstaigų nelaikė teisės subjektais, nepripažino jų kaip juridinio asmens.

Nors imperatoriai labai anksti pradėjo savo labdarinę veiklą, skirdami tam tikras sumas neturtingiems šelpiti, šie pinigai laikyti išdo lėšomis arba perduoti jau esamiems juridiniams asmenims – municipalijoms, ir šios privalėjusios šias lėšas naudoti pagal paskirtį. Tik išplitus krikščionybei ir pripažinus ją valstybine religija, susidarė sąlygos atsirasti savarankiškomis įstaigoms. Pirmiausiai civilinį teismumą įgijo bažnytinės įstaigos. Kai kurios Bažnyčios gavo teisę įsigyti turto, paveldėti jį, būti kreditoriais, šalimis teisme. Kaip *ir fiscus, jos* įgijo daugybą privilegijų. Vėliau teismumą įgijo ir privačios labdaros įstaigos: ligoninės, prieglaudos ir pan., kadangi jos arba buvo įsteigtos Bažnyčių, arba šių prižiūrimos. Visos šios įstaigos buvo savarankiški teisės subjektai.

Taigi nors juridinio asmens sąvokos romėnų teisės teorija ir nesukūrė, vis dėlto jai priklauso šios teisinės konstrukcijos idėjos prioritetas. Romos teisininkai ne tik išklė juridinio asmens idėją, bet ir suteikė jai praktinę išraišką, pagrindė juridinio asmens teismo ir veiksmo sąvokas, pagrindinius juridinių asmenų tipus: *universitas personarum* ir *universitas rerum*. ***Universitas personarum*** – tai fizinių asmenų bendrija, turinti savo atskirą turtą, nepriklausantį sukūrusiems asmenims, ir teismumą. ***Universitas rerum*** – tai turtas, skirtas tam tikram tikslui: pavyzdžiui, švietimui, mokslui, paramai ir panašiai. Šiam turtui taip pat suteikta tam tikrų teisės subjekto savybių.

Ilgo ir sunkaus juridinio asmens idėjos plėtojimosi rezultatas, kad klasikinė teisė pripažino pagrindinius šio teisės subjekto bruožus:

- 1) civilinių teisių santykių atžvilgiu korporacijos prilyginamos fiziniams asmenims;
- 2) pavienių asmenų pasitraukimas iš susivienijimo neturi įtakos jo teisiniui statusui;
- 3) korporacijos turtas nėra nei bendrąją sudarančių asmenų nuosavybė, nei konkrečiųjų asmenų turtas;
- 4) korporacija savo vardu gali būti kai kurių civilinių teisių santykių su fiziniais asmenimis dalyvė per savo atstovus – fizinius asmenis, nustatyta tvarka įgaliotus atlikti tam tikrus veiksmus.

PENKTAS SKYRIUS

DAIKTINĖ TEISĖ

1. DAIKTŲ (*RES*) SAMPRATA

Romėnų teisininkai nesuformulavo bendrosios daiktų sąvokos, todėl, vadovaudamiesi jų teisės šaltiniais ir daiktų klasifikacija, pamėginsime tai padaryti šiame skyriuje.

Daugelyje valstybių daiktas šiandien yra apibrėžiamas kaip materialioji gamtos dalis, egzistuojanti savarankiškai ir kurianti tam tikrą gėrį¹. Romėnų teisėje terminas *res* vartotas gana įvairiomis prasmėmis. Jis galėjo reikšti tam tikrą aplinkybę, įvykį, procesą, taip pat ginčo dalyką. Tačiau dažniausiai ši sąvoka vartota siekiant apibūdinti atskirą savarankišką materialų objektą, tinkamą naudoti ūkinei veiklai, turintį savo turtinę vertę ir prieinamą žmogui². Sąvoka *res* romėnų teisėje apėmė ne tik materialius daiktus, bet ir turtą kaip visumą (*patrimonium*, *bona*) bei į jo sudėtį įeinančias turtilines teises. Iš pateikto apibrėžimo matyti, kad šiandieninėje civilinėje teisėje daiktais nėra pripažįstami teisės į turtą, objektai, neegzistuojantys savarankiškai (pvz., sudedamoji daikto dalis) ir objektai, kurių ekonominės vertės neįmanoma nustatyti (pvz., žmogus). Valstybėse, kur romėnų teisės recepcija buvo itin aktyvi, ši sąvoka yra kiek kitokia. Pavyzdžiui, Austrijoje daiktų kategorijai teisiniu atžvilgiu priklauso visa tai, kas nėra priskiriama prie asmenų kategorijos, bet tenkina jų poreikius ([...] *alles was von der Personen unterschieden ist und zum Gebrauche der Menschen dient*[...])³. Anglų privatinė teisė prie daiktų taip pat priskiria tam tikrus prievolinius reikalavimus. Ši daiktų sąvoka yra artima sąvokai *res* Gajaus Institucijose. Tad *res* romėnų teisėje – tai bet kuris turtas (gėrybės), priklausantis gyvajai ar negyvajai

¹ Хутыз М. Х Римское частное право. Москва, 1994. Р. 70.

² Wolodkiewicz W., Zablocka M. Prawo rzymskie Instytucje. Warszawa, 1996. P. 129.

³ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P. 169.

Pažeistų teisių į daiktus gynybos forma priklausė nuo to, prie kurios rūšies priskiriamas tam tikras daiktas. *Actio in rem* buvo galima ginti tik iš *res corporales* atsirandančias teises, nes tik *res corporales* galėjo būti nuosavybės teisės objektai. Tuo tarpu pažeistos kieno nors teisės, kylančios iš *res incorporales*, galėjo būti ginamos tik *actio in personam*.

Tokia daiktų klasifikacija žinoma ir šiandieniniame pasaulyje. Pavyzdžiui, Austrijos civilinio kodekso 292 straipsnis skiria daiktų rūšis, vadovaudamasis būtent minėtais kriterijais⁵.

RES IN COMMERCIO IR *RES EXTRA COMMERCIIUM* (DAIKTAI, ESANTYS KOMERCINĖJE APYVARTOJE, IR DAIKTAI, IŠIMTI IŠ KOMERCINĖS APYVARTOS)

Res in commercio - tai daiktai, kurie galėjo būti privačios nuosavybės teisės objektai ir dalyvauti civilinėje apyvartoje, t. y. kuriuos buvo galima pirkti, parduoti, dovanoti ir t. t. *Res extra commercium* — tai daiktai, kurie negalėjo būti privačios nuosavybės teisės objektai ir dalyvauti civilinėje apyvartoje. Jie dar vadinti *res nullius (in bonis)*, t. y. daiktais, nesančiais kieno nors nuosavybe. Į kai kuriuos iš šių daiktų, pavyzdžiui, bešeimininkius (paukščius, žuvis), buvo galima įgyti dalinės nuosavybės teisę; kitų daiktų, pavyzdžiui, šventyklų, viešųjų gatvių, jūros, dalyvavimas civilinėje apyvartoje labai ribotas. Romėnų teisėje buvo tokie išsamūs daikto išėmimo iš civilinės apyvartos pagrindai⁶: dievo teisė (*res extra commercium divini iuris*) ir žmonių sukurta teisė (*res extra commercium humani iuris*).

1. *Res divini iuris* (daiktai, priklausantys dievo teisei) skirstyti į tris grupes:

- a) *res sacrae* — daiktai, kurie išskirtiniu šventu valstybės aktu paskirti dievams (Šventyklos, altoriai, kulto reikmenys);
- b) *res religiosae* — daiktai pagarbai mirusiesiems išreikšti (kapai);
- c) *res sanctae* - daiktai, kuriuos ir be švento akto gynė dievai (miesto sienos ir miesto vartai).

2. Pagal *ius humanum*, tam tikros grupės daiktai taip pat buvo išimti iš komercinės apyvartos. Gajus juos vadino *res publicae* ir tai buvo *res privatae* priešingybė. Kiti Romos teisininkai viešuosius daiktus skirstė toliau⁷:

⁵ Maly T. M. Roemisches Privatrecht. Wien, 1991. P 29.

⁶ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P 170.

⁷ Ten pat.

a) Marcijus išskyrė atskirą grupę ir pavadino ją *res communes omnium* (bendri daiktai). Tai oras, jūros ir jų krantai. Jie priklausė visiems, todėl kiekvienas, laikydamasis tam tikrų nurodymų, galėjo jais naudotis. Šie daiktai nebuvo nei privačios, nei valstybės nuosavybės objektai.

b) Pomponijus skyrė *res publicae in publico usu* (bendrai naudojamas viešasis turtas, pvz., keliai, aikštės, teatrai, pirtys) nuo *res publicae in pecunia populi* (tam tikras valstybės turtas, pvz., rūdynai). Abiejų čia minimų rūšių viešieji daiktai priklausė valstybei ir jiems netaikytos privatinės teisės komercinėje apyvartoje esamiems daiktams nustatytas teisinis režimas.

Gajus neskirstė daiktų į *res in commercio* ir *res extra commercium*. Jis žinojo daiktų skirstymą į *res in patrimonio* ir *res extra patrimonium*. Šio skirstymo pagrindas buvo Romos piliečio galimybė turėti tam tikrą daiktą nuosavybės teise⁸. Daiktas, galintis būti Romos piliečio turto dalis, vadintas *res in patrimonio*, o negalintis — *res extra patrimonium*. Kartais yra dedamas lygybės ženklas tarp daiktų skirstymo į *res in patrimonio* ir *res extra patrimonium* bei į *res in commercio* ir *res extra commercium*. Kai kurių autorių nuomone, tam nėra pagrindo, nes gali atsitikti taip, kad, pavyzdžiui, daiktas galintis dalyvauti komercinėje apyvartoje, konkrečioje situacijoje neįeina įjokio asmens turto sudėtį (pvz., niekieno daiktas), taigi yra *res extra patrimonium*⁹.

MANCIPI IR RES NEC MANCIPI

Šios daiktų rūšys buvo žinomos jau pačioje seniausioje – romėnų papročių teisėje. Toks daiktų skirstymas buvo ypač svarbus ir labai veikė romėnų civilinės teisės raidą. Formaliai daiktų skirstymą į šias grupes panaikino Justiniano įstatymai.

Prie *res Mancipi* priskirti itin svarbūs ūkiui daiktai – Italijos žemės, vergai (seniausiais laikais – ir žmona bei vaikai), kinkomieji ir kroviniai keturkojai gyvuliai (arkliai, asilai, jaučiai, mulai), seniausieji kaimo žemių servitutai¹⁰. Visi kiti daiktai laikyti *res nec Mancipi*. *Res Mancipi* sąrašas, apimantis pagrindines sudedamąsias žemdirbiams priklausančių žemių dalis, baigtas sudaryti kaip tik tuo laikotarpiu, kai romėnai vertėsi beveik vien žemdirbyste. *Res Mancipi* buvo galima perduoti kitam asmeniui tik *ius civile* nustatyta tvarka, t. y. *mancipatio* arba *in iure*

⁸ Wołodkiewicz W., Zabłocka M. Prawo rzymskie Instytucje. Warszawa, 1996. P. 130.

⁹ Ten pat, p. 131.

¹⁰ Mały T. M. Roemisches Privatrecht. Wien, 1991. P. 29.

cessio būdu. Tuo tarpu *res nec Mancipi* kitam asmeniui galima buvo perduoti neformalios tradicijos būdu (t. y. paprastai perduodant daiktą). *Mancipatio* ir *in iure cessio* galiojo tik Romos piliečiams. *Res Mancipi* perduoti taikoma speciali tvarka, be jokios abejonės, turėjo savo prasmę. Specialiais reikalavimais romėnai siekė kontroliuoti daiktų, sudarančių jų šeimos ūkio pagrindą, apyvartą. Kadangi šeima buvo Romos valstybės pagrindas, būtent šių daiktų apyvarta ir sudarė išskirtinį bendruomenės ir valstybės interesą. Daiktų skirstymas į *res Mancipi* ir *res nec Mancipi* pirmąją reikšmę prarado tada, kai pretorius *actio Publiciana* pradėjo ginti teisę į *res Mancipi*, atsiradusią perdavus šį daiktą kitam asmeniui paprastos tradicijos būdu.

RES MOBILES IR RES IMMOBILES (KILNOJAMIEJI IR NEKILNOJAMIEJI DAIKTAI)

Daiktų klasifikavimas į **kilnojamuosius (*res mobiles*)** ir **nekilnojamuosius (*res immobiles*)** įtvirtintas jau Dvylikos lentelių įstatymuose. Šis klasifikavimas romėnų teisei buvo mažiau reikšmingas nei daiktų skirstymas į *res Mancipi* ir *res nec Mancipi*, tačiau tam tikrų teisinių ypatumų priklausomai nuo to, prie kurios iš minimų kategorijų priskiriamas tam tikras daiktas, romėnų teisėje vis dėlto buvo. Pavyzdžiui, kad būtų įgytas nuosavybės teise įgyjamosios senaties būdu, nekilnojamasis daiktas turėjo būti valdytas ilgiau nei kilnojamasis ir panašiai.

Kilnojamiesiems priklausė bet kurie daiktai, kuriuos galima perkelti iš vienos vietos į kitą nekeičiant jų esmės arba kurie patys juda (pvz., gyvuliai).

Nekilnojamieji daiktai — tai pirmiausia žemė, jos gelmės, statiniai, sodiniai. Visiems šiems daiktams, kaip sudedamosioms žemės dalims, taikytas toks principas: „Viskas, kas pastatyta ant žemės paviršiaus, jam ir priklauso.“¹¹ Oro erdvė virš žemės sklypo taip pat laikyta sklypo dalimi. Taigi nekilnojamieji daiktai – tai objektai, kurių negalima pernešti iš vienos vietos į kitą nekeičiant jų esmės ir kurie susiję su žeme nuolatiniais saitais.

Ši klasifikacija turi tam tikrą ryšį su daiktų skirstymu į *res Mancipi* ir *res nec Mancipi*, nes *res immobiles* romėnų teisė nustatė specialius perdavimo būdus, tapачius *res Mancipi perdavimo* būdams. Kadangi tiek *mancipatio*, tiek *in iure cessio* buvo vieši aktai, galima teigti, kad šį viešumą romėnai taikė ir nekilnojamojo turto teisiniam režimui.

¹¹ Хуыз М. Х. Римское частное право. Москва, 1994. Р. 71.

Viešą nekilnojamųjų daiktų teisinį režimą perėmė ir vėlesnių epochų teisinės sistemos. Šiandien jis pasireiškia tuo, kad daugelyje šalių parduodant, perkant ar perduodant kitas teises į nekilnojamąjį turtą yra būtina rašytinė sandorio forma, notarinis tokio sandorio tvirtinimas ir speciali teisinė jo registracija.

RES FUNGIBILES IR SPECIES (PAKEIČIAMY IR NEPAKEIČIAMY DAIKTAI)

Pakeičiamy (*res fungibiles*) yra daiktai, kurie neišsiskiria tam tikromis individualiomis ypatybėmis iš kitų tos pačios rūšies daiktų, kaip atskiri. Kitaip tariant, tai yra neindividualizuoti daiktai, priklausantys kokiam nors bendrai rūšiai (*genus*). Dažniausiai tai objektai, kuriuos galima apskaičiuoti, pasverti ar pamatuoti. Romėnų teisininkai juos apibūdino kaip daiktus, kurių pati rūšis atlieka savo paskirtį ir kuriuos apibūdiname skaičiumi, svoriu ar matu (*res quae numero, mensura, pondere consistunt*). Šiandieninėje teisės literatūroje šios rūšies daiktai dar vadinami daiktais, **apibrėžiamais rūšiniais požymiais** (pvz., grūdai, bulvės, kukurūzai).

Nepakeičiamy yra daiktai, iš kitų išsiskiriantys tam tikromis specifinėmis ypatybėmis (*species*), kitaip tariant, individualizuoti. Šiomis savybėmis jie išsiskiria iš į juos panašių daiktų grupės (pvz., asmens A kepurė). Šiandieninėje teisės literatūroje jie dar vadinami **daiktais, apibrėžiamais individualiais požymiais**. Iš pateiktų sąvokų matyti, kad konkretaus daikto priskyrimas prie tam tikros kategorijos gali priklausyti nuo subjektyvaus požiūrio į jį. Vienu atveju tas pats daiktas bus pripažįstamas *res fungibilis*, o kitu – *species* (pvz., apskritai kepurė – *res fungibilis*; bet konkreti asmens A kepurė – *species*). Šios klasifikacijos reikšmė ta, kad *mutuum* (paskolos) objektas galėjo būti tik pakeičiamy daiktai, o pavyzdžiui, panaudos sutarties objektas – tik nepakeičiamy. Be to, romėnų prievolių teisė numatė skirtingus atsitiktinės daikto žuties padarinius. Sutarties objektą-pakeičiamą daiktą, skolininkas atsitiktinės žuties atveju turėjo pakeisti tos pačios rūšies daiktu, nes galiojo principas, kad **rūšis nežūsta** (*genus perire non consentitur*). Žuvus sutarties objektui – nepakeičiamam daiktui, prievolė baigdavosi, nes romėnai vadovavosi principu, kad nepakeičiamas daiktas žūsta kreditoriaus naudai (*species perit ei cui debetur*). Nepakeičiamam daiktui žuvus dėl skolininko kaltės, kreditorius galėjo reikalauti atlyginti nuostolius.

SUVARTOJAMI IR NESUVARTOJAMI DAIKTAI

Suvartojami yra daiktai, fiziškai sunaikinami vieną kartą pavartoti (pvz., maisto produktai). Pinigai taip pat laikyti suvartojamais daiktais ne tik todėl, kad gali būti panaudoti tik išleidžiant, bet ir todėl, kad atsiskaitant jie susimaišo su kitais pinigais ir todėl savininkas juos praranda.

Nesuvartojami daiktai naudojami dažniausiai neišnyksta (pvz., žemė), o jeigu ir išnyksta, tai ilgainiui (pvz., avalynė, baldai). Ši klasifikacija, kaip ir aptartoji, reikšminga prievolių teisei, nes tokių sutarčių kaip nuomos, paskolos ir panašių objektas galėjo būti tik nesuvartojami daiktai.

DALŪS IR NEDALŪS DAIKTAI

Dalūs yra daiktai, kuriuos galima padalyti į daugiau dalių, nekeičiant jų esmės, vertės ir ekonominės paskirties (pvz., vynas, smėlis, akmenys). Ulpianas apie šiuos daiktus sakė, kad kiekviena atskirųjų dalis nesiskiria nuo buvusios visumos, tik yra mažesnė¹². O būdami padalyti, **nedalūs daiktai** (pvz., arklys ar stalas) praranda turėtas savybes ir paskirtį. Daikto padalijimu nelaikytas teisės padalijimas į idealias dalis, nedalijant paties daikto. Pavyzdžiui, prireikus padalyti bendrasavininkiams, nedalus daiktas paliekamas vienam iš jų, o kiti turi teisę į piniginę kompensaciją.

PAPRASTIEJI, SUDĖTINIAI IR SURENKAMIEJI DAIKTAI

Paprastieji daiktai yra susiję natūraliais, neatskiriama ir vientisais saitais tiek ūkiniu, tiek teisiniu atžvilgiu (pvz., akmuo, vergas, medis, gyvulys ir pan.). Pomponijus juos vadina *corpora, quae uno spiritu continentur*.

Sudėtiniai (Pomponijaus vadinami *corpora ex cohaerentibus*, viduramžiais imti vadinti *universitas rerum cohaerentium*) yra daiktai, sudaryti iš daugelio sudedamųjų dalių, sujungtų tarpusavyje nuolatiniais saitais, kartu sudarančių tam tikrą atskirą ir savarankišką daiktą tiek ekonominiu, tiek teisiniu atžvilgiu (pvz., laivas, namas, spinta ir pan.). Šių daiktų teisinio režimo ypatybė ta, kad į atskiras jų dalis nepripažintos jokios išskirtinės teisės (ypač nuosavybės teisė). Atvirkščiai, buvo pripažįstama, kad atskiros sudėtinio daikto dalys praranda savo savarankiškumą. Galiojusi teisė net numatė galimybę panaikinti nuosavybės teisę į tam tikrą sudėtinio daikto dalį. Romėnų teisėje sudėtiniais daiktams

¹² Хутыз М. Х. Римское частное право. Москва, 1994 Р. 70.

galiojo principas, kad sudėtinio daikto dalies likimas yra toks pats kaip ir viso daikto (*accessio cedit principali*).

Surenkamieji daiktai (*corpora ex distantibus*; viduramžiais juos imta vadinti *universitas rerum distantium*) - tai fiziniu požiūriu savarankiškų daiktų visuma, kuri kaip vienas daiktas suvokiama tik ekonominiu ir teisiniu atžvilgiu (pvz., biblioteka, gyvulių banda, bičių spiečius ir pan.). Nuosavybės teisės objektas galėjo būti tiek kiekviena surenkamojo daikto dalis, tiek visas daiktas. Tad ir pateikiant vindikacinį ieškinį buvo galima reikalauti grąžinti tiek konkrečią knygą, tiek visą biblioteką. Įkeitimo objektas taip pat galėjo būti ir atskira surenkamojo daikto dalis, ir visas daiktas.

PAGRINDINIAI IR PAPILDOMI DAIKTAI

Papildomi daiktai materialiai yra savarankiški, tačiau padeda **pagrindiniam daiktui** atlikti savo paskirtį ir paklūstąjo teisiniam režimui. Romėnai skyrė trijų rūšių papildomus daiktus: daikto dalis, priklausinius ir vaisius¹³.

Daikto dalys savarankiškas teisinių santykių objektas galėjo būti tik atskirtos nuo pagrindinio daikto (pvz., tam tikru tikslu nuo stogo nuimta čerpė). Jeigu daikto dalies nebuvo galima atskirti nuo pagrindinio daikto, savininkas prarasdavo nuosavybės teisę į prijungtą dalį.

Priklausiniai buvo susiję su pagrindiniu daiktu ekonomiškai. Pagrindinis daiktas ir priklausinys galėjo egzistuoti savarankiškai kaip atskiri teisinių santykių objektai, tačiau ūkiniams santykiams tikslingiau juos naudoti kartu (pvz., spyną ir raktą). Romėnų teisėje galiojo principas, kad priklausinį ištinka pagrindinio daikto likimas, jeigu sutartyje nenumatyta kitaip.

Vaisiai (*fructus*). Romėnai skyrė dvi vaisių rūšis — tai natūralūs (*fructus naturales*) ir civiliniai (*fructus civiles*) vaisiai. **Fructus naturales** yra vaisiai, kurių atsiradimą lemia biologinės pagrindinio daikto savybės (pvz., vaismedžio vaisiai, mineralai, esantys žemėje, pienas). **Fructus civiles** - tai vaisiai, atsirandantys dėl pagrindinio daikto civilinės apyvartos (pvz., paskolos procentai, nuomos mokestis ir pan.). **Fructus naturales**, neatskirti nuo pagrindinio daikto, negali būti savarankiškas teisinių santykių objektas. Jie gali atsiskirti (*fructus separati*) natūraliai (pvz., obuoliui nukritus nuo obels) arba žmogaus padedami (pvz., žmogui nuskynus obuolį).

¹³ Хутыз М. Х. Римское частное право. Москва, 1994 Р 73.

Vaisiai skirstyti į esamus pas juos surinkusį asmenį (*fructus extantes*) ir tokius, kuriuos, elgiantis tinkamai, buvo galima surinkti, bet kurie dėl neūkiškumo liko nesurinkti (*fructus neglecti, arba percipiendi*).

3. DAIKTINIŲ TEISIŲ SAMPRATA IR RŪŠYS

Romėnų teisė, o ją galima apibūdinti kaip ieškinių sistemą, skyrė daiktinius (*actio in rem*) ir asmeninius (*actio in personam*) ieškinius, tačiau neatskyrė daiktinės teisės nuo prievolių teisės. Remdamiesi šiuo ieškinių skirstymu, teisininkai vėliau ir civilines subjektines teises ėmė klasifikuoti į daiktines ir asmenines (prievolines). Šis skirstymas sudarė civilinės teisės sistemos pagrindą. Pačios klasifikacijos pagrindas yra materialiosios subjektinės teisės objektas. Daikto atveju bus daiktinė teisė, o turint omenyje kito konkretaus asmens veiksmus – asmeninė (prievolių) teisė. Tačiau vien šis bruožas (objektas) neatskleidžia visos daiktinės teisės esmės. Juk yra daug įvairių teisių (pvz., nuoma), taikomų daiktams, tačiau jos yra prievolinės, o ne daiktinės. Romėnai suformulavo specialius reikalavimus, kuriuos turi atitikti daiktas, kad būtų pripažintas daiktinės teisės objektu. Tai galėjo būti tik:

- a) materialūs daiktai (*res corporales*);
- b) neišimti iš komercinės apyvartos daiktai (*res in commercio*);
- c) individualiais požymiais apibrėžti (nepakeičiami) daiktai (*species*).

Prievolių ir daiktinės teisės skirtys apibūdino ne tik įvardyti daiktinės teisės objektui keliami specialūs reikalavimai, bet ir kai kurie kiti bruožai. Panagrinėsime juos detaliau.

Daiktinė teisė visada yra *absoliuti*, o prievolių – *sąlyginė*. Daiktinės teisės absoliutumas reiškiasi tuo, kad ji galioja visiems aplinkiniams, kitaip tariant, tai vieno ar kelių asmenų teisė į daiktą, palyginti su visų kitų asmenų, kurie jos neturi. Tad absoliutus daiktinės teisės pobūdis reiškia, kad asmens teisė į daiktą suponuoja visų aplinkinių asmenų pareigą netrukdyti turinčiam teisę asmeniui ja naudotis. Tuo tarpu prievolių teisėje teisiniai santykiai visada atsiranda tarp konkrečių asmenų (prievolinio teisinio santykio dalyvių). Tad prievolių teisė nėra vieno ar kelių asmenų. Tai yra vieno ar kelių asmenų teisė reikalauti iš konkretaus asmens ar kelių asmenų atlikti tam tikrus veiksmus ar susilaikyti nuo jų. Taigi esant prievoliniams teisiniams santykiams visada yra aiškus asmuo ar asmenys, galintys pažeisti šią kreditoriaus teisę.

Kitas daiktinės ir prievolių teisės skirtumas tas, kad prievoliniai teisiniai santykiai susieja asmenį su kitu asmeniu, tačiau ne asmenį su daiktu, kaip kad yra daiktinėje teisėje. Daiktinės teisės turėtojas bet kada iš bet kurio asmens gali reikalauti jam priklausančio daikto, o asmuo, turintis prievolinę teisę (pvz., kylančią iš pirkimo–pardavimo sutarties), jeigu daiktas nebus perduotas, turės galimybę reikalauti tik atlyginti nuostolius, tačiau ne perduoti patį daiktą. Kita vertus, kai remiantis pirkimo–pardavimo sutartimi pirkėjui bus perduotas daiktas ir šis savo ruožtu sumokės sutartyje sulygta kainą–jis taps daiktinės (nuosavybės) teisės į nupirktą daiktą turėtoju. Taigi perduoti daiktą yra būtina daiktinės teisės įgijimo sąlyga.

Prievolių ir daiktinę teisę skiria ir tai, kad daiktinės teisės turėtojas paprastai turi galimybę tiesiogiai veikti daiktą. Kiek jis bus veikiamas, priklauso tik nuo daiktinę teisę turinčio asmens, o ne nuo kitų asmenų valios. Prievolių teisės subjektas tokios galimybės neturi. Visiems jo veiksmams, susijusiems su tam tikru poveikiu daiktui, turi pritarti daikto savininkas (tai yra daiktinės teisės turėtojas). Taigi daiktinės teisės turėtojo elgesį su jam priklausančiu daiktu gali riboti tik įstatymas, tuo tarpu poveikis daiktui, turimam asmens pagal prievolių teisę, visada priklauso nuo jo savininko valios.

Kad būtų pripažinta daiktine, be visų išvardytų požymių, tam tikra teisė turi turėti „sekimo ir pranašumo“ bruožų. Sekimo bruožas reiškia, kad daiktinė teisė seka paskui daiktą, t. y. perduodant daiktą iš vieno rankų į kitas trečiajam asmeniui išlieka su juo susijusi daiktinė teisė. Pavyzdžiui, įkeitus daiktą kreditoriui hipoteka, įkeitimo teisė išlieka nepriklausomai nuo vėlesnio daikto perleidimo kitiems asmenims. Pranašumas reiškia, kad daiktinė teisė yra labiau privilegijuota, palyginti su kitomis prievolinėmis teisėmis, susijusiomis su tuo pačiu daiktu. Pavyzdžiui, kreditorius, kurio reikalavimą garantuoja įkeitimas, pardavęs daiktą, turės galimybę patenkinti jį pirmiau už kitus kreditorius (kurių reikalavimas nėra užtikrintas daiktine įkeitimo teise). Reikalavimų, kurie užtikrinti įkeitimu, tenkinimo eiliškumas, esant keliems kreditoriams, priklausys nuo to, kuri teisė, garantuota įkeitimu, atsiradusi anksčiau.

Romėnai apibrėžė daiktinę teisę kaip *ius in re*. Be jokios abejonės, ši sąvoka yra tam tikras minties sutrumpinimas. Kalbėdami apie daiktinę teisę, neturime omenyje daikto ir asmens santykio. Šiuo atveju kalbame apie kelis asmenis siejantį santykį, atsižvelgdami į tai, koks yra vieno iš jų teisinis santykis su tam tikru daiktu. Juk *actio in rem* reikštas ne daiktui, o konkrečiam asmeniui, kurį su daiktu sieja tam tikras santykis.

Visas daiktines teises romėnų teisėje galime skirti į dvi grupes – *visiškas* ir *ribotas* (dar vadinamas teisėmis į svetimus daiktus). Visiška daiktinė teisė suteikia turėtojiui absoliučią valdžią daiktui. Vienintelė visiška daiktine teise romėnų teisė (be to, padėtis nepakito ir šiandieninėse teisės sistemose) pripažino nuosavybės teisę. Daikto savininkas turėjo neribotą teisę savo nuožiūra naudotis, valdyti ir disponuoti jam priklausančiu daiktu (*ius utendi, abutendi et disponendi*). Kita vertus, ir ši teisė tik iš principo buvo neribota. Tam tikras nuosavybės teisės įgyvendinimo ribas ir net ribojimus visuomenės, kaimynų ar valstybės interesais nustatė įstatymai. Dėl to nuosavybės teisė beveik niekada nėra absoliuti (plačiau apie nuosavybės teisę – VII sk.).

Visos kitos daiktinės teisės buvo ribotos, jos dar vadintos teisėmis į svetimus daiktus (*iura in re aliena*). Ribota daiktinė teisė reiškė mažesnę valdžią daiktui nei nuosavybės teisė. Ribota daiktinė teisė suteikė ją turinčiam asmeniui galimybę tam tikrais tikslais ir apimtimi naudotis svetimu daiktu. Taigi *iura in re aliena* visada reiškė daikto savininko teisių ribojimą ir ribotą kito asmens valdžią daiktui, t. y. ši visiškai nepriklausė nuo savininko valios. Visos *iura in re aliena* skirstytos į dvi grupes: daiktinės teisės, suteikiančios galimybę naudotis svetimu daiktu, ir daiktinės teisės, suteikiančios galimybę disponuoti svetimu daiktu¹⁴. Prie pirmųjų priskirti servitutai. Paskutiniu romėnų teisės raidos etapu dėl pretoriaus veiklos prie šių teisių prisidėjo ir amžina nuoma (*emphyteusis*) bei pastatų teisė (*superficies*). Prie antrųjų priskirta įkeitimo teisė. Kituose skyriuose plačiau ir išsamiau aptariama visos įvardytos daiktinės teisės, jų bruožai ir ypatybės.

¹⁴ Покровский И. А. История римского права. Санкт Петербург, 1998. Р. 319.

ŠEŠTAS SKYRIUS

Valdymas (*possessio*)

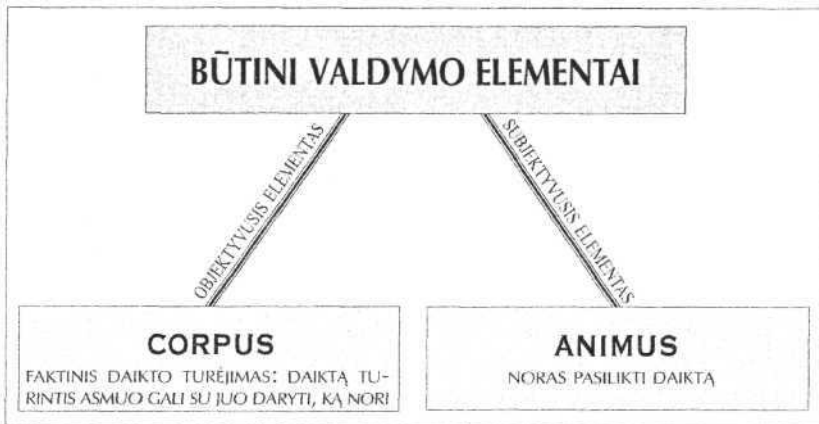
1. VALDYMO IR LAIKYMO SAMPRATA. VALDYMO GENEZĖ

Kasdienybėje valdymas ir nuosavybė dažnai neskiriami. Tačiau jos, kaip teisinės kategorijos, tiek šiandieninėje, tiek romėnų teisėje aiškinamos skirtingai. Šalia ginamų daiktinių teisių (kas daryta *actiones in rem* būdu) romėnų civilinė teisė numatė teisinę gynybą ir tam tikrų faktinių būsenų. Ši teisinė gynyba buvo pasiekama neprocesinėmis priemonėmis - interdiktais. Pirmiausia šiuo būdu ir gintas valdymas, kaip tam tikra faktinė būsena, teisininkus pirmiausia dominusi teisinių padarinių požiūriu. Jau minėta, kad Romos teisininkai griežtai skyrė nuosavybę ir valdymą. Apie valdymą jie sakė: „Aš turiu daiktą“, o apie nuosavybę: „Aš turiu teisę į daiktą.“ Prisimintini Ulpiano žodžiai apie šias dvi kategorijas: „*Nihil commune habet proprietates cum possessione.*“ (nuosavybė ir valdymas yra du visiškai skirtingi dalykai) Skirtingai nei nuosavybės teisė, valdymas nesuteikia teisės pareikšti ieškinį bet kuriam pažeidėjui, valdymas neatsinaujina *ipso iure* grįžus iš nelaisvės, tiesiogiai nepereina paveldėjimo būdu. Ofilijus ir Nervą šias sąvokas apibūdino taip: „*Eam enim rem facti, non iuris esse.*“ (valdymas yra ne teisinė, bet faktinė būsena)¹

Taigi romėnų teisės literatūroje **valdymas** suprantamas kaip faktinis daikto turėjimas siekiant jį pasilikti. Populiariausias daikto valdymo būdas, kai nuosavybės teisė į daiktą sutampa su faktiniu jo valdymu, t. y. kai daikto valdytojas ir jo savininkas yra tas pats asmuo. Tačiau tai nėra vienintelis pagrindas valdymui atsirasti, galimos ir kitos daiktinės teisės, pavyzdžiui, superficijaus teisė. Be to, valdymas gali apskritai neturėti jokio teisinio pagrindo, pavyzdžiui, kai vagis valdo pavogtą daiktą.

¹ Hausmaninger H., Selb W. *Roemisches Privatrecht*. Wien, 1981. P. 175.

Tad ypač svarbu suprasti, *ad possessio* pirmiausia yra tam tikra faktinė būseną. Ne bet koks daikto turėjimas jau reiškė valdymą teisiniu atžvilgiu. Teisiniu valdymas tapdavo tik kai garantuota jo teisinė gynyba, o kad šitaip būtų, valdymas privalėjo turėti tokius elementus: **objektyvųjį ir subjektyvųjį** (5 pav.). Pirmasis reiškė faktinį daikto turėjimą, vadinamą *corpus*. Šio elemento esmė ta, kad daiktą turintis asmuo gali su juo daryti, ką tik nori. Subjektyvusis elementas reiškė norą pasilikti daiktą atmetant bet kuriuos trečiuosius asmenis. Jis buvo vadinamas *animus rem sibi habendi*, arba paprasčiausiai *animus possidendi*². Šie elementai buvo būtini, kad turintis daiktą asmuo būtų pripažintas jo valdytoju. Remdamiesi *animus*, ir skiriame valdymą nuo laikymo. **Laiikymas (*detentio*)** - tai faktinis daikto turėjimas, kai asmuo nesiekia pasilikti daikto, bet valdo jį trečiojo asmens vardu (*animus rem alteri habendi*). Skirtingai nei *possessio*, *detentio* turi tik vieną iš pirmajam būtinų dviejų elementų - tai *corpus*. Aiškiai skirti valdymą nuo laikymo yra labai svarbu, nes teisę ginti valdymą turėjo tiesiogiai pats valdytojas, tuo tarpu detentorius tokią gynybą galėjo gauti tik tarpininkaujant daikto savininkui. Šitaip buvo garantuojama ne tik ekonominė, bet ir juridinė detentorių priklausomybė nuo savininkų. Valdymo esmės supratimas ir apibrėžimas, be abejo, yra labai didelis romėnų teisinės minties laimėjimas.

5 pav. Valdymo struktūra

Possessio raidos kelias labai ilgas ir sudėtingas. Nagrinėdami šią temą, Romos teisininkai praktiškai neturėjo iš ko semtis patirties, ka-

² Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 114.

dangi seniausios teisės sistemos paprastai daug dėmesio valdymo institucijai neskyrė, nes vyravo nuomonė, kad daikto valdytojas yra ir jo savininkas. Tokią instituciją dar turėjo Babilono bei graikų-egiptiečių teisės sistemos, tačiau graikai šių dviejų sąvokų griežtai neskyrė. Taigi romėnai čia buvo akivaizdi išimtis.

Ulpianas gana anksti suformulavo principą, kad valdymą reikia atskirti nuo nuosavybės, kadangi visiškai realu, jog asmuo, valdantis daiktą, nėra jo savininkas, ir atvirkščiai – savininkas gali nebūti daikto valdytojas (*separata esse debet possessio a proprietate*).

Romėnų teisės literatūroje yra įvairiausių, iš esmės skirtingų, požiūrių į valdymo sąvoką. Nuomonių skirtingumą galima geriausiai iliustruoti dviem Papiniano posakiais: „*Plurimum ex iure possessio mutatur*“ (valdymas dažniausiai yra išvedamas iš teisės) ir „*Possessio autem plurimum facti habet*“ (valdymas dažniausiai yra faktinė būseną)³.

Seniausia romėnų teisė gynė tik valdytojus – savininkus, ir tai daryta ginant nuosavybės teisę.

Kiti valdytojai, nesantys savininkai, šiai teisei buvo įdomūs tik tiek, kiek toks valdymas padėjo įsigyti nuosavybę *usucapio* būdu. Tokį valdymą romėnai vadino *usus*. Išorinė šios valdymo formos išraiška buvo daikto naudojimas. O kai prisidėdavo ir valdytojo valia pasilikti valdomą daiktą, po tam tikro laiko jis įgydavo galimybę ginti šią teisę *legis actio sacramento in rem*.

Šiuo etapu dar negalima posesinė valdymo gynyba nuosavybės teisės atžvilgiu. Didžiausias lūžis čia įvyko, kai pretorius pripažino gynybą asmens, nesančio savininku. Daugelio autorių nuomone, pirmą kartą tai padaryta visuomeninės žemes, kurios, remiantis romėnų teise, buvo tautos nuosavybė, priskyrus prie eksploatauojamųjų⁴. Tokių žemių valdymas pradėtas ginti neprocesinėmis priemonėmis (interdiktais) ir vadinamas *possessio*. Tad dauguma šaltinių *possessio* atsiradimą sieja su galimybe valdyti nekilnojamąjį turtą.

Respublikos laikotarpiu interdiktai pradėti ginti ir kai kurie kiti valdytojai (kreditoriai, turintys užstatą, prokuristai ir sekvestro depozitoriai). Jie valdė daiktą ne *suo* (savo), bet *alieno nomine* (svetimo vardu). Romos teisininkai gerai suprato išimtinį ir netipinį šio valdymo pobūdį. Pirmiausia posesinė gynyba pradėta teikti asmenims, neturintiems petitorinės gynybos. Šie asmenys vadinti *possessores*.

³ Rozwadowski W *Prawo rzymskie*. Warszawa, 1991. P. 116.

⁴Ten pat.

Po kiek laiko, siekiant garantuoti visuomenės santarvę, tokia pati gynyba suteikta ir asmenims, valdantiems *suo nomine* teise ir neturintiems teisės į pretorių teikiamą gynybą, bei savininkams valdytojams. Nuo šio laikotarpio terminas *possessio* pradėjo išstumti senąjį terminą *usus* ir tapo valdymo, ginamo posesiniu būdu, sinonimu.

2. VALDYMO RŪŠYS

Romėnų civilinėje teisėje valdymas skirstomas į tam tikras rūšis pagal tai, koku būdu jis įgytas.

Dažniausiai faktinė būseną, pasireiškianti valdymu, atitiko ir teisinę savo atsiradimo padėtį. Pavyzdžiui, šitaip būdavo, kai daikto valdytojas kartu buvo ir jo savininkas. Tokį valdymą romėnai vadino *possessio iusta*. Tam tikrais atvejais daiktą buvo galima užvaldyti ir neteisiniu būdu. Šis valdymas vadintas *possessio iniusta*. Priklausomai nuo to, prie kurios iš minėtų grupių buvo priskiriamas konkretus valdymo atvejis, priklausė ir atsakymas į klausimą, bus ar ne asmeniui garantuojama gynyba interdiktais. Pretorius nesuteikė tokios gynybos valdytojui, kuris šią teisę įgijęs ydingai (*vitiosa possessio*). Prie *vitiosa possessio* priskirti tokie atvejai:

- a) valdymas, įgytas jėga (*vi*);
- b) valdymas, įgytas klasta (*clam*);

c) valdymas iki pareikalavimo (*precario*), t. y. suteikiamas prašytojui įpareigojant grąžinti daiktą pareikalavus bet kuriuo momentu. Jeigu, neatsižvelgiant į reikalavimą, daiktas negrąžinamas, galima interdiktų teikiama gynyba, tačiau tik trečiųjų asmenų, bet ne asmens, iš kurio gautas daiktas, atžvilgiu.

Kitas pagrindas, kuriuo remdamiesi romėnai grupavo *possessio*, buvo subjektyvi valdytojo nuomonė apie valdomą daiktą. Valdytojas, įsitikinęs valdąs daiktą teisėtai, vadintas valdytoju gera valia, t. y. *possessor bonae fidei*. Tačiau žinojęs, kad, valdydamas tam tikrą daiktą, pažeidžia kito asmens teises, valdytojas vadintas valdytoju bloga valia, t. y. *possessor malae fidei* (pvz., vagis). Šio skirstymo reikšmė ta, kad įgyjamąjį senatis taikyta tik valdytojui gera valia. Valdymas, sukeliantis įgyjamąją senatį, romėnų civilinėje teisėje apibūdinamas kaip *possessio civilis*.

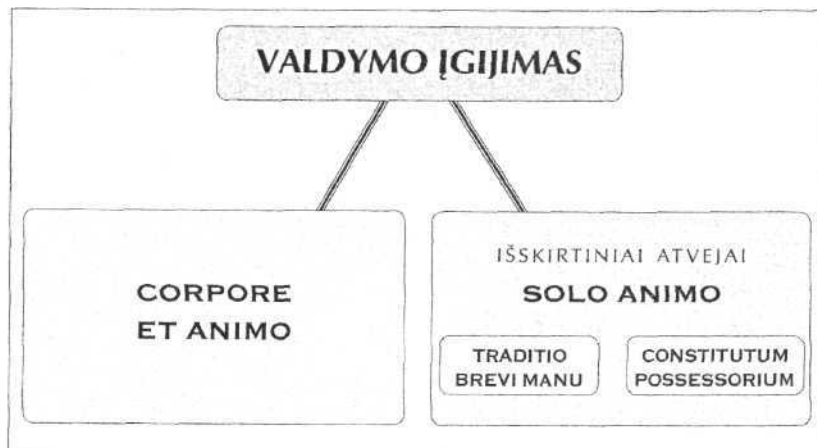
Terminas *possessio ad interdicta* apibrėžė faktinį daikto valdymą, ginamą interdikttais. Tokia gynyba taikyta ir valdytojams bloga valia (pvz., vagims) bei detentoriams (įkaito turėtojams, prekaristams, superficiari-

jams ir kt.). Šių asmenų valdymas niekada nesukeldavo įgyjamosios senaties padarinių.

Pagal romėnų koncepciją, buvo galima valdyti tik materialius daiktus (*res corporales*). Kiek vėliau teisinėje kalboje atsirado terminas *quasi possessio* (lyg ir valdymas), kuris reiškė tam tikros teisės, susijusios su daikto valdymu, turėjimą. Ši forma taip pat ginta interdiktais. *Quasipossessio* egzistavimas turėjo įtakos atsirasti naujai *koncepcijai-possessio iuris* (teisės turėjimui).

3. VALDymo ĮGIJIMAS IR PASIBAIGIMAS

Dėl sukeltamų svarbių teisinių padarinių (pvz., nuosavybės įgijimas *traditio* arba *usucapio* būdu) klasikinio laikotarpio romėnų teisininkai ypatingą dėmesį skyrė valdymo atsiradimui. Remiantis šia teise, žinomi keli valdymo atsiradimo būdai. Juos dabar plačiau ir panagrinėsime (6 pav.).

6 pav. Valdymo įgijimas

CORPORE ET ANIMO

Paulius suformulavo tokį principą: „*Apiscimur possessionem corpore et animo, neque per se animo aut per se corpore [...]*”⁵ (valdymu mes įgyjame *corpore et animo*, bet ne vien *corpore* ar tik *animo* [...]) *Corpus* geriausiai apibrėžiamas kaip materialus santykis su daiktu; *animus* yra

⁵ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P. 179.

noras valdyti daiktą. Apie tai, koks turi būti santykis su daiktu (*corpus*), kadjo užtektų valdymui atsirasti, mus informuoja gana daug dažnai vienas kitam prieštaraujančių sprendimų.

Pagal Paulių, turint tikslą užvaldyti visą žemės sklypą, nereikia jo nei aptverti tvora, nei įdirbti, taip pat nebūtina išmatuoti jo ribų. Pakanka įžengti į sklypo dalį, siekiant jį visą užvaldyti. Celsas pripažįsta valdymo atsiradimą ir neižengus į jo dalį, jeigu įgijėjui išjam priklausančio bokšto parodomas kaimyninis sklypas, kurį šis norėtų užvaldyti.

Kilnojamųjų daiktų valdymas dažniausiai buvo įgyjamas paprastu būdu, t. y. daiktą parduodant (*traditio*). Tačiau ir tai ne visada buvo būtina. Daiktas patekdavo į norinčio jį įsigyti asmens valdymo sritį ir perduotas šio namuose, nors jam ir nesant⁶.

Valdymas atsiranda ir prie nupirkto medžio ar vyno ąsočių pastačius sargybinių arba nupirkus prekes, esančias sandėlyje, pardavėjui perdavus pirkėjui raktą. Raktas turėjo būti perduodamas prie sandėlio (Papinianas). Čia pabrėžtina, kad romėnų teisė nepripažino daiktų perdavimo dokumentais ar ženklais (*traditio ficta, symbolica, traditio per cartam*). Prireikus perduoti sunkiai kilnojamą daiktą, užteko įgijėjo ir perleidėjo susitarimodėl perdavimo, būtinai turinčio įvykti prieperduodamo daikto.

Asmuo, neturėdamas tikslo užvaldyti, įžengęs į svetimą sklypą (pvz., bevaikščiodamas), įgyja valdymą kaip miegantis ar protiškai nesveikas asmuo, kuriam daiktas įbrukamas į rankas. O asmuo, radęs svetimą daiktą, bet, nenorėdamas jo užvaldyti, vis dėlto jį paėmęs, netampa valdytoju. Šiuo atveju jis tik detentorius. Jeigu jis nepaskelbia apie savo radinį, toks tylėjimas suprantamas kaip siekis užvaldyti rastą daiktą (*furtum*).

SOLO ANIMO (VIEN VALIA)

Kanais valios požymis įgyjant valdymą buvo toks stiprus, kad atrodė, jog daiktas įgyjamas vien asmens valia.

Traditio brevi manu. Kai valdytojas (pvz., nuomotojas) parduoda, dovana ar skolinadetentoriui (pvz., nuomininkui) tam tikrą daiktą, šis pradeda jį valdyti abiejų šalių susitarimu. Romėnų teisė šiuo atveju tenkino valios raišką ir ji nereikalavo konkretaus daikto perdavimo akto. Šis aktas grįstas tuo, kad daiktas, kurį detentorius gaudavo valdyti, jau buvo pas jį.

Constitutum possessorium. Asmuo įgyja valdymą be perdavimo akto, vien remdamasis valios raiška, jeigu daikto valdytojas pareiškia esąs

⁶ Hausmaninger H., Selb W. *Roemisches Privatrecht*. Wien, 1981. P. 180.

pasiryžęs perduoti asmeniui daiktą, tačiau pats likti detentoriumi (pvz., Titijus perka Sėjaus lanką, bet šis lieka jo nuomininkas).

GEBĖJIMAS ĮGYTI VALDYMĄ

Romėnų teisė tam tikrai grupei asmenų nesuteikė galimybės reikšti savo valią. Protiškai nesveiki asmenys ir vaikai pripažinti visiškai neveiksniais, jie negalėjo savo veiksmais susikurti civilinių teisių ir pareigų (pvz., sudaryti sutarčių). Jau minėta, kad valdymas romėnų teisėje buvo suprantamas kaip faktinė, bet ne teisinė būseną (*res facti, non iuris*).

Šiai faktinei būsenai užteko ir mažesnės valios. Todėl globotinis vaikas iki septynerių metų, pakankamai suprantantis savo veiksmų reikšmę, galėjo ir be globėjo įgyti valdymą.

Asmenys, būvę kieno nors valdžioje (pvz., vergai), negalėjo savarankiškai įgyti turtinių teisių. Nors valdymas buvo laikomas faktu, tačiau dėl svarbių jo sukeltų teisinių padarinių minėti asmenys neturėjo teisės įgyti jo savo vardu. Šie asmenys laikyti valdžią turinčio asmens „organais“. Todėl visos teisės galėjo būti įgyjamos ir įgyvendinamos tik turinčio valdžią asmens vardu.

VALDYMO ĮGIJIMAS PER TARPININKUS

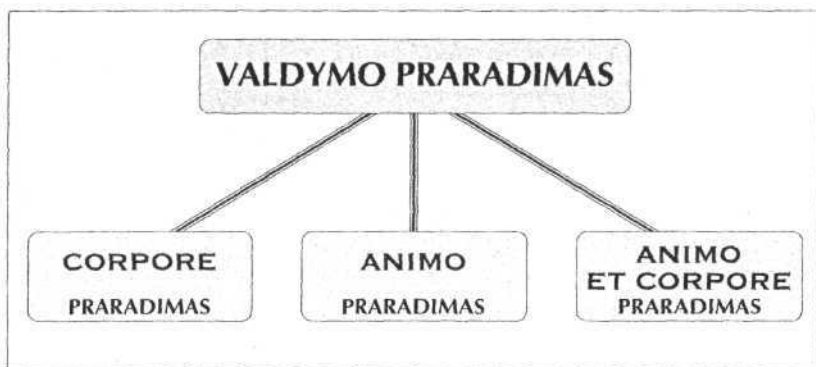
Klasikinė teisė iš esmės nepripažino valdymo įgijimo per tarpininką (*per liberam personam adquiri nobis nihil potest*). Jeigu Titijus paprašo Sėjaus nupirkti jam laivą, tai šį valdymą Titijus įgys tik tuo momentu, kai Sėjus laivą perduos. Kiek vėliau teisė numatė tam tikras išimtis prokuratoriaus naudai, o Justinianas jau iš esmės leido įgyti valdymą per *liberam personam*.

VALDYMO PRARADIMAS

Valdymas nepasibaigia, jeigu kuriam nors laikui nutrūksta valdytojo santykis, ryšys su daiktu. Taip pat nebūtina valdytojui visą laiką galvoti apie daiktą. Galiojo taisyklė, kad valdymas egzistuoja tol, kol valdytojas veikia daiktą taip, kaip jis veiktų įgijęs nuosavybės teisę. Pavyzdžiui, Sėjus nepraranda naminio arba prijaukinto gyvulio valdymo, kai šis nuo jo kartais pabėga, bet paskui grįžta namo. Sėjus taip pat nepraranda žemės valdymo, nors ją kuriam laikui palieka pasibaigus sezono darbams. Jis nepraranda valdymo net jeigu jam nesant ir nežinant kas nors toje žemėje apsigyvena, tačiau jis, apie tai sužinojęs, tuoj pat įsibrovėlį išva-

ro. Visais šiais atvejais valdytojas gali valdyti savo daiktą tol, kol nepraranda valdymo.

Valdymas prarandamas, kai valdytojas laisva valia arba prieš savo valią netenka galios valdyti daiktą (7 pav.). Tai įvyksta, kai valdytojas praranda: 1) *corpore* (pvz., valdytojas iš baimės atsisako atsiimti savo žemę iš okupanto); 2) *animo*; kadangi valia valdyti yra nenutrūkstama, kad prarastų valdymą, valdytojas turi pareikšti jo atsisakąs, todėl neveiksnius asmuo negali atsisakyti valdyti; 3) *animo et corpore*, kai valdytojas perduoda daiktą kitam asmeniui, pameta arba miršta. Kilnojamųjų daiktų valdymas prarandamas daiktą užvaldžius kitam asmeniui, o nekilnojamųjų - valdytojui sužinojus, kad daiktas jau laikomas esąs kito asmens.

7 pav. Valdymo praradimas

4. VALDYMO APSAUGA

Vienas iš pagrindinių valdymo sukiamų teisinių padarinių, kad jį gina teisė. Ir šiandien kiekvienoje civilizuotoje šalyje valdymas ginamas nuo trečiųjų asmenų trukdymo ar kėsimosi į jį. Jau minėta, kad tam tikrais atvejais daikto valdymo faktas gali neatitikti teisės ir netjai prieštarauti. Tokiais atvejais teisės atkūrimo būdus numato įstatymai, o pats asmuo, kurio teisės pažeistos, siekdamas jas atgauti, negali savavaliauti, vartoti prievartos. Teisės numatyta gynyba, pagal romėnų teisę, galėjo naudotis ir valdytojai, kad ir kokių pagrindų įgytas valdyti tam tikras daiktas. Tokia posesinė gynyba galėjo būti sėkminga net ir savininko atžvilgiu.

Būtent romėnų teisėje valdymo gynybos principas išplėtotas plačiau. Romėnų teisininkai apskritai kėlė šią problemą ir rado principinį jos sprendimą. Tai yra vienas iš didžiausių romėnų teisės ir, konkrečiai

kalbant, pretorių teisės nuopelnų. Svarbiausias valdymo gynybos bruožas romėnų teisėje, kad byloje dėl valdymo ne tik nereikėjo įrodyti teisės į ginčijamą daiktą, bet net buvo draudžiama grįsti savo reikalavimus tokia teise. Tokioje byloje, siekiant valdymo apsaugos, buvo būtina ir pakako nustatyti du faktus: 1) valdymo faktą; 2) valdymo pažeidimo faktą.

Valdymo gynyba, grindžiama vien minėtų faktų nustatymu, nekeičiant klausimo, kam priklauso teisė į daiktą, ir buvo vadinama **posesine gynyba**. Jo priešingybė buvo **petitorinis procesas**, kur buvo reikalaujama įrodyti asmens teisę į ginčijamą objektą. Taigi posesinis procesas buvo supaprastintas, gerokai palengvintas ieškovui, kadangi įrodyti valdymo faktą visuomet lengviau nei nuosavybės teisę. Kita vertus, posesinis procesas neužkirto kelio savininkui reikalauti daikto petitorine tvarka.

Dar pastebėtina, kad valdymas būtent gynybos požiūriu iš esmės skyrėsi nuo laikymo, kuriam netaikyta posesinė gynyba.

Valdymas gintas ne ieškiniais, o posesiniais interdiktais (8 pav.), kurie, kaip ir visi interdiktai, buvo sąlyginiai magistratų įsakymai. Interdiktais ginti tiek kilnojamieji, tiek nekilnojamieji daiktai. Romėnų civilinė teisė turėjo gana plačią interdikto sistemą. Tai interdiktai, kuriais siekta:

- 1) pašalinti trukdymus naudotis daiktu (*interdictum retinendae possessionis*);
- 2) grąžinti prarastą valdymą (*interdictum recuperandae possessionis*);
- 3) atgauti valdyti daiktą, valdomą svetimo asmens (*interdictum adipiscendae possessionis*).

Aptarsime šiuos interdiktus kiek plačiau.

8 pav. Posesinė valdymo gynyba

Interdictum retinendae possessionis buvo skiriamos dar dvi rūšys: *interdictum utrubi* ir *interdictum uti possidetis*. Šitaip jie pavadinti todėl, kad magistrato formulės prasidėjo tokiais žodžiais: „*Uti nunc possidetis hunc fundum, de quo agitur, quod nec vi nec clam nec precario alter ab altero possidetis, ita possideatis. Adversus ea vim fieri veto.*“ (Kaip valdote dabar šį nekilnojamąjį turtą, jei tik dabartinis valdytojas nėra jo paėmęs iš priešingos šalies smurtu, slapta ar gavęs jį iki pareikalavimo, taip privalote valdyti. Draudžiu vartoti jėgą.)⁷

Interdictum utrubi buvo duodamas kilnojamųjų daiktų valdymui apsaugoti. Terminas *utrubi* reiškia „pas abu“. Juo galėjo naudotis tiek daikto valdytojas, kuriam trukdyta valdyti, tiek valdytojas, apskritai praradęs valdymą. Valdymas turėjo būti neydingas. Šiuo interdiktu gintas ne paskutinis valdytojas, bet tas, kuris pastaruosius metus daiktą valdė ilgesnį laiką. Justiniano laikais šis interdiktas panaikintas.

Interdictum uti possidetis skirtas nekilnojamųjų daiktų valdymui apsaugoti. Šiuo interdiktu galėjo pasinaudoti nekilnojamojo turto valdytojas, kuriam nebuvo galima prikišti ydingo valdymo (*exceptio vitiosa*). Ydingas valdytojas yra gavęs daiktą valdyti prievarta, slapta ar iki pareikalavimo. Toks valdytojas galėjo reikalauti pripažinti jo valdymą, pašalinti trukdymus valdyti arba grąžinti buvusią padėtį. Šio interdikto pagrindu galėjo būti nuteistas tiek juo gynęsis asmuo, tiek tas, kam jis taikytas (*interdictum duplicium*).

Juo besiremiantis asmuo paprastai buvo nuteisiamas neteisinaigai pasinaudojęs savigyna siekdamas apginti valdymą.

Iš pateiktos formulės matyti, kad šis interdiktas saugojo tą valdytoją, kuris faktiškai valdė paskelbiant interdikta („kaip valdėte, taip ir privalote valdyti“).

Jau minėta, kad esant ydingam valdymui daiktas, remiantis interdiktu, galėjo būti atimtas iš faktinio valdytojo. Šitaip pasireiškė šio interdikto valdymo atkūrimas. Tokia forma nėra būdinga civiliniam procesui, nes šis paprastai baigiamas arba patenkinant, arba atmetant ieškinį, tačiau nėra baigiamas priteisiant atsakovo naudai.

Interdictum recuperandae possessionis. Prie šios grupės interdikto priskiriami *interdictum unde vi*, *interdictum de vi armata* ir *interdictum de precario*.

⁷ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P. 180.

Interdictum unde vi taikytas tik nekilnojamiesiems daiktams, jeigu iš valdytojo valdymas atimamas jėga. Šis interdiktas galiojo šalia *uti possidetis*, todėl valdytojas, kurio teisės buvo pažeistos, turėjo pasirinkimo galimybę. *Interdictum unde vi* skambėjo taip: „*Unde vi hoc anno tu illum vi deiecisti aut familia tua aut procurator tuus deiecit, cum ille possideret, quod nec vi nec clam nec precario a te possideret eo illum quaeque tunc ibi habuit restitutas.*“⁴⁸ Šios formulės esmė ta, kad viskam, kas užvaldyta jėga, taikoma restitucija. Interdiktui galėjo pasinaudoti tik valdytojas, gavęs daiktą valdyti ne *vi*, *clam*, *precario* būdais.

Interdictum de vi armata gintas asmuo, iš kurio daikto valdymą atėmusi ginkluota gauja. Šiuo interdiktui buvo galima pasinaudoti per vienus metus. Pagal romėnų teisę, ginklų remiamos prievartos negalima vartoti net ir siekiant sutrukdyti kitam atimti valdymą *vi*, *clam* arba *precario* būdu.

Interdictum de precario taikytas asmeniui, kuriam daiktas atiduotas naudotis iki pareikalavimo, bet valdytojo reikalavimu negrąžintas. Tokie santykiai atsirasdavo tarp globėjo ir kliento, o kiek vėliau šis interdiktas pradėtas taikyti ir atlestiniais bei vaikams. Kai kurie autoriai ginčija jį buvus motyvuodami tuo, kad tarp šalių buvo tam tikri sutartiniai santykiai, dėl kurių buvo neįmanoma ginti valdymo. Tačiau turbūt reikėtų vadovautis nuomone, kad, esant šiems santykiams, savininkas tampa valdytoju laikytojui atsisakius grąžinti daiktą.

Interdiktams *adipiscendae possessionis* priklausė *interdictum Salvianum* ir *interdictum quorum bonorum*. Šie interdiktai buvo ne tiek posesiniai, kiek pretoriniai, kadangi jais siekta ne apginti, bet įgyti valdymą, kurio anksčiau nebuvo.

Gali kilti klausimas, kam apskritai reikėjo rekuperacinių interdiktų, kadangi jų taikymo sritis ribota. Tikriausiai jie buvo naudingi todėl, kad valdymą laikė nenutrūkstamu ir suteikė tam tikrų procesinių pranašumų. Pirmiausia jie galėjo pereiti įpėdiniams, be to, interdiktas *uti possidetis* buvo duodamas tik tam, kuris paskelbiant jį dar valdė, tuo tarpu rekuperacinis *de precario* duotas tam, kuris nustojo valdyti dėl *dolus* (apgaulės). Pagaliau interdiktas *uti possidetis* atkūrė tik nekilnojamojo turto valdymą, o interdiktas *unde vi* – nekilnojamojo daikto ir jam priklausančių kilnojamųjų daiktų bei jų vaisių valdymą.

⁴⁸ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P. 188

SEPTINTAS SKYRIUS

Nuosavybės teisė

1. NUOSAVYBĖS TEISĖS SAMPRATA IR RŪŠYS

Daiktinė teisė yra juridinė asmens valdžia daiktui. Pati valdžia gali būti įvairaus laipsnio ir pobūdžio, todėl daiktinės teisės nėra vienodos. Pagrindinė iš jų yra nuosavybės teisė (*dominium, proprietas*), iš penkių buvusi vienintelė **visiška** daiktinė teisė. Visos kitos teisės buvo ribotos. Nuosavybės teisė apskritai yra viena iš pagrindinių teisių. Romėnų teisėje nuosavybė nuėjo labai ilgą evoliucijos kelią, tačiau galiausiai susiformavo kaip subjektinė teisė ir tam tikru atžvilgiu net lėmė visos teisinės sistemos pobūdį. Nuosavybė, kaip teisės institutas, yra istorinė kategorija. Pagal daugelį valstybės kilmės teorijų, valstybė kaip tik dėl to ir atsirado, kad apsaugotų šią pagrindinę teisę.

Nuosavybės teisės institutas, sukurtas Romos valstybės laikotarpiu, ne tik padėjo plėtotis ekonominiam Romos gyvenimui, bet ir nuo viduramžių iki šių dienų yra pagrindinis atsparos taškas Europoje ir kitose valstybėse sprendžiant su šia teise susijusias pagrindines teorines ir praktines problemas.

Romėnų nuosavybės kilmė gana problemiška. Daugumos teisės istorikų nuomone, pirmiausia atsirado kolektyvinė, o iš jos ilgainiui išsirutuliojo privatinė nuosavybė¹.

Tokia nuomonė vyrauja daugelyje teorijų, atsiradusių dar XVII amžiuje. Deja, pasakytina, kad įvairios iš šios teorijos kylančios hipotezės neranda atsparos romėnų teisės šaltiniuose. Kartu yra gana daug įvairių argumentų, įrodančių, kad individuali nuosavybė Romos valstybėje egzistavo nuo pat Romos istorijos pradžios.

Jau seniausi šaltiniai mini individualią nuosavybę, kurios subjektas buvo *pater familias*. Atrodo, pirmiausia ji apėmė kilnojamąjį turtą ir tik

¹Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 119.

visiškai suirus gentinei nuosavybei, taip pat žemės, perėjo privataus asmens valdžion.

Dvylikos lentelių įstatymuose jau yra tiek kilnojamojo, tiek nekilnojamojo turto privatinė nuosavybė. Romėnų teisės šaltinių analizė rodo, kad Romos teisininkai, neatsižvelgdami į tai, kaip nuosavybė apibrėžta, laikė ją **vienalyte teise**. Tiksliausiai šią mintį išreiškė Gajus²: „[...] Svetimtaučiai turi tik vieną nuosavybę, nes arba kažkas yra savininkas, arba nėra juo laikomas. Tokia teise kažkada naudojosi ir romėnų liaudis, nes arba kažkas buvo savininkas pagal kviritų teisę, arba juo nebuvo.“ (9 pav.)

9 pav. Nuosavybės teisės rūšys

Pagal *ius civile*, savininkas galėjo būti tik Romos pilietis – kviritas, todėl ir pati nuosavybė buvo vadinama **kviritine** (*dominium ex iure Quiritium* – nuosavybė pagal piliečių teisę). Šią nuosavybę gynė romėnų *ius civile*, todėl ji vadinta ir civiline nuosavybe. Svetimšaliai, neturėję civilinio teismo, negalėjo turėti ir nuosavybės teisės.

Iš pradžių kviritinės nuosavybės teisę į *res Mancipi* buvo galima įgyti specifiniais, tik romėnams būdingais būdais: reikėjo atlikti mancipaciją arba *in iure cessio*. Visų kitų daiktų (*res nec Mancipi*) nuosavybės teisę buvo galima įgyti ir neformaliu būdu – šalims susitarant arba perduodant daiktą (*traditio*). Didėjant Romoje prekių apyvartai, taip pat daugėjant vergų, pasitaikė nemažai atvejų, kad perleidžiant nuosavybės teisę į *res Mancipi* išvengta formalių veiksmų (*mancipatio*, *in iure cessio*) ir apsiribota neformalia tradicija. Šiais atvejais igijėjas įgydavo teisę tik valdyti *res Mancipi*, bet neįgydavo kviritinės nuosavybės teisės. Tik pasibaigus įgyjamajai senačiai valdymo teisė galėjo virsti kviritinės nuosavybės

² Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 125.

teise, o iki tol ši nuosavybė likdavo perleidėjui. Iš pradžių, jeigu daiktą, dar nesuėjus įgyjamajai senačiai, reikalavo atiduoti savininkas kviritas arba jeigu jis buvo iš igijėjo paimamas, valdytojui nepriklausė jokios gynybos priemonės. Ir tik pretoriaus Publicijaus laikais asmenims, praradusiems valdymo teisę, pradėta teikti teisė pareikšti ieškinį. Atsakovas galėjo būti bet kuris asmuo, paėmęs valdyti daiktą. Šio ieškinių, vadinamo *actio Publiciana*, formulėje daryta prielaida, kad ieškovas valdė ginčijamą daiktą per visą būtiną įgyjamąją senatį. Šaltiniai teigia, jog šis *actio Publiciana* įėjo į turinio teisę asmens turtą (*in bonis habere* arba *in bonis esse*). Todėl toks valdymas buvo apibrėžiamas kaip **bonitarinė**, arba **pretorinė**, nuosavybė. Tai jau yra dvigubos nuosavybės, *duplex dominium*, požymiai.

Vėliau analogiška gynyba suteikta ir kitų daiktų valdytojams, kurių valdymas lėmė nuosavybės igijimą įgyjamosios senaties būdu. Šitaip išplėsta bonitarinės nuosavybės apimtis. Toks dualumas romėnų teisėje truko iki Justiniano laikų – šis dėl vienodinimo tendencijų jį panaikino. Justinianas taip pat panaikino ir mancipaciją bei *in iure cessio* kaip nuosavybės perleidimo būdus. Būtent nuo tada visiškas daikto valdymas yra vienalytis.

Senosios *ius civile*, arba *ius Quiritium*, objektas galėjo būti tik Romos, o išplėtus pilietybę visai Italijai – tik Italijos žemė (kilnojamiesiems daiktams dėl mažesnės jų svarbos ši taisyklė negaliojo). Provincijos žemės, kurias romėnai užkariavo, buvo romėnų tautos (*populus Romanus*), arba imperatoriaus, nuosavybė. Šių žemių naudotojai turėjo visas teises, kurias turėjo Romos ir Italijos žemių savininkai. Šių teisių, ginamų procesiniu būdu, visumą Gajus apibrėžia kaip ***possessio et ususfructus*** (valdymas ir naudojimas).

Tokių žemių valdymas šaltiniuose niekada nebuvo apibrėžiamas kaip nuosavybė. Tik tokia teisinė konstrukcija galėjo legalizuoti šių žemių naudotojams uždėtus mokesčius, kadangi kviritinė nuosavybė buvo laisva nuo mokesčių. Tai buvo pagrindinė priežastis, kodėl provincijų žemių valdymas, visiškai atitinkantis šiandieninės nuosavybės teisės turinį, romėnų teisės terminologijoje buvo apibrėžiamas tik kaip *possessio et ususfructus*. Todėl kai Dioklecianas 292 m. apmokestino Italijos žemes, jų savininkams tai buvo didelis šokas. Tačiau laimėjo požiūris, kad tokie mokesčiai yra visuomenės interesais ir apskritai nekeičia nuosavybės esmės. Šitaip provincijos žemių valdymas prilygintas kviritinei nuosavybei.

Šį procesą baigė Justinianas 530–531 m., išleisdamas konstituciją: „Atmesdami bet kurias galiojusias smulkmeniškas taisykles, naikiname bet

kurį savininkų, kurie turi nuosavybę kviritų teisės pagrindu, ir tų, kurie turi daiktą kaip savo turtą, skirtumą, nes nenorime, kad būtų tokių skirtubių ir pavadinimas „*ex iure Quiritium*“ [...] Norime, kad kiekvienas būtų visateisis tiek jam priklausančio vergo, tiek kito daikto savininkas.“³

Taigi Justiniano kodifikuotoje teisėje nuosavybės teisės esmė gero-kai modifikuota, palyginti su klasikinėje teisėje.

Peregrinų nuosavybę gynė jų teisės sistemos (*ius peregrinorum*). Tam tikrais atvejais, esant kolizinių peregrino ir Romos piliečio interesų, peregrinų pretorius arba provincijos vietininkas galėjo ginti peregriną remdamasis jo teise, formulėje įtvirtindamas fikciją, kad peregrinas yra Romos pilietis. Peregrinų nuosavybė, kaip atskira teisės kategorija, išnyko po to, kai Karakala 212 m. praktiškai visiems Romos imperijos gyventojams suteikė Romos imperijos pilietybę.

Romėnų teisininkai nepaliko abstraktaus nuosavybės teisės apibrėžimo. Jie suprato ją vien intuityviai, nes buvo sunku viena sąvoka apibūdinti įvairias valdymo formas Romos valstybėje.

Didžiausią karjerą nuosavybės teisės istorijoje, be jokios abejonės, padarė Bertoluso suformuluota nuosavybės teisės sąvoka. Jis sakė, kad nuosavybė suteikia galimybę savininkui daryti su materialiu daiktu viską, ko nedraudžia teisė. Nuosavybės teisė, romėnų supratimu, viena vertus, nurodo jos subjektui laisvės ribas (**pozityvioji** nuosavybės teisės funkcija), kita vertus, yra jos laisvės garantas (**negatyvioji** nuosavybės teisės funkcija, pašalinanti galimybę tretiesiems asmenims kištis į svetimą nuosavybę).

Jau viduramžiais mėginta nuosavybės teisės požymius skirstyti į pagrindinius ir papildomus. Pagrindiniai – disponavimo, atgavimo teisė; papildomi – naudojimosi teisė, daikto turėjimo teisė, taip pat teisė surinkti vaisius ir jais naudotis (*ius possidendi, utendi et fruendi*). Pamėginkime plačiau aptarti pagrindinius nuosavybės teisės turinio elementus.

Ius utendi et fruendi reiškia, kad savininkas gali naudotis daiktu ir rinkti jo duodamus vaisius. Jis taip pat gali suvartoti arba sunaikinti daiktą (*ius abutendi*). Romėnų civilinėje teisėje galiojo principas, kad daikto vaisiai, atskirti nuo motininio daikto, iškart tampa motininio daikto savininko nuosavybe (*separatio*).

Ius possidendi reiškia daikto turėjimo teisę, bet ne jo valdymo faktą. Vadinas, savininkui praradus faktinį valdymą (pvz., vagystės atveju), nuosavybė, drauge ir *ius possidendi*, nebuvo prarandama. Savo teises

³ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 212.

savininkas galėjo įgyvendinti pretorinėmis procesinėmis priemonėmis (pvz., *rei vindicatio*), reikalaujamas atiduoti jam priklausančią daiktą.

Ius disponendi – tai teisinio disponavimo daiktu galimybė, t. y. savininkas galėjo jam priklausančią daiktą parduoti, dovanoti ir panašiai.

Remiantis romėnų šaltiniais, visai nesunku įrodyti, kad savininkas, praradęs bet kurią iš šių teisių, nenustoja būti nuosavybės teisės subjektas. Nuosavybės teisė yra **vienalytė ir lanksti**, todėl nenustoja tarnauti savininkui net tada, kai jo teisės dėl įvairių ribojimų yra maksimaliai suvaržytos. Teoriniu požiūriu nuosavybės teisė yra **neribota**, nors praktiškai ši taisyklė gali turėti įvairių išimčių, o tai yra ypač aktualu nekilnojamojo turto srityje.

Atsižvelgiant į išvardytus požymius, galima pamėginti apibrėžti nuosavybės teisę. Tai daiktinė autonominė asmens teisė valdyti (naudotis ir disponuoti materialiu daiktu), neribojama tik tiek, kiek nepažeidžia esamos teisėtvarkos.

Šitaip suprantama, nuosavybės teisė visą laiką bus tik viena, kad ir kokia teisinė sistema ją gintų.

2. NUOSAVYBĖS TEISĖS RIBOJIMAS

Taigi nuosavybės teisę romėnai suprato kaip visišką teisę naudotis daiktu, pasireiškiančią tuo, kad savininkas jam priklausančiam daiktui turi absoliučią valdžią.

Kai kurie mokslininkai net gretina privatinės teisės *dominium* ir viešosios teisės suvereniteto sąvokas. Tačiau ir ši absoliuti teisė, kaip ir pratiškai kiekviena subjekcinė teisė, buvo ribojama. Ribojimus lėmė žmonių visuomeninio gyvenimo prigimtis ir iš to išplaukianti tam tikrų socialinių ir politinių vertybių sistema. Ir šiandien praktiškai kiekviena civilizuota teisinė sistema riboja nuosavybės teisę, atsižvelgdama į trečiųjų asmenų ir visuomenės interesus. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 96 straipsnio pirmojoje dalyje sakoma, kad savininkas valdo jam priklausančią turtą, naudojasi ir disponuoja juo pagal Lietuvos Respublikos įstatymus, nepažeisdamas kitų asmenų teisių ir teisėtų interesų. Antrojoje šio straipsnio dalyje sakoma, kad įstatymų nustatytais atvejais bei sąlygomis ir tiek, kiek leidžia įstatymai, savininkas privalo leisti ribotai savo turtu naudotis kitiems asmenims, valstybei ar savivaldybei. Tomis pačiomis kryptimis (visuomenės ir trečiųjų asmenų interesais) nuosavybės teisė ribota ir romėnų teisėje.

Nuosavybės teisės ribojimai, kuriuos lėmė visuomenės interesai, įtvirtinti viešojoje teisėje (*ius cogens*), kuri iš esmės buvo imperatyvi. Todėl šalis privačiu susitarimu negalėjo panaikinti ar sumažinti šių ribojimų (*ius publicum privatorum pactis mutari non potest*). Tuo tarpu ribojimai, lemiami trečiųjų asmenų interesų, įtvirtinti privatinėje teisėje, kuri iš esmės buvusi dispozityvi. Todėl šalis susitarusios galėjo ribojimus keisti ir net naikinti.

Ribojimai siaurina nuosavybės teisės turinį sudarančias teises. Tačiau šis „siaurinimas“ galioja tik ribojimų egzistavimo laikotarpį. Kai ribojimai nustoja egzistavę, nuosavybės teisė vėl galioja. Čia pasireiškia nuosavybės teisės lankstumas. Atsižvelgiant į jau minėtas interesų grupes, nuosavybės ribojimas galėjo atsirasti įstatymo, sutarties ar teismo sprendimo pagrindu. Panagrinėkime kiek plačiau pagrindinius nuosavybės teisės ribojimus atsižvelgdami į tai, kieno interesus jie gynė.

Ribojimai, ginantys visuomenės interesus. Jau Dvylikos lentelių įstatymuose yra viešų nuosavybės ribojimų, lemiamų statybos ir sanitarijos reikalavimų (pvz., draudimas deginti lavonus miesto ribose, minimalūs atstumai tarp namų ir pan.). Čia yra ir tam tikrų paslaugų ribojimų (pvz., prabangių laidotuvių), kuriuos lėmė tam tikri socialiniai ir ekonominiai-politiniai motyvai. Vėlesni įstatymai išplėtė ribojimų ratą. Valdant Augustui nustatomas maksimalus namo aukštis (apie 20 m). Respublikos laikotarpiu išleidžiama gana daug „paslaugų“ įstatymų, ribojančių ne tik puošnias laidotuves, bet ir prašmatnų gyvenimo būdą (pvz., ribojimai dėvėti margus darbužius, puošti auksu, perlais). Gana daug nuosavybės ribojimų yra Cenzoriaus išleistoje *regimen morum*. Ypač daug dėmesio čia skiriama žemės ūkiui. Taigi romėnų teisė neturėjo bendrosios taisyklės, taikomos nuosavybės ribojimui. Viskas grįsta konkrečiais atvejais.

Jau Dvylikos lentelių įstatymuose yra ir **ribojimų kaimynų naudai**. Čia viskas taip pat grindžiama konkrečiais atvejais. Kai kuriuos iš jų paminėsime:

a) pagal Dvylikos lentelių įstatymus, sklypo, kuriame augantys vaisiai nukrito į kaimyno sklypą, savininkas galėjo kas antrą dieną susirinkti jam priklausančius vaisius. Kaimyninio sklypo savininkas privalejo toleruoti šį įžengimą;

b) Dvylikos lentelių įstatymai reikalavo palikti laisvą 5 pėdų ruožą ties sklypo riba. Vėlesni įstatymai panaikino šį ribojimą ir leido statyti ant sklypo ribos. Šiuo atveju kaimyninio sklypo savininkas privalo pakęsti, jeigu statinys ne daugiau kaip pusę pėdos įsiskverbia į jo sklypą;

c) savininkas privalėjo praleisti kaimyną per savo sklypą, jeigu šis kitaip negalėjo pasiekti savojo. Įstatymiškai įtvirtinta ir teisė naudotis keliais, vedančiais į kapines;

d) aukščiau esančio sklypo savininkas negalėjo keisti natūralios tekančiojo žeme vandens krypties;

e) sklypo savininkas turėjo pakęsti skraidančių bei pastovių kūnų, esančių kaimyno žemėje, įtaką, jei tai nebuvo daroma siekiant pasityčioti.

3. BENDROJI NUOSAVYBĖ

Dažniausiai nuosavybės teisė į tam tikrą daiktą priklauso vienam asmeniui. Pagal romėnų teisę, daiktas galėjo priklausyti ne vienam, bet keliems asmenims ir šie jį valdė bendrai. Tokiu atveju buvusi bendroji nuosavybė – *communio pro indiviso, condominium*. Pagal romėnų teisę, kiekvienas bendrasavininkis turėjo idealią nuosavybės teisės į tam tikrą daikto dalį. Dalys nebūtinai turėjo būti lygios (pvz., 1/4, 1/4 ir 1/2). Kiekvienas bendrasavininkis turėjo teisę laisvai disponuoti savo dalimi ir proporcingai turimai daliai gaudavo naudą bei privalėjo vykdyti daiktui uždėtas įvairias prievoles.

Atlikti veiksmus su visu daiktu reikėjo visų bendrasavininkių sutikimo. Kiekvienas galėjo reikalauti padalyti bendrąją nuosavybę. Nedalus objektas paprastai buvo paliekamas vienam iš savininkų, o kitiems priteisiama piniginė kompensacija, arba jį pardavus gauti pinigai dalyti proporcingai turimai nuosavybės daliai.

4. NUOSAVYBĖS TEISĖS ĮGIJIMAS

Nuosavybės teisę galima įgyti pirminiu arba išvestiniu būdu. Pirminis yra toks būdas, kai įgijėjo teisė į daiktą atsiranda pirmą kartą arba nepriklausomai nuo ankstesnių teisių į jį. Šitaip įgyta nuosavybė buvo laisva nuo bet kokių prievolių. Išvestinis yra toks būdas, kai naujojo savininko nuosavybės teisė remiasi ankstesnio savininko teise ir yra išvesta iš jo teisės. Tai sutartinis nuosavybės teisės įgijimo būdas. Prie pirminių būdų priskirtas užvaldymas (*occupatio*); įgyjamoji senatis (*usucapio*); perdurbimas (*specificatio*); sujungimas ir sumaišymas (*accessio, confusio, commixtio*), vaisių įgijimas. Prie išvestinių būdų priskirta: mancipacija (*mancipatio*), *in iure cessio*, perdavimas (*traditio*) (10 pav.).

10 pav. Nuosavybės teisės įgijimas

Nuosavybės teisei išvestiniu būdu įgyti taikytas principas, kad niekas negali perduoti daugiau teisių, nei pats jų turi. Romėnų teisėje galiojo ir dar vienas svarbus principas, kad nuosavybės teisė pereina ne pasirašant sutartį, bet faktiškai perduodant daiktą ar įgyjamosios senaties būdu. Tad, skirtingai nuo mūsų teisės, pati pirkimo–pardavimo sutartis dar nesuteikė nuosavybės teisės į daiktą (šis principas šiandieną galioja VFR ir yra vadinamas abstrakcijos principu). Kad pereitų nuosavybės teisė į daiktą, būtinas veiksmas – mancipacija ar tradicija. Tuo tarpu pati sutartis buvo tik tokio veiksmo teisinis pagrindas (*causa*).

Susipažinę su bendraisiais nuosavybės teisės įgijimo principais, pamėginkime smulkiai aptarti jau minėtus jos įgijimo būdus.

PIRMINIAI NUOSAVYBĖS TEISĖS ĮGIJIMO BŪDAI

Usucapio (įgyjamoji senatis). Tai tam tikro daikto nuosavybės teisės įgijimas dėl jo valdymo įstatymų nustatytą laikotarpį.

Šiam nuosavybės teisės įgijimo būdai davė pradžią Dvylikos lentelių įstatymai, kur sakoma, kad asmuo, valdantis sklypą dvejus metus, o kitus daiktus – vienus metus, įgyja nuosavybės teisę nepriklausomai nuo šių daiktų gavimo pagrindo (*usuauctoritas fundi biennium, ceterarum rerum anus (esto)*).

Usucapio instituto tikslingumą romėnai grindė būtinumu panaikinti teisinės padėties dėl daikto nuosavybės netikrumą. To reikėjo daiktų ekonominei apyvartai garantuoti ir daiktą valdančio asmens teisei padėčiai stabilizuoti. Šiuo būdu galėjo remtis ir asmenys, gavę daiktą,

nesilaikydami reikiamos teisinės formos (pvz., gavę *res mancipi* tradicijos būdu), ir todėl neįgiję nuosavybės teisės, taip pat asmenys, nors ir gavę daiktą reikiamu būdu, bet vis tiek neįgiję nuosavybės teisės, kadangi daikto perleidėjas nebuvo jo savininkas. Tam tikrais atvejais *usucapio* galėjo naudotis daikto savininkas, kuriam buvo sunku įrodyti nuosavybės teisę. Todėl faktais reikėjo patvirtinti, kad daiktas yra gautas iš savininko, o šis jį gavęs taip pat iš asmens, galinčio perleisti jį kito asmens nuosavybėn, ir t. t. (*probatio diabolica* – „velniškas įrodymas“)

Usucapio evoliucija labai įdomi. Pirmiausia šiuo būdu naudojosi Romos piliečiai ir jis taikytas tik kviritinei nuosavybei. Kalbant apie žemes būtina pabrėžti, kad jis galiojo tik Italijos žemėms. Po Justiniano konstitucijos Romos pilietybė tapo prieinama praktiškai visiems imperijos gyventojams. Imperatoriaus konstitucijos įvedė naują sąvoką (*longi temporis praescriptio*) provincijos žemėms, esančioms liaudies, arba imperatoriaus, nuosavybe. Justinianui panaikinus visas daikto valdymo skirtybes, įgyjamoji senatis tapo vienalyčiu institutu. Kilnojamiesiems daiktams jis buvo vadinamas *usucapio* ir, pagal romėnų teisę, turėjo turėti penkis pagrindinius bruožus: *res habilis*, *titulus*, *fides*, *possessio*, *tempus*.

Res habilis. Šis bruožas apibūdina objektą, kurio nuosavybės teisė gali būti įgyjama *usucapio* būdu. *Usucapio* būdu negalima buvo įgyti nuosavybės teisės į (*res inhabiles*, *res extra commercium*), vogtus daiktus (*res furtivae*), į daiktus, gautus prievarta (*res vi possessae*), taip pat priklausančius valstybės išdui ir Bažnyčiai.

Titulus. Šis bruožas reiškė, kad valdyti daiktas turi būti įgytas teisėtai (*iustus titulus*). Vadinasi, turėjo būti pirkimo–pardavimo sutartis, dovanojimo aktas arba kraitis ir panašiai.

Fides. Tai yra valdytojo gera valia (*bona fides*), privaloma bent užvaldant daiktą.

Possessio reiškė, kad tik civilinis valdymas lemia nuosavybės teisės atsiradimą *usucapio* būdu. Šis valdymas turi būti pagrįstas faktiniu daikto valdymu (*corpus*) ir valia jį pasilikti (*animus*). Atiduoti daiktą trečiajam asmeniui laikyti nereiškė, kad valdymas nutrūksta. Valdymo vientisumas buvo būtina *usucapio* sąlyga. Po valdymo pertraukos *usucapio* reikalaujamas terminas skaičiuotas iš naujo. Termino eigos sustabdymo laikotarpis nebuvo įskaitomas į *usucapio* reikalaujamą terminą, o

šiam pasibaigus, skaičiuojamas ne iš naujo, bet toliau.

Tempus. Dvylikos lentelių įstatymai reikalavo skirtingų daikto valdymo terminų *usucapio* atsirasti. Kilnojamuosius daiktus reikėjo valdyti vienus metus, o nekilnojamuosius – dvejus metus. Nuo Severų laikų provincijos žemių valdytojai, *inter praesentes* (tos pačios provincijos gyventojai), naudoję jį 10 metų, arba valdytojai, *inter absentes* (skirtingų provincijų gyventojai), naudoję jį 20 metų, galėjo procesinėmis priemonėmis (*longi temporis praescriptio*) atremti vindikacinį ieškinį ir likti ginčijamoje žemėje. Skirtingai nuo *usucapio*, šis būdas nesuteikė nuosavybės teisės. *Longi temporis praescriptio* ir *usucapio* institucijų skirtumą panaikino Justinianas. Nuo tada *longi temporis praescriptio* reiškė nuosavybės teisės į žemę atsiradimą senaties būdu, t. y. išvaldžius ją 10 ar 20 metų (priklausomai nuo to, valdytojas buvo *inter praesentes* ar *inter absentes*). *Usucapio* reiškė nuosavybės teisės į kilnojamąjį turtą atsiradimą igyjamosios senaties būdu. Beje, vieno metų terminą Justinianas prailgino iki trejų.

Occupatio (užvaldymas). Tai seniausias nuosavybės teisės įgijimo būdas, taikytas igyti nuosavybės teisę į užvaldytą niekieno daiktą (*res nullius*). Romėnų teisė *res nullius* statusą pripažino *ferae bestiae*, *thesaurus*, *res derelictae* ir *res hostiles*.

Ferae bestiae (laukiniai gyvūnai). Kadangi Romoje nebuvo žvejybą ir medžioklę reglamentuojančios teisės šakos, visi laukiniai gyvūnai, esantys laisvėje, kad ir kam priklausė sklypas, kur jie gyveno, pripažinti *res nullius*. Net ir sklypo, kur sumedžiotas laukinis gyvūnas, savininkas igydavo nuosavybės teisę tik nuo jo sumedžiojimo momento. Todėl svarbu įsidėmėti, kad nuosavybės teisė į laukinius gyvūnus atsirasdavo būtent faktiškai juos užvaldžius (pvz., ne gyvūno persekiojimas, bet jo sumedžiojimas suteikė nuosavybės teisę). Nuosavybės teisė į sumedžiotą gyvūną atsirasdavo net jeigu be savininko leidimo buvo įžengta į jo sklypą, kadangi, kaip matėme, laisvas laukinis gyvūnas pripažintas *res nullius*, kad ir kur jis vaikščiojo.

Laukiniais pripažinti ir naminiai bei prijaunkinti gyvūnai, išėję iš šeiminių ir praradę grįžimo instinktą. Bites ir balandžius (buvo jie prijaunkinti ar ne) romėnų teisė taip pat laikė laukiniais gyvūnais. Todėl medui, kiaušiniams irgi taikytas *res nullius* statusas.

Thesaurus (lobis) – tai vertingi daiktai, taip ilgai buvę paslėpti, kad neįmanoma nustatyti jų savininko (*thesaurus est vetus quaedam depositio pecuniae, cuius non extat memoria, ut iam dominium non habeat*)⁴.

Iš pradžių teisininkai rastą lobį priskirdavo asmeniui, kurio sklype jis rastas. Vėliau teisininkai lobiui pripažino *res nullius* statusą, o nuosavybės teisę *occupatio* būdu įgydavo jį radęs asmuo. Pagaliau po daugelio reformų buvo apsisistota ties Hadriano principu, kad rastas svetimoje žemėje lobis dalijamas per pusę sklypo savininkui ir jį radusiam asmeniui.

Res derelictae (palikti daiktai). Derelikcija – tai nuosavybės atsisakymas laisva valia atiduodant kilnojamojo daikto valdymą (pvz., išmetimas) ar galutinai paliekant žemės sklypą. (Nuo Valentiniano laikų nuosavybės teisę į sklypą įgydavo asmuo, dirbęs jį dvejus metus.) Derelikcija nepripažinti atvejai, kai esant būtinai išgelbėti laivą iš jo išmetami daiktai.

Res hostiles – tai daiktai, esantys Romos teritorijoje ir priklausančys piliečiui tos valstybės, su kuria Roma pradėjo karo veiksmus.

Specificatio (perdirbimas). Tai nuosavybės teisės įgijimo būdas, reiškiantis esminį daikto perdirbimą, šitaip sukuriant visiškai naują daiktą (*nova species*).

Galima pateikti begalę specifikacijos pavyzdžių: kai iš vynuogių padaromas vynas; iš lentų sukalamas laivas, iš aukso padaromas žiedas ir panašiai.

Romos teisininkai ginčijosi, kam pripažinti nuosavybės teisę į naują daiktą, jeigu jį pagaminęs asmuo nežinojęs, kad tam panaudota medžiaga jam nepriklauso. Sabiniečių nuomone, daiktas turi priklausyti medžiagos savininkui (*quia sine materia nulla species effici potest*). Jie teigė, kad, nors ir perdirbtas, iš esmės daiktas lieka tas pats, todėl medžiagos savininkas gali jo reikalauti remdamasis vindikaciniu ieškiniu. Tuo tarpu prokuliečiai teigė, kad daiktas turi priklausyti jį pagaminusiam asmeniui, nes perdirbant atsiranda visiškai naujas daiktas (*quod factum est, antea nullius fuerat*) ir jį perdirbėjas gali gauti *ocupatio* būdu.

Galutinai ši problema išspręsta Gajui suformulavus, o Pauliui įtvirtinus kompromisinę taisyklę (*media sententia*). Jos esmė ta, kad nuosavybės teisės klausimas sprendžiamas atsižvelgiant į tai, naujai sukurta objektą galima grąžinti į pirmąją padėtį (pvz., iš aukso pagamintą žie-

⁴ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P. 211.

da) ar ne (pvz., iš vynuogių išspaustą vyną). Pirmuoju atveju nuosavybės teisė buvo pripažįstama medžiagos savininkui, o antruoju – daiktą pagaminusiam asmeniui. Taigi vinas tekdavo vyndariui ir šis, žinoma, turėjo atlyginti vynuogių vertę, o žiedas – aukso savininkui. Šiuo atveju perdirdėjas tam tikrais atvejais galėjo reikalauti atlyginti už darbą.

Media sententia perėmė ir Justinianas kodifikuodamas teisę.

Susijungimas ir susimaišymas. *Accessio* lėmė įgijimas nuosavybės teisės į šalutinius daiktus, kurie visam laikui buvo prijungti prie pagrindinių daiktų ir šitaip ekonominiu požiūriu tapo jų sudedamąja dalimi.

Šis procesas vyko *accessio cedit principali* (priaugis priklauso pagrindinio daikto savininkui) taisyklės pagrindu.

Galėjo susijungti:

- 1) du nekilnojamieji daiktai;
- 2) kilnojamasis daiktas su nekilnojamuoju;
- 3) du kilnojamieji daiktai.

Dviejų nekilnojamųjų daiktų susijungimas buvo gamtos jėgų veikimo padarinys. *Dumblynė (alluvio)* – tai lėtas vieno sklypo didėjimas kito sąskaita dėl bendros upės pratekėjimo. *Atplaiša (avulsio)* – tai vieno sklypo dalies atitrūkimas dėl upės srovės poveikio ir prisijungimas prie svetimų sklypo. Atplaiša tapdavo sudedamąja sklypo dalimi iškart prie jo prisijungusi (pvz., priaugus šaknims). Ištuštėjusi upės vaga (*allveus derelictus*) atitekdavo per pusę abiejų jos pusių savininkams.

Atsiradusi upėje sala (*insula in flumine nata*) dalyta linija per upės vagos vidurį. Dalys priklausė paupio sklypų savininkams.

Susijungiant kilnojamajam turtui su nekilnojamuoju galiojo taisyklė *superficies solo cedit* (kas yra sklypo viršuje, jam ir priklauso). Vadinasi, kas nors, nuolat susijungiantis su sklypu, tapdavo jo sudedamąja dalimi. Tai galėjo būti sėklos, augalai ir medžiai, įleidę į sklypą šaknis, taip pat sklypo statiniai, kad ir kas ir iš kieno medžiagos juos statė.

Dviem kilnojamiesiems daiktams susijungus (*ferruminatio*) ilgam, nuosavybės teisė į pagrindinį daiktą išsiplėsdavo ir šalutiniam.

Kitokios taisyklės galiojo susimaišymo būdu (*confusio*) susijungiant skysčiams arba kietiesiems kūnams (*commixtio*), priklausantiems skirtingiems savininkams. Kai jų atskirti buvę neįmanoma, susimaišius atsirasdavo **bendroji nuosavybė** ir jos dalys priklausė nuo įnašų vertės.

Nuosavybės teisės į vaisius įgijimas. Vaisiai, neatskirti nuo motininio daikto, pripažįstami šio daikto savininko nuosavybe. Tik atsiskyrę jie

igyja savarankiškų daiktų statusą. Čia Romos teisininkai kėlė klausimą, kam priklauso nuo motininio daikto atsiskyręs vaisius.

Bendroji taisyklė teigė, kad toks daiktas priklauso motininio daikto savininkui, nuosavybės teisę į vaisius igyjančiam pirminiu būdu. Išimtytys nustatytos tik vienos rūšies vaisiams – suprantamiems siaurai (*fructus*), t. y. tiems natūraliems vaisiams, kuriuos daiktas periodiškai veda.

Išnuomodamas daiktą savininkas įgalioja nuomininką juo naudotis. Nuomininkas, savininko sutikimu pasiimdamas nuomojamo daikto vaisių, *traditio* būdu igyja nuosavybės teisę į jį.

Sąžiningas valdytojas igyja nuosavybės teisę į vaisius iškart šiems atsiskyrus (*separatio*). Vienintelė sąlyga, kad vaisiams atsiskiriant subjektas būtų sąžiningas valdytojas.

Ginčą dėl valdymo perdavus į teismą, valdytojas laikomas nesąžiningu. Valdytojas, pralaimėjęs bylą, privalo grąžinti savininkui bylinėjantis gautus vaisius, išskyrus suvartotus.

ĮŠVESTINIAI NUOSAVYBĖS TEISĖS ĮGIJIMO BŪDAI

Mancipacija. Šį būdą numatė jau Dvylikos lentelių įstatymai. Kai kurie interpretatoriai (P. F. Žiraras)⁵ mano, kad šis būdas yra senesnis už įstatymą ir net pačią Romą. Tai buvo vienas iš nedaugelio formaliųjų romėnų teisės aktų – *negotium per aes et libram* (sutartis variu ir svarstyklėmis). Mancipuojant dalyvavo svėrėjas (*libripens*), penki liudytojai, *res Mancipī* įgijėjas (*mancipationem accipiens*) ir daikto savininkas. Įgijėjas, norėdamas įsigyti vergą, išstardavo tokią formulę: *hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio isque mihi emptus esto hoc aere aenaeque libra* (aš teigiu, kad šitas vergas pagal Romos piliečių teisę priklauso man, ir tebūnie jis mano nupirktas variu ir svarstyklėmis). Daikto pardavėjas (*mancipium dans*) į šią formulę atsakydavo tylėjimu ir paimdavo iš svėrėjo pasvertą varį. Šiandieną ši procedūra atrodo keista, bet tais laikais ji nebuvo formalesnė nei kiti teisės aktai. Tai mainai, kur dalyvaujantys liudytojai – šalių laisvės ir mainų viešumo garantija. Varis buvo ekvivalentas. Atsiradus Romoje pinigams varis nebuvo sveriamas. Užuoat svėrus varį, buvo atliekamas simboliškas aktas – įgijėjas dėjo ant svarstyklių vieną monetą (*mancipatio nummo uno*). Šitaip galėjo būti perduodama nuosavybės teisė ne tik į nupirktus, bet ir dovanotus daiktus, kraitį.

⁵ Girard P. F. Romėnų teisė. T. I. Kaunas, 1931. P. 370.

Pagal klasikinę romėnų teisę, įsigyti nuosavybę *mancipatio* būdu buvo galima ir neperdavus daikto, pavyzdžiui, Italijos žemių, neišvykus iš Romos.

Jau Dvylikos lentelių įstatymai numatė, kad *mancipatio* metu galima pateikti tam tikrus paaiškinimus (*nuncupationes*): *aut nexum faciet mancipium re, uti lingua nuncupasset, ita ius esto* (jeigu sudaroma *nexum* ar *mancipatio*, viskas, kas tuo metu žodžiu paaiškinta, yra privaloma). Nuosavybės perdavimo *mancipatio* būdu objektai buvo tik *res mancipi*. Šio akto dalyviai (įgijėjas, perdavėjas, liudytojai) galėjo būti tik Romos piliečiai. Mancipacija panaikinta Justiniano laikais. Šis ją pakeitė paprastu daikto perdavimu *traditio* būdu.

In iure cessio (perleidimas teisme). Tai buvo tariamas vindikacinis procesas, kai perleidėjas yra atsakovas, o įgijėjas – ieškovas. Šios procedūros metu daikto įgijėjas pretoriaus akivaizdoje (*in iure* arba pirmoje proceso stadijoje) paliesdavo perleidžiamą objektą lazdele, tvirtindamas, kad šis yra jo nuosavybė (*hanc ego rem ex iure Quiritium meam esse aio*). Pardavėjas į tai atsakė tyla, šitaip pripažindamas įgijėjo nuosavybę, ir formaliai pralošdavo procesą.

In iure cessio būdu buvo galima perduoti nuosavybės teisę į *res mancipi* ir *res nec mancipi*. Šitaip įgyti servitutai ir kitos teisės arba jų atsiskyta. Kaip ir *mancipatio*, tai buvo abstraktus aktas, kuriuo galėjo naudotis tik Romos piliečiai. *In iure cessio* ištiko toks pat likimas kaip ir *mancipatio* – Justinianas šį būdą pakeitė *traditio* būdu.

Traditio (perdavimas). *Traditio* skiriasi nuo mancipacijos ir *in iure cessio*, esančių *ius civile* padariniais, tuo, kad ši sukurta *ius gentium* ir svarbiausia čia ne forma, o turinys.

Pirmiausia šį būdą taikė peregrinai, negalintys būti kviritinės nuosavybės teisės subjektais. Šitaip buvo perleidžiama nuosavybės teisė į provincijų žemes. Pagaliau šio būdo reikėjo net romėnams, norintiems perleisti daiktus *nec mancipi*, o vėliau juo buvo perleidžiama ir pretorinės nuosavybės teisė į *res mancipi*. Pagaliau, pagal Justiniano kodifikuotą teisę, *traditio* tapo universaliu nuosavybės teisės perleidimo būdu.

Traditio buvo ne formalus teisės aktas, o paprastas faktas – materialus valdymo perdavimas. Kad *traditio* būdu būtų perduota ir nuosavybės teisė, reikėjo trijų sąlygų:

a) perduoti daiktą faktiškai (išimtis šiuo atveju buvo tik *traditio brevi manu in constitutum possessorium* – kai įgijėjas jį jau turėjo);

b) perleidėjo valios perduoti nuosavybės teisę ir priėmėjo valios ją įgyti *iusta causa*;

c) tinkamo teisinio pagrindo (*iusta causa traditionis*) laikyti *traditio*. Įgijėjas, gavęs daiktą be tinkamo teisinio pagrindo, netapdavo jo savininku, ir perleidėjas galėjo jį bet kada atimti, remdamasis atgaunamųjų ieškiniu.

Prisklausomai nuo antrosios sąlygos (*iusta causa*) *traditio* galėjo turėti trejų teisinių padarinių: daikto laikymą – *detentio* (paskola); valdymą – *possessio* (užstatas arba nuoma labai ilgam laikui) ir nuosavybės teisę (pardavimas, dovanojimas ir pan.).

Prisimintina, kad nuosavybės teisę perkelia ne susitarimas (*conventio*), bet perdavimas – *traditio*, tvarkomas pagal tokias pačias taisykles kaip valdymo įgijimas ir praradimas. *Traditio* skyrėsi nuo mancipacijos ir *in iure cessio* tokiomis ypatybėmis:

1) *traditio* galima atlikti šalims nedalyvaujant, t. y. per trečiuosius asmenis;

2) mancipacija ir *in iure cessio*, įterpus sąlygas ir terminus, buvo nickinės, o *traditio* – ne. Negalėta perduoti tik servitutų, nes jie buvo *res incorporales*, o šiems nebuvo galima taikyti valdymo;

3) mancipacijos ir *in iure cessio* būdais bent nekilnojamųjų daiktų nuosavybės teisę buvo galima perleisti ir įgyti jų nevaldant, o *traditio* negalėjo taikyti tas, kas nevaldė arba nelaikė daikto. Buvo tik viena išėitis: reikėjo juridinio atstovo, turinčio teisę perleisti daiktą.

5. NUOSAVYBĖS TEISĖS IŠNYKIMAS

Romėnų teisė nuosavybės teisę laikė amžina. Ji galėjo išnykti tik dėl tam tikrų priežasčių: pirma, nuosavybės objektui išnykus materialiai (dėl fizinio sunaikinimo, specifikacijos ar kitaip išnykus daiktui; antra, jam išnykus juridiskai, t. y., pagal romėnų teisę, nebegalint toliau būti nuosavybės objektu (priešui daiktą atėmus, paleidus į laisvę vergą, paėmus daiktą valstybės ar Bažnyčios reikalams).

Kad ir koks būtų objektas, nuosavybės teisė išnykdavo tokiais atvejais: 1) perleista (perleidimas galėjo būti savanoriškas ir nesavanoriškas); 2) vicno asmens prarasta, o kito neįgyta (laukiniam prijaunkintam gyvūnui pabėgus); 3) savininkui atsisakius savo teisės; 4) atimta iš savininko prieš jo valią (konfiskavus, suėjus senačiai).

6. NUOSAVYBĖS TEISĖS GYNYBA

Pagrindiniai ieškiniai, kuriais ginta savininko nuosavybės teisė, romėnų teisėje buvo *rei vindicatio* (vindikacinis ieškinys) ir *actio negatoria* (negatorinis ieškinys). Valdymo, kuris buvo apibrėžiamas kaip bonitarinė nuosavybė, gynybą užtikrino jau minėtas *actio Publiciana* (Publicijaus ieškinys). Visi šie ieškiniai buvo daiktinio pobūdžio (*actiones in rem*), o kadangi jie grįsti teise į daiktą, priklausė pretorinėms gynbos priemonėms. Svarbu ir tai, kad daikto savininkas, esantis ir jo valdytojas, turėjo teisę naudotis posesine gynyba, kurią garantavo atitinkami interdiktai.

Rei vindicatio. Savininkas, nevaldantis daikto, negalėjo naudotis gynyba interdiktais. Jis taip pat negalėjo atsiimti daikto savavališkai, o privalėjo kreiptis į teismą su prašymu priteisti daiktą. Toks ieškinys vadinamas *rei vindicatio* (iš *vim dicere* – skelbiu, kad bus taikoma prievarta).

Pagal materialiąją teisę, vindikacinis ieškinys – tai nevaldančio savininko reikalavimas valdančiam ne savininkui grąžinti daiktą (*restituere rem*).

Ieškovas (aktyvioji šalis) pagal vindikacinį ieškinį galėjo būti tik savininkas, praradęs valdymą. Kadangi vindikacinis ieškinys buvo kviritinės nuosavybės gynimo būdas, ieškovais negalėjo būti asmenys, negalintys būti kviritinės nuosavybės subjektai, taip pat asmenys, įgiję nuosavybę pretorių nustatyta tvarka, kadangi pretorinė nuosavybė ginta *actio Publiciana*.

Atsakovo (pasyviosios šalies) pagal *rei vindicatio* klausimas nuėjo tam tikrą raidos kelią. Legisakcioniniame procese atsakovas galėjo būti tik daikto valdytojas, teigiantis, kad ginčijamas daiktas jam priklauso nuosavybės teise (*contravindicatio*). Jeigu to neteigta, ieškovas ir be proceso įgydavo teisę valdyti daiktą. Vėliau ši procedūra supaprastinta *ager per sponsionem* būdu. Jis reiškė daiktinių pretenzijų pateikimą taikant žodinę sutartį (tai sutartis, įsigaliojanti ištarus tam tikrą formulę) – *sponsio*. Gajus aprašė tokį procesą, kur ginčytasi dėl vergo. Atsakovas *sponsio* būdu įsipareigoja sumokėti 25 sestercijus, jeigu ieškovas įrodys savo nuosavybės teisę į vergą. Tokia *sponsio* suteikė ieškovui galimybę pateikti atsakovui *actio in personam* – ne baudžiamojo, bet prejudicinio pobūdžio (*actiones praeiudiciales*). Literatūroje ginčijamasi, ar tokie procesai apsiribojo nuosavybės teisės apsauga.

Įvedus arbitražinę formulę, vindikacinį ieškinį buvo galima pareikšti bet kuriam daikto valdytojui. Pagal Justiniano teisę, atsakovas pagal vin-

dikacinį ieškinį galėjo būti ir menamas valdytojas (*fictus possessor*), t. y. asmuo, kuris vykstant procesui daikto jau nebevaldė, nes klasingai jo atsikratė (pvz., išmetė).

Ieškinio dalykas buvo daiktai ir jų vaisiai, kurie galėjo būti kviritinės nuosavybės objektai. Kadangi *rei vindicatio* tikslas yra atgauti daiktą natūra, jo objektas negalėjo būti *res incorporales* ir neindividualizuoti daiktai, kurie, susijungdami su kitais, praranda savarankiškumą.

Vindikacinis ieškinys formuliariniame procese priklausė arbitražinių ieškinių grupei, kadangi teisėjas, nustatęs daiktą priklausant ieškovui, pirmiausia atsakovui siūlė savanorišką restituciją.

Šiam tokio siūlymo atsisakius, ieškovo naudai buvo priteisiama tam tikra suma (ją teisėjas nustatė atsižvelgdamas į ieškovo siūlymus). Pagal *rei vindicatio*, be daikto, buvo privalu grąžinti ir surinktus jo vaisius. Vaisių grąžinimas priklausė nuo to, atsakovas buvo sąžiningas ar nesąžiningas valdytojas. Sąžiningas valdytojas turėjo grąžinti tik vaisius, surinktus po *litiscontestatio* (iškėlus ginčą). Tuo tarpu nesąžiningas valdytojas turėjo grąžinti visus ir net atsakė už nesusurinktus dėl jo kaltės vaisius (*fructus neglecti*). Kita vertus, ieškovas privalėjo grąžinti atsakovui daikto išlaikymo išlaidas.

Romėnų teisė skiria trijų rūšių išlaidas daiktui išlaikyti (*impensae*). Tai:

1) išlaidos, kad daiktas apskritai egzistuotų arba iš esmės nepablogėtų, – tai **būtinųjų išlaidos** (*impensae necessariae*);

2) išlaidos, tik padidinančios daikto vertę, – **naudingosios išlaidos** (*impensae utiles*);

3) išlaidos daiktui grąžinti – **prabangos išlaidos** (*impensae voluptuariae*).

Sąžiningam valdytojui savininkas privalėjo grąžinti būtinąsias ir naudingąsias išlaidas. Tuo pagrindu atsakovui net priklausė teisė užlaikyti daiktą (*ius retentionis*). Sąžiningas valdytojas, vadovaudamasis *ius tollendi*, galėjo pasiimti ir prabangos išlaidas. Nesąžiningas valdytojas turėjo teisę tik į būtinųjų išlaidų atlyginimą.

Actio negatoria. Kartais savininkas nepraranda valdymo, bet kas nors neteisėtai trukdo jam valdyti daiktą. Šiuo atveju savininkas galėjo savo teises ginti negatoriniu ieškiniu (*actio negatoria*). Taigi šiuo ieškiniu galėjo pasinaudoti valdantis savininkas dėl bet kokių trukdymų ir kėsinosi į jo nuosavybę (absoliuti gynyba). Ieškovas privalėjo įrodyti, kad turi nuosavybės teisę ir atsakovas ją pažeidė. Atsakovas galėjo įrodinėti savo teisę, tam tikru būdu varžyti ieškovo nuosavybės teisę, pa-

vyzdžiui, įrodinėti servitutą. Ieškinį patenkinus ši atsakovo „teisė“ panaigiama, iš čia – negatorinis ieškinys. Greta šio ieškinio buvo *actio prohibitoria* (draudžiamasis), kai ieškovas įrodinėja savo teisę uždrausti ką nors daryti. *Actio negatoria* ir *actio prohibitoria* buvo labai panašūs, skyrėsi tik pretorių formulės redakcija: vienur – neigiama, kitur – teigiama forma. „Jeigu paaiškės, kad atsakovui nepriklauso teisė [...], ir jeigu paaiškės, kad ieškovas gali uždrausti.“ Vindikacinis, negatorinis ir prohibicinis ieškiniai buvo kviritinės nuosavybės gynbos priemonės. Bonitarinei nuosavybei ginti I a. pr. Kr. pradėta taikyti *actio Publiciana*.

Publicijaus ieškinys. Jau minėta, kad daikto valdytojas, neturintis kviritinės nuosavybės, galimos įsigyti suėjus senačiai (*possessio ad usucapionem*), prarasdavo savo valdymą, galimą susigrąžinti taikant *actio Publiciana*. Tai taip pat buvo petitorinis ieškinys (ieškinys dėl teisės). Tuo jis iš esmės skyrėsi nuo posesinių interdikto. Į interdikto buvo galima atsikirsti, kad valdymas yra niekinis (užgrobta jėga ir t. t.), neličiant valdytojo beteisiskumo, tuo tarpu Publicijaus ieškiniu atsakovas galėjo įrodinėti, kad ieškovas neturi teisės į daiktą. Čia yra dar vienas pavyzdys, įrodantis, kuo bonitarinis savininkas skiriasi nuo sąžiningo valdytojo. Remdamasi šiuo skirtumu klasikinė teisė bonitarinį savininką prilygino kviritiniam. Šis ieškinys buvo panašus į *rei vindicatio*, o jo formulėje egzistavo prielaida (fikcija), kad ieškovas pakankamai seniai turi daiktą, kad įgytų jo nuosavybės teisę įgyjamąsios senaties būdu. Pasyviai legitimuotas, kaip ir *rei vindicatio*, buvo daikto valdytojas.

Atsakovui pareiškus esant kviritiniam daikto savininkui (*exceptio iusti domini*), ieškovas galėjo replikuoti ir įrodyti ginčijamą daiktą gavęs iš savininko (*replicatio rei venditae et traditae*). Kai atsakovas pagal Publicijaus ieškinį buvo kitas daikto valdytojas *ad usucapionem*, ginčo sprendimą lėmė tam tikros sąlygos. Jeigu abu asmenys gavo daiktą iš to paties asmens, procesą laimėdavo gavęs jį anksčiau; taigi čia galiojo taisyklė *prior tempore, potior iure* (kas pirmesnis laiko atžvilgiu, tas galingesnis teisės atžvilgiu).

Kiti kaimynų santykiams taikomi nuosavybės teisės gynbos būdai. Be minėtų pagrindinių, romėnų privatinė teisė žinojo apie 70 ieškinų, iš kurių dauguma buvo daiktiniai ir asmeniniai ieškiniai, skirti nuosavybės teisės gynbai (pvz., *actio furti*, kuriuo galėjo pasinaudoti nukentėjęs nuo vagystės savininkas).

Kasdieniam Romos gyvenimui buvo labai svarbūs kaimynų santykiai. Panagrinėjime kai kuriuos šiuo atžvilgiu reikšmingus ieškinius.

Actio aquae pluviae arcendae (užtvėrto lietaus vandens ieškinys). Šis ieškinys buvo jau Dvylikos lentelių įstatymuose. Jis reikštas dirbamo sklypo savininkui – kaimyno atsakovui. Kaimynas buvo nepatenkintas atsakovo padarytais pakeitimais, trukdančiais natūralų vandens nutekėjimą iš vieno sklypo į kitą. Skundo tikslas buvo priversti kaimyną išardyti dirbtinai padarytas konstrukcijas (užtvanką), o konstrukcijas, pastatytas buvusio savininko, ieškovas leido išardyti per tam tikrą laiką. Justiniano teisėje šis ieškinys modifikuotas. Tai buvo asmeninis ieškinys (*actio in personam*), priklausantis kategorijai *actiones arbitrariae*.

Cautio damni infecti – tai garantija, sauganti sklypo savininką nuo žalos, gresiančios iš kaimyninio sklypo. Asmuo, įpareigotas suteikti tokią garantiją, žodine sutartimi (*stipulatio*) priza-dėdavo padengti kaimynui padarytą žalą. Tokios stipuliacijos atsisakymas reiškė, kad asmeniui, kuriam gresia pavojus, bus suteikta teisė laikinai valdyti kaimyninį sklypą (*missio ex primo decreto*), lemianti *usucapio*. Pamažu *cautio* reikalavimo teisė pripažinta ir *emphyteusis*, *superficies* bei *ususfructus*.

Operis novi nuntiatio – tai prieštaravimas statyti naujas konstrukcijas (*opus novum*), kurios trukdytų laisvai naudotis sklypu, priklausančiu nuosavybės teise. Prieštarauti galėjo sklypo savininkas, taip pat *emphyteusis* ir *superficies*. Tokiu atveju asmuo savo statomas naujas konstrukcijas privalėjo arba nugriauti, arba suteikti atitinkamų garantijų, kad jos nepadarys žalos. Kitaip asmuo, kuriam grėsė pavojus, galėjo remtis interdiktu, vadinamu *interdictum demolitorium*. Statantis asmuo galėjo gintis ir gauti pretoriaus sutikimą panaikinti statybos draudimą (*remissio nuntiationis*). Tokiu atveju savininkas, kuriam grėsė pavojus, turėjo įrodyti savo teisę teisinėmis priemonėmis. Justiniano teisėje ši forma iš esmės pakeista.

Actio finium regundorum – tai ieškinys, skirtas teritoriniams (pasienio, ribų) ginčams spręsti. Pagal senąją romėnų teisę, kaimyninius sklypus skyrė penkių pėdų pločio riba. Ji priklausė kaimyninių sklypų savininkams per pusę. Ginčai, kildavę dėl šios ribos, spręsti būtent šio skundo pagrindu. Be to, *adiudicatio* pretorius pripažino teisėjams teisę vieno sklypo dalį priteis-ti kito sklypo savininkui, kai to reikėjo taikai pasiekti.

AŠTUNTAS SKYRIUS

Teisė į svetimus daiktus

1. TEISĖS Į SVETIMUS DAIKTUS SAMPRATA

Sparti prekių ir ūkinių santykių raida Romoje, lemianti daiktinės teisės diferenciaciją, paveikė ir naujo civilinės teisės instituto – teisės į svetimus daiktus (*ius in re aliena*) – atsiradimą ir plėtrą. Kalbant konkrečiau, šiai teisei atsirasti buvo ypač svarbios dvi priežastys. Pirma, tai savininkų interesai (siekiant įprastai naudotis savo daiktu dažnai reikėjo turėti tam tikrų teisių į svetimą daiktą) ir, antra, tai kreditorių interesų užtikrinimo poreikis. Kaip bet kuri daiktinė teisė, *ius in re aliena* buvo absoliuti, t. y. galiojo visiems. Kita vertus, ši teisė, skirtingai nuo nuosavybės teisės, nesuteikė asmenims absoliučios valdžios daiktams. Ji buvo ribojamoji, t. y. *ius in re aliena* ribota nuosavybės teisė.

Romėnų civilinė teisė žinojo gana daug teisių į svetimus daiktus. Pagrindinės iš jų – tai servitutas, emfiteuzė, superficijus ir įkeitimo teisė. Toliau pamėginsime aptarti tai kiek plačiau.

2. SERVITUTAI IR JŲ RŪŠYS

Iš visų teisių į svetimus daiktus anksčiausiai Romoje susiformavo servitutas. Jo praktinę reikšmę ir būtinumą galima paaiškinti pavyzdžiu. Tarkime, tam tikra teritorija įpėdiniais padalijama tokiu būdu, jog vieno iš sklypų savininkas neturi tiesioginio išėjimo į kelią arba sklype nėra vandens. Siekiant patenkinti minėtus poreikius, būtinai reikėjo turėti galimybę pasinaudoti kaimyniniu sklypu. Iš pradžių tai buvo pasiekama sudarant sutartis (pvz., nuomos). Tačiau šis būdas buvo nestabilus, kadangi keičiantis savininkui sutartis nustodavo galios. Taigi reikėjo kito būdo užtikrinti nuolatinį naudojimąsi kaimyniniu sklypu. Išėitis rasta įvedant servituto institutą.

Servitutas (servitus) – tai ribota daiktinė teisė į svetimą daiktą. Nuosavybės teisė suteikia daikto savininkui galimybę be ribojimų naudotis jam priklausančiu daiktu, o servitutas suteikia teisę (kuri taip pat yra daiktinė) ribotai naudotis svetimu daiktu. Naudojimosi ribos priklauso nuo servituto rūšies.

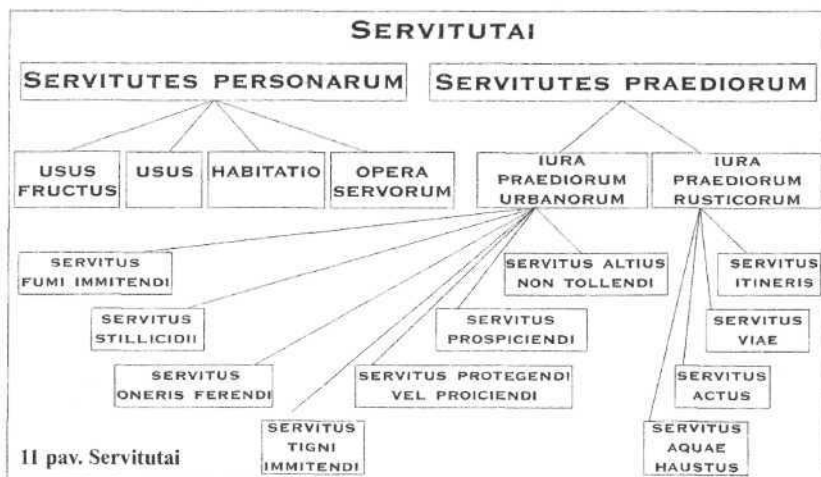
Pagal romėnų teisę, servitutai galėjo būti įsteigti arba žemės sklypo, arba asmens naudai ir atsižvelgiant į tai skirstyti į **žemės (servitutes praediorum)** ir **asmeninius (servitutes personarum)** (11 pav.). Servituto, kaip tam tikro teisinio santykio, dalyviai galėjo būti tik teisės subjektai.

Respublikos laikotarpio Romos teisininkai suformulavo bendrojo teorinius servitutų teisės principus, taikomus tiek žemės, tiek asmeniniams servitutams:

a) tai yra pozityvi teisė servituto subjekto atžvilgiu ir negatyvi – daikto savininko atžvilgiu. Šis principas reiškia, kad jo varžomas asmuo nėra įpareigotas atlikti tam tikrų pozityvių veiksmų, o atvirkščiai – yra priverstas pakęsti tam tikrus veiksmus arba susilaikyti nuo jų (*servitutes in faciendo consistere nequit*). Romėnai žinojo vieną šio principo išimtį – mūro įrėmimo į kaimyninį mūrą servitutą. Šiuo atveju varžomo sklypo savininkas buvo įpareigotas atlikti pozityvius veiksmus, t. y. remontuodamas atramą jis turėjo vadovautis ne tik savo, bet ir servitutą turinčio asmens interesais;

b) kadangi servitutai yra *res incorporales*, jais buvo galima varžyti tik svetimą, bet ne savo objektą. Taigi galiojo principas „*nemini res sua servi*“ (niekas neturi savo daiktų servituto);

c) servitutas galėjo egzistuoti tik daiktams, o ne teisei, todėl vieno servituto nebuvo galima varžyti kitu servitutu (*servitus servitutis esse non potest*).

SERVITUDES PRAEDIORUM

Servitudes praediorum esmė ta, kad sklypo, kuris suvaržytas servituto, savininkas turėjo pakęsti, kad kitas asmuo, nesantis sklypo savininkas, riboja jo nuosavybės teisę į sklypą. Šis ribojimas pasireiškė tuo, kad asmuo, nesantis savininkas, galėjo atlikti tam tikrus veiksmus neatsižvelgdamas į teisėto savininko valią. Taigi žemės servituto subjektai buvo „vyraujančio“ ir „tarnaujančio“ sklypo savininkai – pirmasis turėjo teisę ribotai naudotis antrojo sklypu.

Žemės servitutams atsirasti labai daug įtakos turėjo teritorinė Romos struktūra. Mat buvo labai daug mažų sklypų, kuriais praktiškai nebuvo įmanoma naudotis neturint teisės tam tikrais atvejais pasinaudoti kaimyniniu sklypu.

Atsižvelgiant į sklypo paskirtį ir jo buvimo vietą, visi žemės servitutai skirstyti į kaimo (*servitudes praediorum rusticorum*) ir miesto servitutus (*servitudes praediorum urbanorum*). Seniausi kaimo servitutai buvo:

Servitus itineris (tako servitutas) – teisė pėsčiomis, arklių ar neštuvais keliauti per svetimą sklypą. Šis servitutas priklausė *iura itinerum* (kelio teisės) kategorijai. Tai vienas iš pačių seniausių servitutų.

Servitus actus. Šis servitutas taip pat priklausė *iura itinerum* kategorijai ir reiškė, kad per svetimą sklypą galima važiuoti, ginti pavienius gyvulius ar kaimenės.

Servitus viae – tai servitutas, suteikiantis teisę naudotis keliu, o jo plotį nustatė Dvylikos lentelių įstatymai. Iš visų kelio servitutų šis suteikė daugiausiai teisių. Literatūroje vadovaujamasi nuomone, kad jis apėmė *servitus itineris* ir *servitus actus*¹.

Servitus aquae haustus – vandens sėmimo servitutas. Jis suteikė teisę įžengti į svetimą sklypą pasisemti vandens ir priklausė *iura aquarum* (vandens teisės) kategorijai.

Kiek vėliau, pradėjus plėtoti miestams, atsiranda ir miesto servitutai. Labiausiai iš jų buvo paplitę tokie:

Servitus altius non tollendi – draudimas, įpareigojantis „tarnaujančio“ sklypo savininką statyti tik tam tikro aukščio pastatus. Šis servitutas priklausė *iura luminum* (šviesos teisės) kategorijai.

Servitus prospiciendi – draudimas statyti „tarnaujančiame“ skly-

¹ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991.

pe konstrukcijas, kurios užstoja „vyraujančio“ sklypo savininkui vaizdą. Jis taip pat priklausė *iura luminum* kategorijai.

Servitus protegendi vel proiciendi – teisė tam tikra statybos konstrukcija įsiterpti į kaimyninio sklypo oro erdvę. Priklausė *iura parietum* (sienų teisės) kategorijai.

Servitus tigni immittendi – balkio įleidimo į kaimyninį mūrą teisė. Priklausė taip pat *iura parietum* kategorijai.

Servitus oneris ferendi – teisė atremti statybinę konstrukciją į konstrukciją kaimyniniame sklype. Sklypo savininkas buvo įpareigotas išlaikyti savo konstrukciją tokią, kad kaimynas galėtų naudotis jam priklausančiu servitutu. Taip pat priklausė *iura parietum* kategorijai.

Servitus stillicidii – teisė nukreipti lietaus vandens nutekėjimą į kaimyninį sklypą. Priklausė *iura stillicidiorum* (nutekėjimo teisės) kategorijai.

Servitus fumi immitendi – teisė nukreipti dūmus ir nemalonius kvapus į kaimyninį sklypą.

Galima nurodyti tokius bendruosius žemės servitutų požymius:

- 1) servitutas visuomet varžo vieną sklypą kito sklypo naudai;
- 2) servitutas yra nuolatinė teisė;
- 3) servitutas yra nedalus. Pavyzdžiui, jeigu servituto suvaržyta arba turinti servitutą žemė yra padalijama daugeliui savininkų, tai kiekvienas sklypas yra suvaržytas servituto ir kiekvienas turi servitutą.

SERVITUDES PERSONARUM

Servitudes personarum, skirtingai nuo *servitudes praediorum*, priklausiusių tam tikro sklypo savininkui, galėjo priklausyti bet kuriam asmeniui, bet ne daiktui. Tai yra daiktinė teisė į svetimą daiktą, suteikta tam tikro asmens naudai (pvz., panauda). Asmeninis šio servituto pobūdis reiškė tai esant subjektinę neperleidžiamą teisę, paprastai pasibaigiančią mirus ją turinčiam asmeniui.

Servitudes personarum buvo keturių rūšių: *ususfructus*, *usus*, *habitatio* ir *operae*.

Ususfructus. Romėnų teisėje tai buvo daiktinė teisė iki mirties naudotis svetimu daiktu ir rinkti jo vaisius, kartu turint pareigą išsaugoti jo substanciją (*Ususfructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia*. Paulius D.7.1.1). Respublikos laikotarpio ir klasikinėje teisėje *ususfructus* plėtojosi kaip *sui generis* teisės institutas. Ir tik vėlyvojo klasikinio laikotarpio *ususfructus* institutui pradėtas taikyti asme-

ninio servituto režimas. Šio instituto atsiradimą lėmė poreikis patenkinti testatoriaus valią ir apginti moters (našlės ar netekėjusios dukters) padėtį šeimoje.

Šios formos ypatybė ta, kad *ususfructus* buvo grynai asmeninė ir neperleidžiama teisė, kadangi tai yra daikto naudojimas, taigi naudojamo daikto negalima sunaikinti. Trečiajam asmeniui buvo galima perleisti tik naudojimąsi daiktu (*quoad usum*). *Ususfructus* dalykas galėjo būti tik nesuvartojami *res corporales* (žemės sklypai, pastatai, žvėrys ir pan.). Vėliau atsirado *quasi ususfructus*, kurio objektas galėjo būti ir suvartojami daiktai, o naudotojas pasižadėdavo pasibaigus *ususfructus* grąžinti savininkui tokį patį sunaudotų daiktų kiekį arba atlyginti jų vertę.

Iš *ususfructus* apibrėžimo matome, kad naudotojas įpareigotas išsaugoti daikto substanciją, t. y. negalėjo jo sunaudoti ar pakeisti iš esmės. Šios pareigos įvykdymą paprastai garantavo specialios kaucijos (*cautio ususfructuaria*). Naudotojas turėjo teisę naudotis daiktu ir jo vaisiais. Jis nebuvo daikto valdytojas, o tik jo detentorius. Į vaisius jis įgydavo nuosavybės teisę nuo jų paėmimo momento. Daikto savininkas galiojant *ususfructus* turėjo tik nuosavybės teisę. Naudotojas, neturėdamas nuosavybės teisės, negalėjo daikto teisiškai tvarkyti, keisti jo statuso. Be savininko sutikimo pasisavinęs arba sunaikinęs daiktą, jis padarydavo nusikaltimą. Visais kitais atvejais jis atsakė savininkui kaip pašalinis asmuo. Tik vėliau pretorius nustatė, kad naudotojas privalo naudotis daiktu ir jo vaisiais kaip geras šeimininkas, o pasibaigus *ususfructus* – jį grąžinti.

Naudotojo teisė į daiktą ginta išskirtiniais interdiktais. Savo teise savininko ir valdytojo atžvilgiu jis galėjo ginti pateikdamas *vindicatio ususfructus*.

Usus. Tai siaurai suprantamas naudojimasis svetimu daiktu, t. y. tik pačiu daiktu, bet ne jo vaisiais. Jam taikytos visos *ususfructus* režimą reguliuojančios taisyklės, išskyrus naudojimosi vaisiais nuostatas.

Net ir naudojimosi šia teise laikotarpiu jos negalima buvo perleisti tretiesiems asmenims.

Justiniano teisėje iš esmės leista paimti vaisius būtiniais savo poreikiams tenkinti.

Habitatio ir operae servorum vel animalium. *Habitatio* – tai daiktinė teisė gyventi svetimame name, o *operae* – tai teisė naudotis svetimo vergo ar gyvulio darbu. Tiek *habitatio*, tiek *operae* yra ne kas kita, kaip tam tikra *usus* servituto rūšis. Savarankiškų asmeninių servitutų statusą jie įgijo Justiniano teisėje.

SERVITUTŲ ATSIKADIMO BŪDAI

Pirmasis būdas, kai legatas užrašomas vindikacijos (ginčo) tvarka, kuria nustatomas servitutas trečiojo asmens naudai; antrasis – priteisiant (*ad iudicatio*); trečiasis *in iure cessio* būdas, simuliuojant ieškinį dėl servituto (*actio confessoria*); ketvirtasis būdas – mancipacija; penktasis – įgyjamosios senaties suėjimas.

Plačiausiai taikyti du būdai: legatas (savininko mirties atveju) – pagrindinis asmeninių servitutų šaltinis, ir *in iure cessio* – gyvųjų naudojimas.

Imperijos laikotarpiu servitutus buvo galima įgyti tam tikra sutartimi, o Digestuose sakoma, kad juos galima perduoti (*traditio*).

SERVITUTŲ PANAIKINIMAS

Servitutas išnyksta išnykus vienai iš būtinų jo sąlygų:

- a) išnykus asmeniui arba žemės sklypui, kurių naudai nustatytas servitutas. Iki Justiniano servitutus naikino bet koks teismo ribojimas, o juo laikais – tik *capitis deminutio maxima*;
- b) išnykus servituto varžomam daiktui materialiai arba teisiškai;
- c) susiliejęs į vieną asmenį servituto turėtojų ir daikto savininkui (*confusio*).

SERVITUTO ATSIKAKYMAS

Atsisakyti servituto buvo galima tokia pačia tvarka, kokia jis nustatytas. Pavyzdžiui, kai jis nustatytas *in iure cessio* tvarka, simuliuojant konfesiinį ieškinį, pagal kurį norintysis gauti servitutą teigė jį jau turįs, servitutas naikintas simuliuojant negatoriinį ieškinį, kai servituto varžomas asmuo teigia jokie servituto nebuvo ir nesant, o antroji šalis tai patvirtina.

NESINAUDOJIMAS SERVITUTU (*NON USUS*)

Pagal klasikinę teisę, kilnojamojo turto servitutai dėl *non usus* išnyksta per vienus metus (pagal Justiniano – per 3 m.), o nekilnojamojo – per dvejus metus (pagal Justiniano – per 10–20 m.). Kaimo servitutų, kurie buvo pozityvūs, senatis skaičiuota nuo paskutinio naudojimosi veiksmo, o miesto (negatyvūs) – nuo dienos, kai servituto varžomo turto savininkas padaręs bet kurį servitutui priešingą veiksmą, pavyzdžiui, nepaisydamas draudimo stato namą.

NAIKINAMASIS TERMINAS IR NAIKINAMOJI SĄLYGA

Klasikinė teisė leido nustatyti laiko ir sąlyginius asmeninius servitutus, o daiktinius iš prigimties laikė nuolatiniais – *perpetuae*. Pretorių teisė leido ir daiktinius servitutus.

SERVITUTO APSAUGA

Pagrindinis būdas apsaugoti servitutą buvo petitorinis ieškinys – *actio confessoria*. *Actio confessoria* panašus į negatorinį ieškinį tuo, kad jį galima pateikti dėl kiekvieno, kuris faktiškai trukdo naudotis servitutu. Skiriasi tuo, kad *actio confessoria* vis tiek priklausė servituto turėtojui, naudojosi jis servitutu ar ne. Tuo tarpu negatorinį ieškinį galėjo pateikti tik faktinis daikto valdytojas.

3. ĮKEITIMO TEISĖ (UŽSTATAS)

Šiandieninė įkeitimo teisė – tai daiktinė teisė į svetimą daiktą, kai kreditorius (įkaito turėtojas) gali, skolininkui (įkaito davėjui) neįvykdžius įkeitimu užtikrintos prievolės, savo reikalavimą patenkinti atsiimdamas jam priklausančią įkeisto turto vertės dalį nepriklausomai nuo to, įkeistas turtas tebėra skolininko ar šio perleistas tretiesiems asmenims.

Taigi įkeitimo teisinio santykio dalyviai yra dvi šalys: įkaito turėtojas – kreditorius, kurio teisėi apginti yra užstatomas turtas, ir įkaito davėjas – skolininkas, kuris siekdamas garantuoti kreditą įkeičia daiktą.

Įkeitimo teisės genezė yra labai įdomi. Skolininkui neįvykdžius savo įsipareigojimų, kreditorius galėjo taikyti asmeninį vykdymą. Tai reiškia, kad kreditorius suimdavo skolininką ir laikydavo tol, kol skolą už jį sumokėdavo šeimos nariai ar draugai. Niekam skolos nepadengus, skolininkas buvo parduodamas į užsienį kaip vergas.

Ilgainiui vietoj asmeninio vykdymo įsigalėjo nukreipimas ne į asmenį, bet į jo turtą. Šiuo atveju kreditorių reikalavimai, kaip ir esant bankroto procedūrai, buvo tenkinami iš viso skolinto turto.

Įkeitimo teisė Romoje pradeda plėtotis prireikus iš anksto išsklaidyti kreditoriaus baimę, kad skolininkas gali neįvykdyti savo įsipareigojimų.

Pirmoji romėnų taikyta forma buvo laidavimas, t. y. šalia skolininko atsiranda dar vienas asmuo, kuris skolininkui neįvykdžius savo įsipareigojimų atsako kreditoriui savo turtu.

Plėtojantis ūkiui, įkeitimo teisė toliau tobulėjo ir įvairėjo. Aptarsime tris pagrindines šios teisės sąvokas – *fiducia*, *pignus* ir *hypotheca*.

FIDUCIA

Šios formos esmė ta, kad skolininkas (fiduciantas) kreditui garantuoti mancipacijos arba *in iure cessio* būdu perduodavo kreditoriaus (fiduciarijaus) nuosavybės kokį nors daiktą su sąlyga (*pactum fiduciae*) įvykdžius įsipareigojimą grąžinti jį savininkui.

Taigi *fiducia* reiškė ne tiesioginį įkeitimą, bet nuosavybės teisės perkėlimą. Kreditoriui negrąžinus įkeisto daikto, senoji romėnų teisė skolininkui net nesuteikė asmeninio ieškinio teisės. Pretorius patobulino *fiducia* institutą, suteikdamas šiuo atveju skolininkui teisę pateikti asmeninį ieškinį – *actio fiduciae*. Jo patenkinimas ne tik užtikrino materialinę atlyginimą skolininkui, bet ir užtraukė kreditoriui negarbę – *infamia*. Nuo tada *fiducia* galima laikyti įkeitimo forma.

Fiducia dalykas galėjo būti tik *res Mancipi*. Fiduciarijus galėjo naudotis perduota daikto nuosavybės teise kaip fiducianto patikėtinis. Fiduciarijus igydavo vaisių nuosavybės teisę kaip savininkas, galėjo laisvai disponuoti daiktu. Tačiau, tyčia sugadinęs ar sunaikinęs daiktą, jis atsakė fiduciantui. Skolininkui neįvykdžius savo įsipareigojimų, kreditorius pasilikdavo įkeistą daiktą. Kadangi įkaito *res Mancipi* vertė dažniausiai viršijo skolos dydį, vėlyvuosiu respublikos laikotarpiu jau leista *pactum fiduciae* numatyti sąlygą, kad, neįvykdžius įsipareigojimų, daiktas perduodamas, o iš gautos sumos tenkinami reikalavimai. Likę pinigai grąžinti fiduciantui (skolininkui).

Pagrindinis *fiducia* trūkumas yra tas, kad fiduciantas prarasdavo įkeisto daikto nuosavybės teisę. Kreditoriui daiktą pardavus, skolininkas galutinai jį prarasdavo, o *actio fiduciae* jam galėjo tapti bevertis (pvz., kreditoriui bankrutavus). Klasikinio laikotarpio pabaigoje *fiducia* jau praktiškai netaikoma, o Justinianas ją pakeičia nauja forma – *pignus*.

PIGNUS

Tai nauja, neformali įkeitimo forma. Šiuo atveju įkaito davėjas (skolininkas) perdavė kreditoriui faktinio valdymo, bet ne daikto nuosavybės teisę. Skolininkui neįvykdžius savo įsipareigojimų, kreditorius, palyginti su kitais kreditoriais, turėjo pirmumo teisę patenkinti savo reikalavimą.

Kreditorius galėjo laikyti įkeistą daiktą, kol bus sumokėta skola, tačiau negalėjo juo disponuoti. Tai buvo tam tikras daikto areštas. Kredi-

torius negalėjo disponuoti daiktu net kai skolininkas buvo nemokus. Tokios teisės įgytos tik sudarius papildomą sutartį. Paminėsime tris sutartis, stiprinusias kreditoriaus padėtį²:

pactum de vendendo sutartis, kuria remdamasis užstato gavėjas, skolininkui neįvykdžius savo pareigos, gali parduoti įkeistą objektą. Vėliau ši sutartis taikyta taip plačiai, kad įkeitimo objekto perdavimo teisė įėjo į *pignus* turinį ir įkaito gavėjas galėjo ją įgyvendinti nepriklausomai nuo to, buvo ši teisė aptarta *pignus* ar ne;

pactum antichreticum (*antichresis*) taikyta tada, kai įkeitimo objektas duodavo vaisių. Tokiu atveju įkaito gavėjas galėjo juo naudotis, o surinkti vaisiai buvo įskaičiuojami į procentų, o paskui ir pačios skolos mokėjimo sumą;

lex commissoria – tai neformali sutartis, kad skolininkui laiku neįvykdžius savo prievolės, kreditorius tampa objekto savininku.

Įvykdžius įsipareigojimus, įkaito gavėjas privalėjo grąžinti daiktą. Kreditoriaus valdymą pretorius saugojo specialiais interdiktai.

Akivaizdu, kad *fiducia* institutui svarbiausi buvo kreditoriaus interesai, o *pignus*, atvirkščiai, kreditoriaus interesai užtikrinti labai silpnai. Reikėjo rasti kompromisą: viena vertus, išsaugant skolininko įkeisto daikto nuosavybės teisę, sukurti kreditoriaus daiktinę teisę į jį, o kita vertus, ši daiktinė teisė, laiku nesumokėjus skolos, turėjo virsti teise disponuoti įkeitimo objektu. Be to, *fiducia* ir *pignus*, nors ir labai skyrėsi, turėjo dar vieną trūkumą. Asmuo, siekdamas gauti kreditą, būtinai turėjo prarasti įkeitimo objektą. Tuo tarpu paties kredito dažnai reikėjo kaip tik tam daiktui, pavyzdžiui, įdirbti žemei, kuri dabar turėjo būti perduodama kreditoriui. Taigi ekonominių santykių raida reikalavo sukurti tokią kredito užtikrinimo formą, kuri suteiktų galimybę skolininkui įkeistą daiktą valdyti iki to laiko, kol skola bus grąžinta. Graikiškuose Italijos miestuose tokia forma buvo *hypotheca*. Pamažu ji prasiskverbė ir į romėnų civilinę apyvartą.

HYPOTHECA

Teisės literatūroje *hypotheca* dar vadinta žodiniu įkeitimu. Trumpai tariant, skolininkas neperleisdavo kreditoriui įkeitimo objekto, bet ir toliau likdavo jo savininkas ir valdytojas. Tačiau galiojo susitarimas, kad, skolos nesumokėjus, kreditorius turės teisę patenkinti savo reikalavimą parduodamas įkeistą daiktą. Kad įgyvendintų šią teisę, kreditorius turė-

² Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991.

jo įgyti teisę valdyti įkeistą daiktą. Tam pretorius nustatė trejopas priemones.

Interdictum Salvianum (Salvijaus interdiktas). Esant žemės sklypų nuomos santykiams blogesnė buvo nuomotojo padėtis, todėl jis negalėjo nuolat kontroliuoti nuomininko. Taigi šis galėjo gana lengvai išvežti ar parduoti įkeistą daiktą. Šis interdiktas ir buvo viena iš nuomotojo gynbos priemonių. *Interdictum Salvianum* trūkumas yra tas, kad juo buvo galima remtis tik prieš tam tikrą koloną, bet ne trečiuosius asmenis.

Actio Serviana. Šiame ieškinyje nuomotojo teisė į nuomininko inventorių igavo tikros daiktinės teisės pobūdį, t. y. šeimininkas galėjo jį išsireikalausti iš bet kurio valdytojo.

Actio quasi Serviana, arba *actio hypotheca in rem*. Šiam ieškiniui susiformavus klasikinėje teisėje, faktiškai baigė formuotis nauja įkeitimo forma – hipoteka. *Actio quasi Serviana* taikytas prievolės užtikrinimo priemone pasirinkus *hypotheca*. Prievolės neįvykdžius, šis ieškinyss padėjo kreditoriui išsireikalausti įkeistą daiktą iš įkaito davėjo ar iš bet kurio įgijėjo. Mat visi patvarkymai dėl daikto, padaryti įkaito davėjo vėliau, t. y. įkeitus daiktą, kreditoriui neturi reikšmės.

Kadangi, įkeičiamas *hypotheca* būdu, daiktas nebuvo perduodamas, skolininkas turėjo galimybę jį įkeisti kelis kartus. Tokiu atveju, kilus eiliškumo problemai patenkinti reikalavimus, pradėdavo veikti mums jau žinomas principas „*prior tempore, potior iure*“ (pirmesnis laiko atžvilgiu yra galingesnis teisės atžvilgiu). Pagal šį principą, pardavus įkeistą daiktą, pirmiausia tenkinami pirmojo kreditoriaus reikalavimai, paskui antrojo, trečiojo ir t. t., kol už parduotą daiktą neliikę pinigų. 472 m. konstitucija nustatė, kad hipotekų kolizijos atveju, pirmenybė priklauso toms, kurios yra nustatytos raštiškai, dalyvaujant oficialiam pareigūnui, arba patvirtintos ne mažiau kaip trijų liudytojų parašais. Pagaliau Justinianas nustatė, kad toks susitarimas nepašalina kreditoriaus *ius vendendi*, o tik apsunkina jos įgyvendinimą: kreditorius prieš tai turėjo tris kartus įspėti skolininką dėl skolos grąžinimo. Taigi galutinai įkeitimo teisė Romoje susiformavo kaip daiktinė teisė parduoti svetimą daiktą ir iš esmės liko tokia pati iki mūsų dienų. Pardavimo teisė išimties tvarka priklausė tik pirmajam kreditoriui. Vėliau įgytą savo teisę kreditorius galėjo legalizuoti su sąlyga, kad bus patenkinti jo pirmtakų reikalavimai, užtikrinti hipoteka (*ius offerendi et succedendi*).

Kaip žinome, kreditorius nepatenkintų reikalavimų dalį dažniausiai tenkino parduodamas įkeistą daiktą. Pagrindinė pardavimo sąlyga buvo

maksimalus rūpestingumas (*omnis diligentia*). Suma, likusi patenkinus kreditorių reikalavimus, grąžinta skolininkui.

Galima išskirti tris įkaito atsiradimo būdus – sutartį, įstatymą ir viešosios valdžios potvarkį, išleistą remiantis teismo sprendimu. Įkeitimo teisė baigdavosi sumokėjus skolą, garantuotą įkaitu, sunaikinus įkeitimo objektą, įsigijus jį įkaito gavėjui arba atsisakius įkeitimo teisės.

Klasikinio laikotarpio pabaigos teisininkai (Ulpianas) bet kurią įkeitimo sutartį ima aiškinti taip, kad jau pati sutartis suteikia kreditoriui teisę parduoti įkeistą daiktą (*ius vendendi*), jeigu sutartyje nenustatyta kitaip.

4. SUPERFICIJUS IR EMFITEUZĖ

Abi šios formos – tai ribota daiktinė teisė į nekilnojamąjį turtą. Jos maksimaliai riboja sklypo nuosavybės teisę. *Emfiteuzė* – tai graikiškos kilmės ilgametės nuomos sutarties prototipas. Kaip savarankiška teisė ji susiformavo poklasikiniu laikotarpiu. Taigi buvo paveldima ir perduodama teisė naudotis svetimu sklypu įsipareigojant mokėti kasmetinius procentus.

Jau nuo senų laikų bendruomenei (*municipium*) ar šventovėms priklausančius dirvonuojančius sklypus buvo galima atiduoti laikyti amžinai ar kelias dešimtis metų (*ager vectigalis*). Kita vertus, asmuo, gavęs sklypą, privalėjo mokėti tam tikrą mokestį (*vectigal*). Poklasikiniu laikotarpiu susiformavo du pagrindiniai sklypų išlaikymo būdai:

- 1) kai valstybiniai sklypai buvo perduodami *ius perpetuum*;
- 2) kai sklypai, priklausantys imperatoriui privačios nuosavybės teise, buvo perduodami emfiteuzės būdu.

Pirmoji teisė buvusi amžina, o antroji – laikina. Vėliau tai nustatyta ir privatiems sklypams. V a. šios abi teisės susilieja ir imamos vadinti *ius emphyteuticum*.

Klasikiniu laikotarpiu kilo ginčas: sklypo atidavimas amžinai valdyti turi daugiau nuomos ar pirkimo–pardavimo sutarties bruožų? Dar prieš Justinianą viena Zenono konstitucija nustatė, kad tokia sutartis nėra nei nuomos, nei pardavimo. Jai buvo suteiktas visiškai savarankiškos sutarties – *contractus emphyteuticarius* statusas. Vadinas, emfiteuzė susiformavo kaip savarankiška daiktinė teisė.

Emfitemo padėtis buvo labai panaši į savininko teisinę padėtį. Jis naudojo sklypą, o vaisiai tapdavo jo nuosavybe nuo separacijos momento. Emfitemas galėjo be jokių ribojimų gerinti (*melioratio*) sklypą ir

keisti jo paskirtį. Jis sklype taip pat galėjo nustatyti turto, esančio trečiojo asmens nuosavybe, servitutą ir juo naudotis, jeigu jo sklypas buvo „vyraujantis“. Emfiteutas naudojosi sklypo perdavimo trečiajam asmeniui amžinai valdyti teise ir jo įkeitimo teise. Savo teises emfiteutas galėjo ginti tais pačiais ieškiniais kaip ir savininkas, gindamas nuosavybės teisę. Be to, jo teisės užtikrintos interdiktais. Savo teisę emfiteutas galėjo perduoti trečiajam asmeniui *inter vivos* (pvz., parduodamas) ir *mortis causa* (testamentu) būdu. Kai emfiteutui mirus nebuvo testamentu, teisę paveldėdavo jo įstatyminiai įpėdiniai. Daikto savininkas pirmiausia turėjo teisę į mokestį (*vectigal, canon*). Justinianas nustatė, kad mokesčio nemokėjimas trejus metus suteikia savininkui teisę atšaukti emfiteuzę. Tokią pačią teisę savininkas turėjo ir kai sklypas buvo pablogintas arba emfiteutas nemokėjo viešųjų mokesčių. Kita vertus, kad perleidžia žemę, emfiteutas privalėjo pranešti savininkui, nes šis turėjo pirmenybės teisę ją pirkti. Savininkas, atsisakęs šios teisės, vis tiek galėjo reikalauti 2 procentų gautos sumos.

Superficijus (*superficium*) – tai paveldima ir perleidžiama teisė naudotis svetimu žemės sklypu statybos reikalams. Ši teisė sudarė galimybę naudotis pastatu, esančiu svetimame sklype. Superficijaus tikslas buvo skatinti ir kartu palengvinti gyvenamųjų namų statybą. Remiantis bendroju principu *superficies solo cedit*, pastatas, pastatytas svetimame sklype, tapdavo to sklypo savininko nuosavybe. Jau respublikos laikotarpiu tretieji asmenys disponuojančių sklypais asmenų sutikimu galėjo statyti pastatus visuomeninėse ar privačiose žemėse. Už naudojimąsi pastatais jie paprastai turėjo mokėti tam tikrą mokestį (*solarium*).

Naudojimosi svetimu sklypu laikas esant superficijui buvo arba labai ilgas, arba amžinybė. Nuo paprastos nuomos jis skyrėsi tuo, kad pretorius davė šios teisės turėtojui interdiktą (*de superficibus*), labai panašų į *uti possidetis*, kuriuo superficijus galėjo gintis nuo visų jo teisę pažeidžiančių asmenų. Vėliau pretorius įteisino kitus ieškinius, o būtent *actionem in factum*, kuris atitiko vindikacinį. Superficijus leido atsiimti žemę net iš paties savininko. Justiniano teisėje, pripažinus superficijui *actiones in rem*, jis galutinai susiformavo kaip savarankiška daiktinė teisė, kurią galima perleisti, suvaržyti servitutais, įkeisti.

Superficijui liko būdingi ir tam tikri nuomos elementai: jis atsiradavo šalių susitarimu, jo požymis buvo *solarium*, pagaliau jį, kaip ir nuomą, panaikino daikto išnykimas ir mokesčio nemokėjimas dvejus metus. Nuo emfiteuzės jis skyrėsi tuo, kad savininkui nepriklausė pirmenybės teisė pirkti daiktą.

DEVINTAS SKYRIUS

Romėnų šeimos teisė

1. BENDROJI ROMŲNŲ ŠEIMOS CHARAKTERISTIKA

Šeima (*familia*) Romoje buvo visuma asmenų, susijusių giminystės ryšiais. Ją sudarė didelis patriarchalinių asmenų junginys, į kurį įėjo vedę sūnūs su žmonomis ir vaikais, klientai ir vergai. Ulpianas teigė, kad *familia* – tai turtas (*res*), žmonės (*personae*), kilę iš tos pačios giminės (vaikai, vaikaičiai) arba to paties namo (šeimos tėvo žmona, marčios), taip pat vergai. Tai siaurai suprantama romėnų šeima. Seniausiojo laikotarpio teisė turėjo reikšmės ir platesnis šeimos sąvokos supratimas. Ulpianas rašė, kad pavadinimas *familia* reiškia tam tikrą bendruomenę, jungiančią visus kognatus (asmenis, susijusius kraujo ryšiais). Tačiau toliau jis teigia, kad *familia*, pagal bendrąją teisę, vadinami visi agnatai (D.50.6).

Šeimą galėjo sukurti tik Romos pilietis, turintis *ius conubii*. Romėnų šeimai buvo būdingi gimininės santvarkos bruožai. Ją siejo šeimos galvos – *pater familias* – valdžia, bet ne kraujo ryšiais pagrįsta giminystė. *Pater familias* valdžia šeimos nariams seniausiu laikotarpiu mažai kuo skyrėsi nuo jo valdžios vergams. Todėl *pater familias* teisių visuma tada vadinta *manus* (ranka) ir vėliau jau reiškė tik vyro valdžią žmonai, o *pater familias* valdžia kitiems šeimos nariams vadinta *patria potestas*. Romėnų šeima buvo monogaminė, pagrįsta agnatine giminyste ir svarbiausias asmuo čia buvo *pater familias*. Visi šios šeimos nariai, tiesiogiai pavaldūs *pater familias*, vadinti *sui*. Šioje šeimoje tik *pater familias* buvęs visiškai teisnus, tik jis buvo *persona sui iuris* (savos teisės asmuo). Visi kiti šeimos nariai, esantys *pater familias* valdžioje, visiško teismo neturėjo ir buvo laikomi *personae alieni iuris* (svetimos teisės asmenimis). *Pater familias* sūnūs, kad ir koks buvęs jų amžius, šeiminei ir visuomeninei padėtis, visada buvo

pavaldūs gyvam *pater familias* ir turėjo labai ribotą civilinį teisnumą. Jie negalėjo būti turto savininkai, jų įgytas turtas automatiškai tapdavo *pater familias* nuosavybe. Pavaldūs asmenys galėjo sudaryti naudingus sandorius tik *pater familias* vardu. *Pater familias* valdžia šeimos nariams praktiškai buvo neribota, todėl jis buvo ir vienintelis turtinių teisių subjektas šeimoje. Svarbiausias *pater familias* teisinės padėties bruožas buvo jo nepriklausomybė nuo kieno nors valdžios šeimoje. *Pater familias* valdžia kitiems šeimos nariams – antrinis požymis, išplaukiantis iš pirmojo. *Pater familias* turėjo neribotą valdžią visiems šeimos nariams (žmonai, vaikams, vaikaičiams, provaikaičiams, marčioms ir t. t.). Jam priklausė pavaldžių asmenų gyvybės ir mirties teisė, naujagimio atsisakymo, pardavimo vergijon, kūno bausmių, išvaymo iš namų, vedusių sūnų santuokos nutraukimo ir kitos teisės. *Pater familias* valdžia baigdavosi tik jam mirus arba pačiam to panorėjus. Mirus *pater familias*, sūnūs, išsilaisvinę iš *patria potestas*, patys tapdavo *pater familias* ir jų valdžion patekdavo jų žmonos. Mirusiojo *pater familias* vaikaičiai patekdavo savo tėvų valdžion, o našlę privaldėjo globoti mirusiojo sūnūs.

Išskirtinę *pater familias* padėtį labai gerai suprato ir patys romėnai. Gajus rašė: „Vargu ar dar yra žmonių, kurie turėtų savo vaikams tokią valdžią kaip mes.“ (D.50.16) Laikui bėgant papročiai ir visuomeninė nuomonė gerokai apribojo *pater familias* valdžią. *Pater familias* neribota valdžia suaugusiems sūnums kokios nors didesnės įtakos visuomeniniam gyvenimui neturėjo. Gana anksti vedę sūnūs, einantys aukštas pareigas, gyveno atskirai nuo *pater familias* ir turėjo savo gyvenimo šaltinį. Be to, sūnų nušalinimas nuo paveldėjimo be svarių priežasčių vertintas kaip *furor* (beprotybė). *Patria potestas* pradėta riboti gana anksti. Manoma, kad Romulus uždraudė parduoti vaikus į vergiją, o jų nužudymas laikytas nusikaltimu.

Magistratai ir teismai pradėjo ginti nepagrįstai nušalintų nuo paveldėjimo pavaldžių *pater familias* asmenų teises. Priimta daugybė įstatymų, ribojančių *pater familias* teisę perleisti turtą. Vadinas, *pater familias* valdžia, nors ir gyvavusi visą Romos istorijos laikotarpį, buvo gerokai apribota.

2. AGNATINĖ IR KOGNATINĖ GIMINYSTĖ

Šeima, pagrįsta *pater familias* valdžios idėja, vadinosi agnatine. Visi, pavaldūs vienvaldžiam *pater familias*, laikyti giminėmis, t. y. agnatais.

Kraujo ryšys kokios nors teisinės reikšmės neturėjo. Todėl ištekęsusi ir perėjusi gyventi į savo vyro namus moteris nutraukdavo bet kokius giminystės ryšius su savo ankstesne šeima. Vyro tėvams ji tapdavo dukra, o vyro broliams ir seserims – seserimi. Tapusi kitos šeimos agnate, ji prarasdavo buvusių savo agnatų turto paveldėjimo teisę. Agnatinė giminystė išlikdavo ir *pater familias* mirus.

Agnatai galėjo būti susiję ir kraujo ryšiais, bet teisinę reikšmę turėjo tik jų pavaldumas tam pačiam *pater familias*. Agnatinė giminystė buvo nustatoma tik pagal vyriškosios lyties liniją, kadangi buvęs pavaldumas tik šeimos tėvui. Vaikų palikuonys taip pat tapdavo savo *pater familias* agnatais. Agnatinė giminystė skirstyta į tiesioginės ir šalutinės eilės giminystę, taip pat į laipsnius.

Vieno bendro protėvio agnatai laikyti šalutinės eilės giminėmis, o agnatai, gimę vieni iš kitų, – tiesioginės eilės giminėmis.

Agnatinės giminystės laipsnis buvo nustatomas pagal gimimų, sudarančių giminystę, skaičių. Pavyzdžiui, sūnus buvo tėvo pirmo laipsnio agnatas, vaikaitis – senelio antro laipsnio agnatas. Šalutinės eilės agnatinės giminystės laipsnis priklausė nuo gimimų iš vieno giminaičio skaičiaus. Pavyzdžiui, tikrieji broliai ir seserys – antro laipsnio šalutinės eilės agnatai, kadangi juos skiria vienas gimimas iš bendro protėvio, o dėdė ir sūnėnas jau buvo trečiojo laipsnio šalutinės eilės agnatai, kadangi dėdė ir sūnėno tėvas yra antro laipsnio agnatai (broliai), o vaikaitis – trečiasis gimimas.

Agnatinė giminystė, lemiama *pater familias* valdžios, gerokai apribojo civilinę apyvartą. Kadangi visi šeimos nariai, išskyrus *pater familias*, buvo *personae alieni iuris*, niekas nenorėjo sudaryti su jais sandorių, pagal kuriuos viskas, kas įgyta, tampa *pater familias* nuosavybe, o šis jokių pareigų pagal tokius sandorius neigys. Pagal tokius sandorius privalėjo atsakyti patys *personae alieni iuris*, nebūdami nuosavybės teisės subjektai. Tokia dvejojpa jų padėtis trukdė didėti ūkinei apyvartai.

Romoje prasidėjusi gamybinių jėgų raida skatino civilinę apyvartą ir privačios nuosavybės gausėjimą. Pagaminus materialijų vertybių daugiau, nei reikia suvartoti patiems gamintojams, tėvams rūpėjo patikėti turtą savo kraujo giminaičiams, žinoma, pirmiausia vaikams. Agnatinė giminystė to nelėido ir, aišku, prieštaravo natūraliam tėvų norui palikti turtą savo tikriems vaikams, kurie tapo kitų *pater familias* agnatais. Visa tai ir lėmė naujos, kognatinės, šeimos, grindžiamos kraujo giminyste, atsiradimą.

Kognatinė šeima ir kognatinė giminystė pergyveno Romos valstybę. Atsiradusi Romos valstybėje, kognatinė giminystė tapo šiuolaikinių šeimos teisinių santykių pagrindu.

Kaip ir agnatinė, kognatinė giminystė buvo tiesioginės ir šalutinės eilės ir įvairių laipsnių.

Tiesioginės eilės giminystė dar skirstoma į aukštutinę ir žemutinę. Giminaičiai, kildinami nuosekliai vienas iš kito (tėvas, sūnus, vaikai, provaikaitis ir t. t.), yra tiesioginės eilės. Giminaičiai, iš kurių kilęs konkretus asmuo, vadinami tiesioginės aukštutinės eilės giminaičiais (tėvas, senelis, prosenelis, motina, senelė, prosenelė ir t. t.), kilusieji iš konkretaus asmens vadinami tiesioginės žemutinės eilės giminaičiais (vaikai, vaikaičiai, provaikaičiai).

Kilusieji iš vieno bendro protėvio yra šalutinės eilės giminaičiai.

Giminystės laipsnis nustatomas pagal gimimų skaičių. Pradedama skaičiuoti nuo bendro protėvio, bet šis neįskaitomas. Pavyzdžiui, pusbroliai yra ketvirtos eilės giminaičiai, nes tarp jų ir jų senelio yra keturi gimimai.

Nuo giminystės skyrėsi svainystė. Tai vieno sutuoktinio santykiai su kito sutuoktinio giminaičiais. Tarp sutuoktinių giminaičių svainystės santykių nėra. Svainystės laipsnis atitinka sutuoktinio ir to jo giminaičio, su kuriuo svainystės santykius turi kitas sutuoktinis, giminystės laipsnį. Pavyzdžiui, žmonos sesers ir jos vyro svainystės santykiai yra antro laipsnio. Svainystės santykiai nutrūkdavo pasibaigus santuokai.

Broliai ir seserys, kurių ir tėvas, ir motina tie patys, laikyti tikraisiais. Broliai ir seserys, turintys tą pačią motiną, bet skirtingus tėvus, arba tą patį tėvą, tačiau skirtingas motinas, laikyti netikrais.

Būdingi romėnų šeimos bruožai įtvirtinti romėnų šeimos teisėje, pasižyminčioje nuoseklumu ir vientisa sistema. Daugelis romėnų šeimos teisės nuostatų išsaugojo savo vertę ir šiuolaikinėje teisėje.

3. SANTUOKA IR JOS RŪŠYS

Šeimos kūrimo pagrindas Romoje buvo santuoka. Romos teisininkai santuokiniams santykiams skyrė daug dėmesio. Jie išanalizavo ir įvertino juos turtiniu atžvilgiu. Iš išlikusių šaltinių matome, kad seniausioji Romos visuomenė idealizavo šeimą, o teisininkai gana idealistiškai apibūdino pačią santuoką. Modestinas rašė: „Santuoka yra vyro ir žmonos sąjunga, viso gyvenimo bendrumas, dieviškosios ir žmogiškosios teisės

suvienijimas.“ (D.32.2) Tačiau per visą Romos valstybės istoriją žmona, moteris nebuvo lygiateisė su vyru. Ji visada priklausė nuo tėvo, vyro, brolio, globėjo. Tai teisinė nelygybė, aiškiai matoma išlikusiuose teisės šaltiniuose. Romėnų šeimos teisės istorija skiria dvi santuokos rūšis – teisėtą romėnišką santuoką (*iustum matrimonium*) ir santuoką, sudarytą peregrynų ir kitų laisvųjų, neturinčių teisės sudaryti teisėtą romėniškos santuokos.

Savo ruožtu teisėta romėniška santuoka buvusi dviejų rūšių: *cum manu* ir *sine manu*. Kiekviena sudaryta skirtingai, turėjo skirtingų teisinių padarinių turiniams ir asmeniniams sutuoktinių santykiams, buvo skirtingai nutraukiama.

Pirmoji santuokos rūšis – tai *cum manu*. Dėl tokios santuokos žmona patekdavo visiškai vyro priklausomybėn. Ši santuoka tiesiogiai veikė žmonos *caput*. Įvykdavo *capitis deminutio*. Iki ištekdama buvusi *persona sui iuris*, sudariusi santuoką *cum manu* žmona tapdavo *persona alieni iuris*. Prieš susituokdama ji buvo savo tėvo valdžioje (*in potestate*) ir jo bei visų jo šeimos narių agnate, o susituokusi *cum manu* ji patekdavo į savo vyro *manus* arba jo *pater familias*, kai vyras buvo *in patria potestate*. Teisiniu požiūriu tapusi svetima buvusiai savo šeimai, ji tapdavo vyro šeimos agnate.

Antra santuokos rūšis buvo *sine manu*. Esant šiai santuokai, žmona nepatekdavo vyro valdžion, o seniausiais laikais net neatsirasdavo teisinių žmonos ir vyro ryšių. Teisiniu požiūriu žmona likdavo svetima savo vyrui ir vaikams. Tačiau ir tokioje santuokoje žmona teisiškai išsaugojo iki susituokiant buvusią šeiminių padėtį. Ji ir toliau buvo savo senosios šeimos agnatė.

Kada ir kodėl atsirado šios rūšies santuoka, suteikianti galimybę būti nepriklausomai nuo vyro ir kartu teisiškai nebūti jo šeimos nare, šandien sunku pasakyti. Tėra aišku, kad svetima vyro agnatinei šeimai žmona nedalyvavo jos religiniame kulte, nesiejo jos su vyru ir jokie pasaulietinės teisės saitai. Šioje santuokoje nebuvo „*divini et humani iuris communicatio*“, apie kurią kalba Modestinas.

Manoma, kad II a. pr. Kr. antroje pusėje santuoka *sine manu* jau buvo įprasta šeimos sudarymo forma. Tačiau šios santuokos pėdsakų galima aptikti ir gerokai anksčiau. Dar Dvylikos lentelių įstatymai numatė vyro *manus* žmonai atsiradimo pagrindą – įgyjamą senatį, t. y. nenutrūkstamą vyro ir moters gyvenimą vienus metus. Galimas dalykas, kad bendras vieno metų gyvenimas transformuodavosi į *iustum matrimonium* ir suteikdavo vyrui *manus* savo žmonai. Tačiau faktas, patvirtinantis, kad pasirodžius Dvylikos lentelių įstatymams jau buvo santuoka *si-*

ne manu, yra jų nuostata, kalbanti apie *usurpatio trinocitii*. Moteris, ištekėjusi be formalumų, galėjo išvengti vyro *manus*, per vienus bendro gyvenimo metus tris naktis pasišalinusi iš vyro namų. Manyta, kad kartu ji nutraukia senatį, o šiai pasibaigus galėjo atsirasti santuoka – *manus mariti* (su vyro valdžia).

Pasinaudodama *usurpatio trinocitii* teise, žmona galėjo padaryti santuoką *sine manu* (be vyro valdžios) visą jos egzistavimo laiką. Šiandien sunku pasakyti, kokios socialinės priežastys lėmė šios santuokos formos atsiradimą. Galbūt iš pradžių tai buvusi teisiškai nevisavertė santuoka patricijų ir plebėjų, kurių *ius conubii* iš pradžių pripažino tik 445 m. pr. Kr. priimtas *lex Canuleia*, o gal tai buvo plebėjų santuokos forma, vėliau perimta ir patricijų.

Labai skyrėsi santuokos *cum manu* ir *sine manu* sudarymo ir nutraukimo tvarka. Santuokos *cum manu* sudarymas buvo labai formalus aktas – reikėjo atlikti tam tikras apeigas. Santuoka *sine manu* nebuvo formali. Tai faktinė padėtis, su kuria sieti tam tikri teisiniai tėvų ir vaikų tarpusavio santykių padariniai, o jiems atsirasti pakako žmonai ateiti į vyro namus esant abipusiam susitarimui sudaryti santuoką. Jeigu besituokiantys buvo *in patria potestate*, tokiai santuokai reikėjo ir jų *pater familias* pritarimo.

Santuoka *cum manu*, kai žmona visiškai priklausoma nuo vyro, galėjo būti nutraukta tik jo iniciatyva. Santuoką *sine manu* buvo galima nutraukti ne tik abipusiu sutuoktinių susitarimu (*divortium*), bet ir vienasmeniu vyro arba žmonos valios išreiškimo aktu (*repudium*).

Pagrindiniai santuokos *sine manu* principai ir ypač santuokos nutraukimo laisvės principas respublikos laikotarpio pabaigoje ir principato laikotarpio pradžioje turėjo labai daug neigiamos įtakos Romos visuomenės gyvenimui. Respublikos laikotarpio pabaigoje dėl bendro moralinio nuosmukio įvyksta didelė šeimos gyvenimo krizė. Santuokinė neištikimybė, ištvirtavimas įgavo neregėtą mastą. Sutuoktinių santykiai prarado ankstesnę reikšmę. Jie stengėsi neturėti vaikų, spekuliatyviais tikslais ėmė piktnaudžiauti santuokos nutraukimo laisve.

Siekdamas sustabdyti šeimų irimą, stabilizuoti šeimos santykius ir stimuliuoti gimstamumą, imperatorius Augustas išleido daug labai griežtų įstatymų, reguliuojančių šeimos santykius.

Visų pirma minėtinas *lex Iulia de adulteriis* (18 m. pr. Kr.), numatęs bausmę už ištvirtavimą – tremtį (*relegatio*). Pagal šį įstatymą bausti ne tik tiesioginiai kaltininkai, bet ir tie, kurie tai toleravo. Buvo baudžiami kaltos žmonos vyras ir tėvas, nereiškę jai kaltinimo. Kiek vėliau

(18 m. pr. Kr. arba 4 m. po Kr.) priimtas *lex Julia de maritandis ordinibus*, labai pakeitęs šeimos teisę. Konsulų Papijaus ir Popėjaus siūlymu 9 m. šis įstatymas buvo papildytas.

Augusto įstatymai turėjo labai didelę įtaką romėnų šeimos teisei ir yra daugelio šeimos ir santuokos santykių srities teisinių reiškinių atsiradimo pagrindas. Bausdamas už neištikimybę ir ištvirkavimą, Augustas numatė vyro ir moters nesantuokinio gyvenimo išimtį, kai jie negali susituokti dėl priežasčių, numatytų pačiame įstatyme. Pavyzdžiui, leistas senatorių luomo ir atleistinių nesantuokinis gyvenimas, nes pats įstatymas neleisdęs jiems susituokti.

Tačiau, kad būtų nebaudžiamas, toks gyvenimas neturėjo būti atsitiktinis. Sugyventiniai privalėjo turėti tikslą sukurti šeimą ir nė vienas iš jų neturėjo būti susituokęs.

Toks gyvenimas vadintas **konkubinatu** ir skyrėsi nuo atsitiktinių lytinių ryšių teisiniais padariniais. Pirmiausia vaikai, gimę konkubinate, nors ir nebuvo teisėti, skyrėsi nuo neteisėtų. Jie buvo *liberi naturales*. Laikui bėgant jie įgijo kai kurių paveldėjimo, įteisinimo ir panašių teisių. Daug teisių turėjo ir sugyventinė. Todėl į konkubiną imta žiūrėti kaip į santuokos surogatą.

Siekdamas kuo daugiau santuokų ir didesnio gimstamumo, jau minėtuose įstatymuose Augustas numatė daugybę išskirtinių priemonių. Numatyta, kad vyrai nuo 25 iki 60 m. ir moterys nuo 20 iki 50 m. turi gyventi susituokę ir turėti vaikų. Asmenims, nesilaikantiems šių reikalavimų, taikytos gana griežtos turtinės sankcijos. Nesusituokę asmenys neturėjo teisės paveldėti pagal testamentą, o susituokę, bet neturintys vaikų galėjo paveldėti tik pusę jiems skirto turto. Turtas, negalimas gauti paveldėjimo būdu ir vadintas *cautum*, atitekdavo arba kitiems testamente nurodytiems įpėdiniams, arba išdui. Nustatytas ir privalomas vaikų skaičius, kad nebūtų laikoma priklausant bevaikių kategorijai. Vyrams pakako vieno, o moterims reikėjo trijų (išlaisvintajai – keturių) vaikų. Be to, Augustas numatė moterims, turinčioms įstatyme numatytą vaikų skaičių, netaikyti ribojimo paveldėti pagal įstatymą, joms suteiktos ir kitos turtinės privilegijos.

Tačiau šios gana griežtos priemonės nedavė norimų rezultatų. Vėliau padėtis kiek pagerėjo, tačiau ne dėl tokių įstatymų, o dėl tam tikrų teigiamų Romos valstybės visuomeninio gyvenimo poslinkių. *Lex Julia et Papia Poppaea*, ypač jo nuostatos dėl *caduca*, tik sukėlė sumaištį ir sudarė prielaidas ieškoti būdų apeiti patį įstatymą. Tačiau šios taisyklės galiojo visą klasikinį laikotarpį ir panaikintos tik Konstantino laikais.

Pati santuokos *sine manu* koncepcija gyvavo iki Romos valstybės žlugimo. Būtent ji ir išstūmė senąją santuoką *cum manu*. Tai vertintina kaip vienas iš įdomiausių ir svarbiausių romėnų šeimos teisės bruožų.

4. SANTUOKOS SUDARYMAS

Santuokos *cum manu* ir *sine manu* buvo sudaromos skirtinga forma. Tačiau dar iki santuokos romėnų šeimos teisė žinojo sužieduotuvų institutą (*sponsalia*). Seniausiu laikotarpiu *alieni iuris* asmenis sužieduodavo jų *pater familias*, būsimiems sutuoktiniams net nedalyvaujant. Vėliau jaunuoliai susižieduodavo gavę savo *pater familias* sutikimą. Sužieduotuvės vyko dviem stipuliacijomis. Viena stipuliacija – tai merginos *pater familias* pasižadėjimas perduoti ją vaikinui, o kita – šio pažadas imti ją už žmoną. Manoma, kad pačiais seniausiais laikais sužieduotuvėms užteko vienašalės stipuliacijos, t. y. būsimosios nuotakos *pater familias* pažado perduoti ją būsimam sutuoktiniui. Šis neįsipareigodavo ir išsaugodavo teisę vienašaliu valios pareiškimu nutraukti sužadėtuves. Vėlesniais laikais buvo galima susižieduoti ir nesilaikant formalumų, paprastu abipusiu susitarimu. *Sponsalia* pažeidimas sukeldavo tam tikrų teisiinių padarinių. Seniausiais laikais *sponsalia* pažeidimas suteikdavo kitai šaliai teisę reikalauti atlyginti nuostolius. Pretorių teisė numatė, kad *sponsalia* pažeidimas užtraukia *infamia* (nagarbę), ir riboja teisę būti teisme svetimų interesų atstovu. Imperijos laikotarpiu nustatyta, kad šalis, be svarbių priežasčių pažeidusi *sponsalia*, praranda teisę reikalauti grąžinti sužieduotuvų proga duotas kitai šaliai dovanas ir privalo grąžinti gautąsias. Ketvirtąjo šimtmečio įstatymuose numatytas praradimas, matyt, susijęs su ikisantuokinio pabučiavimo (*osculum*) papročiu. Būsimam sutuoktiniui mirus *osculo interveniente* jaunajai arba jo įpėdiniais atitekdavo pusė ikisantuokinių dovanų.

Seniausioji romėnų teisė žinojo tris santuokos sudarymo, arba *manus* žmonai atsiradimo, būdus: *confarreatio*, *coemptio* ir *usus*.

Confarreatio – tai religinis aktas. Jis vyko dalyvaujant dešimčiai liudytojų, žiniams (*pontifex maximus* ir *flamen Dialis*). Buvo atliekami sakraliniai ritualai tariant tam tikrus žodžius. Svarbiausi iš ritualinių apeigų buvo šventinimas ir *panis farreus* (specialios duonos) ragavimas. Jaunieji turėjo atsikąsti *panis farreus*, o kitą dalį paaukoti Jupiteriui. Tik asmenys, gimę iš tokios santuokos ir sudarę tokią santuoką, galėjo eiti aukštas šventikų pareigas (*rex sacrorum* ir *flamen Dialis*). Manoma, kad

ši forma buvo būdinga tik patricijų santuokoms ir ja negalėjo sudaryti santuokos plebėjai.

Antroji santuokos sudarymo forma yra *coemptio* – tariamas žmonos pirkimas iš jos *pater familias* arba globėjo. Žmona pirkta taip pat kaip ir vertingiausi daiktai – žemė, vergai. Tai buvo *mancipatio*, vykstanti dalyvaujant penkiems liudytojams ir svėrėjui (*libripens*) su svarstyklėmis. Jaunasis turėjo pasakyti tam tikrą formulę ir perduoti metalą jaunosios *pater familias*. Seniausiais laikais *coemptio* tapo paprasta *imaginaria venditio* forma.

Be šių dviejų, buvo žinoma ir trečioji santuokos (su vyro valdžia) sudarymo forma – *usus*. Tai faktinis santuokinių gyvenimas vienus metus. Nesunku pastebėti, kad šiuo atveju šeimos santykiams taikytas daiktinės teisės institutas – įgyjamoji senatis. Kaip kad valdytojas, valdęs nekilnojamąjį turtą dvejus, o kilnojamąjį – vienus metus, įgydavo turto nuosavybės teisę, taip gyvenimas vienus metus suteikdavo vyrui *manus* savo žmonai. Seniausiais laikais *usus*, matyt, taikyta siekiant sankcionuoti santuoką, sudarytą pažeidžiant formalius reikalavimus, arba faktinę santuokinę gyvenimą, atsiradusį bendrai nesilaikant jokių formalumų (jaunosios pavogimas).

Santuoka, sudaryta vienu iš minėtų būdų, buvo santuoka *cum manu*. Žmona patekdavo vyro arba jo *pater familias* valdžion, užėmė šeimoje dukters vietą – *filiae locum obtinet*. Kaip *filia*, ji visiškai priklausė nuo savo *pater familias*. Seniausiais laikais romėnai žinojo tik patriarchalinę santuoką – *cum manu*.

Atsiradus santuokai *sine manu*, senosios santuokos sudarymo formos tolydžio pradėjo nykti. Iš minėtų trijų santuokos sudarymo formų anksčiausiai prarado reikšmę *usus*. Gajus jau kalba apie šią santuokos sudarymo formą kaip apie įstatymų panaikintą arba užmirštą.

I a. pradžioje jau reta santuokos sudarymo forma *confarreatio*. Tai liudija Gajus, nurodydamas, kad 23 m. priimtas įstatymas, galintis paskatinti santuokas šia forma, siejant su jomis galimybę eiti kai kurias aukštas žynių pareigas. Ši santuokos forma, nors ir taikoma ribotai, gyvavo iki pagonybės išnykimo.

Santuokos sudarymo forma *coemptio* dar sutinkama klasikiniu laikotarpiu. Gajus vadina ją praktine, tačiau ji jau yra ne *manus* atsiradimo, ne tikrosios santuokos sudarymo būdas, o *coemptio fiduciaria* – leidžia moteriai gauti kai kurių lengvatų. Ši santuokos sudarymo forma tada buvusi priemonė moteriai išsivaduoti iš įstatymo įteisinto globėjo valdžios. Moteris fiktyviai išteka ir agnatų globa jai išnyksta. Paskui fikty-

vus vyras ją remancipuoja tam, kurį ji norėtų turėti kaip savo globėją. Šis ją emancipuoja, bet, kaip *manumissor*, lieka jos globėjas. Tačiau nuo IV a. *coemptio* nėra jau ir tokiu pavidalu.

Nykstant senosioms santuokos sudarymo formoms, ėmė įsitvirtinti naujos, neformalios, grindžiamos būsimųjų sutuoktinių susitarimu (*consensus facit nuptias* – santuoka sudaroma susitarimu). Klasikiniu laikotarpiu vienintelė romėnų santuokos forma jau yra santuoka *sine manu*. Atsiradusi iš paprasto santuokinio gyvenimo, stengiantis išvengti *manus*, naujoji santuoka sudaroma paprastu besituokiančiųjų susitarimu, laikantis kai kurių buitinių papročių. Tačiau šie papročiai kokios nors teisinės reikšmės neturėjo.

Santuoka, atpalaiduota nuo bet kokių formalumų, esant ganėtinai formaliems kitiems mažiau reikšmingiems teisės aktams, – nelabai aiškus romėnų teisės reiškiny, kurį galima paaiškinti nebent istorine santuokos *sine manu* kilme. Tokia neformali santuokos sudarymo tvarka išliko iki pat Romos imperijos pabaigos. Tik Bizantijoje įvesta bažnytinė santuoka.

Kad santuoka būtų teisėta ir susituokus atsirastų teisinų padarinių, reikalauja ją sudaryti laikantis tam tikrų sąlygų.

Pirmoji santuokos sudarymo sąlyga buvo santuokinis amžius – jis Romoje nustatytas toks: vyrų – 14 metų, moterų – 12 metų.

Antroji sąlyga – tai sutikimas sudaryti santuoką. Senuoju laikotarpiu tai buvo tik *pater familias* sutikimas. Būsimasis sutuoktinis duodavo sutikimą sudaryti santuoką, jeigu buvo *sui iuris*. Būsimoji nuotaka, nors ir būdama *sui iuris*, turėjo gauti savo globėjo sutikimą (*auctoritas tutoris*).

Ilgainiui susiformavo kitas požiūris. Sudaryti santuokai *alieni iuris* asmeniui visų pirmą reikėjo jo paties ir būsimosios nuotakos *pater familias* sutikimo, taip pat jo paties *pater familias* ir asmens, kurio valdžion jis gali patekti mirus *pater familias*, sutikimo. Pavyzdžiui, sutikimą vaikaitiui susituokti turėjo duoti ne tik jo *pater familias* (senelis), bet ir tėvas, esantis to paties *pater familias* (senelio) valdžioje, kadangi seneliui mirus vaikaitis pateks į savo tėvo *patria potestas*. Vaikaitis savo tėvui, kurio valdžion pateks mirus seneliui, negalėjo primesti įpėdinių, t. y. būsimų savo vaikų. Kitokia buvo vaikaitės padėtis. Ištekėjusi ji ne tik kad nepagimdys savo seneliui ir tėvui įpėdinių, bet ir pati nustos buvusi jų įpėdinė, nes taps savo vyro agnatė. Todėl būsimosios nuotakos *pater familias* davė tik sutikimą išeiti iš savo agnatinės šeimos.

Taigi ankstyvuoju laikotarpiu sutikimas sudaryti santuoką rėmėsi ta pačia valdžios šeimoje idėja, kuria vadovavosi ir pati agnatinė šeima.

Tėvas duodavo sutikimą vaikams susituokti ne todėl, kad buvo tėvas, o todėl, kad buvo *pater familias*, tėvo valdžios įkūnytojas.

Trečioji santuokos sudarymo sąlyga buvo besituokiančiųjų *ius conubii*. Kliūčių susituokti dėl *ius conubii* galėjo atsirasti dėl to, kad būsimieji sutuoktiniai priklausė skirtingiems visuomenės sluoksniams (luomams), arba dėl jų tarpusavio giminystės ar kitų santykių. Iki priimant *lex Canuleia* (445 m. pr. Kr.), drausta patricijų ir plebėjų santuoka. Iki *lex Iulia* (18 m. pr. Kr.) neleista tuoktis laisviesiems su atleistiniais, o priėmus šį įstatymą – atleistiniams su senatorių luomo atstovais.

Ius conubii naikino ir agnatinė bei kognatinė giminystė. Tiesioginės eilės giminystė, nesvarbu, kokio laipsnio, buvo kliūtis sudaryti santuoką. Šalutinės eilės giminaičiai negalėjo tuoktis iki šešto laipsnio. Vėliau, iki respublikos laikotarpio pabaigos, neleista *consobrini*, t. y. asmenų, kurių motinos – seserys, o tėvai – broliai, santuoka. Imperijos laikotarpiu buvo draudžiama santuoka tik asmenų, iš kurių bent vienas yra – žemutinės eilės pirmo laipsnio bendro abiem besituokiantiesiems protėvio – giminaitis. Pavyzdžiui, negalėjo tuoktis dėdė su dukterėčia, teta su sūnėnu ir panašiai. Drausta ir globėjo bei globotinės, provincijos valdytojo ir tos provincijos moters santuoka. *Lex Iulia de adulteriis* uždraudė santuokas asmenų, iš kurių vienas kaltinamas santuokine neištikimybe. Visais šiais atvejais manyta nesant vienos iš pagrindinių sąlygų sudaryti santuoką – *ius conubii*.

5. SANTUOKOS NUTRAUKIMAS

Būtina teisinė santuokos egzistavimo prielaida, kad visą santuokos laiką išliktų sąlygos, buvusios būtinos susituokti. Kurios nors iš jų išnykimas sudarė pagrindą nutraukti santuoką. Paprastai santuoka baigdavosi vienam sutuoktiniui mirus. Sutuoktiniams esant gyviems, santuoka baigdavosi būdama nutraukta. Pagrindas nutraukti santuoką, pagal romėnų teisę, pirmiausiai buvo *capitis deminutio*, o ji, kaip žinome, buvo trijų laipsnių.

Įvykus vieno iš sutuoktinių *capitis deminutio maxima*, t. y. jam patekus į vergiją, santuoka buvo nutraukiama, nes vergai neturėjo *ius conubii*. Tačiau, paimtam į nelaisvę ir tapusiam vergu sutuoktiniui grįžus į Romą, galiojant *postliminium* santuoka buvo atkuriama, nes manyta *manus* niekada nesibaigus. Ši taisyklė negaliojo santuokai *sine manu*, nes *postliminium* taikyta *res iuris*, bet ne *res facti*. O kaip žinome, santuoka

sine manu laikyta tik faktiniu, bet ne teisiniu ryšiu. Abiem sutuoktiniams esant nelaisvėje kartu, santuoka tęsėsi. Santuoka nutrūkdavo ir vieno iš sutuoktinių *capitis deminutio media* atveju, nes asmenys, nesantys piliečiai, išskyrus *Latini veteres*, taip pat neturėjo *ius conubii*. Vieno iš sutuoktinių *capitis deminutio* minimu atveju, t. y. pasikeitus jo *status familiae*, santuoka nutrūkdavo tik dėl šio pasikeitimo atsiradus tokiai agnatinei sutuoktinių giminystei (jos laipsniui), kuri būtų kliūtis sudaryti santuoką. Pavyzdžiui, *pater familias* įsūnijęs savo dukters vyrą prieš tai neišlaisvinęs dukters iš savo *patria potestas*. Šiuo atveju sutuoktiniai tampa agnatais (broliai ir seserimi), o jų santuoka draudžiama. Santuoką *cum manu* buvo galima nutraukti vyro arba jo *pater familias* valia.

Jau minėta, kad santuokai *cum manu* sudaryti reikėję žmonos *pater familias* sutikimo (vėliau – ir pačios žmonos sutikimo). Kadangi žmona patekdavo į *manus mariti* (vyro valdžią), jos *pater familias* ir ji pati prarasdavo teisę nutraukti santuoką. Tai galėjo padaryti tik vyras arba jo *pater familias* priešiniai santuokos sudarymui formalumais (*contrarius actus*). Santuoka, sudaryta *confarreatio* būdu, galėjo būti nutraukta *diffarreatio* būdu, o sudarytoji *coemptio* būdu – *remancipatio*. Santuoką *sine manu* buvo galima nutraukti ne tik abiejų sutuoktinių valios išreiškimu (*divortium mutuo dissensu*), bet ir vieno iš sutuoktinių valia (*repudium*). Kokių nors teisinių pagrindų santuokai nutraukti nereikėjo. Ištuokos laisvė buvo vienas iš pagrindinių romėnų šeimos teisės principų.

Nors respublikos laikotarpio pabaigoje ir imperijos laikotarpiu buvo daugybė ištuokų ir ištuoka prieštaravo krikščionių mokymui apie santuoką, ištuokos laisvės principas niekada nebuvo ne tik panaikintas, bet ir ribojamas. Net Augusto priimti gana griežti šeimos įstatymai nepaveikė ištuokos laisvės principo. *Lex Iulia de adulteriis* tik numatė skelbti nutraukiant santuoką septynių liudytojų akivaizdoje. Tai paprastai daryta įteikiant raštą dėl ištuokos – *libellum repudii*. Šis santuokos nutraukimo ribojimas buvo labai formalus ir nekeitė ištuokos laisvės principo esmės, jeigu nekreipsime dėmesio į turtines sankcijas, taikomas kaltajai šaliai nutraukiant santuoką be svarbių priežasčių (*sine iusta causa*). Žmona, savo elgesiu sudariusi sąlygas išsituoti arba pati reikalavusi ištuokos *sine iusta causa*, prarasdavo savo kraitį. Dėl santuokos nutraukimo kaltas vyras prarasdavo *donatio propter nuptias* (ikivestuvines dovanas). Tai ir viskas. Santuoka net ir be priežasčių buvo nutraukiama. Nei teismas, nei kuri kita institucija jų netikrino. Iki visiškai žlugdama, romėnų šeimos teisė vadovavosi principu „*Libera matrimonia esse*“.

Respublikos ir principato laikotarpiais teisė sudaryti antrą santuoką (nutraukus pirmąją) neribota. Atvirkščiai, *lex Iulia et Papia Poppaea* numatė riboti asmenų, nutraukusių santuoką ir po tam tikro laiko nesudariusių naujos, paveldėjimo teisę (*incapacitas*).

Vėlesniais laikais, siekiant apsaugoti pirmos santuokos vaikų interesus, ribotos kai kurios tėvų, sudariusių antrą santuoką, teisės disponuoti turtu iš pirmos santuokos. Tėvas (motina), sudaręs antrą santuoką, tik valdė šį turtą, o jam mirus, šis atiteko vaikams iš pirmosios santuokos. Be to, naujasis sutuoktinis negali gauti dovanų, taip pat paveldėti daugiau turto negu pirmosios santuokos vaikai.

Kad ištektų antrą kartą, našlė privalėjo laukti ne mažiau kaip 10 mėnesių (gedulo metai). Tai tam tikros pagarbos mirusiam vyrui išraiška. Tačiau svarbiausias to tikslas buvo išvengti galimų sunkumų nustatyti tėvystę vaiko, gimusio ne vėliau kaip po 10 mėnesių nutraukus pirmą santuoką (*turbatio sanguinis*).

Tačiau šio termino nesilaikymas nedarė naujos santuokos negaliojančia, o tik ribojė kai kurias jos turtines teises ir užtraukė jai *infamia* (negarbę).

6. SUTUOKTINIŲ TARPUSAVIO SANTYKIAI

Asmeniniai ir turtiniai sutuoktinių santykiai santuokoje *cum manu* ir *si-ne manu* buvo labai skirtingi. Santuokoje *cum manu* žmona, tapusi teisiniu požiūriu visiškai svetima savo ankstesnei šeimai, pakluso savo vyro arba jo *pater familias*, jeigu vyras buvo *alieni iuris, manus*, kuri iš esmės niekuo nesiskyrė nuo tėvo *patria potestas* vaikams. Panašiu į vindikacinį ieškinį vyras galėjo susigrąžinti namus palikusią žmoną. Jis galėjo bausti ją įvairiomis bausmėmis, net užmušti, perduoti vergijon (*in mancipium*). Kaip vergai ir vaikai, žmona neturėjo turtinių teisių. Visa, kas jai priklausė iki santuokos, jeigu ji buvo *persona sui iuris*, susituokus atiteko vyrui. Tokią beteisę žmonos turtinę padėtį teisiniu požiūriu kompensavo tik tai, kad ji buvo savo vyro įpėdinė – *heres sua*, atsižvelgiant į tai, ar vyras turėjo teisėtų įpėdinių. Būdama visų savo vyro agnatų giminaitė (agnatė), tam tikromis sąlygomis ji buvo ir jų įpėdinė. Romos valstybės papročiai šiek tiek švelnino beteisę žmonos padėtį santuokoje *cum manu*. Jie neleido bausti žmonos neišklausius buvusios jos šeimos narių, t. y. jos kognatų, nuomonės. Pagaliau vyrui dėl jo visuomeninės padėties reiškiamą pagarbą turėjo įtakos ir žmonai.

kraitis visada turėjo būti forminamas specialiu aktu. Iš pradžių pagrindinė *dos* paskirtis buvo padėti vyrui padengti šeimos išlaikymo išlaidas. Tačiau laikui bėgant *dos* įgavo ir kitą, teisiniu požiūriu gal net svarbesnę funkciją. *Dos* turėjo apsaugoti vyrą nuo ištuokos žmonos iniciatyva. Seniausiais laikais *dos* visam laikui tapdavo vyro nuosavybe. Jis negražintas nei žmonai mirus, nei išsituokus dėl vyro kaltės. Labai retos ištuokos tais laikais lėmė tokį teisinį *dos* likimą.

Tačiau respublikos laikotarpio pabaigoje, padaugėjus ištuokų be svarbių priežasčių, toks teisinis *dos* likimas pasirodė labai palankus vyrams. Neribota ištuokos laisvė sudarė sąlygas vyrams piktnaudžiauti turtinėmis teisėmis. Gavę *dos*, vyrai galėdavo tuojau pat nutraukti santuoką ir pasiimti visą *dos*. Todėl tapo būtina teisiškai užtikrinti ir žmonos interesus.

Pirmiausiai tuo pasirūpino suinteresuoti asmenys, t. y. žmona arba jos tėvai. Sudarant santuoką įteikdami *dos* jie reikalavo, kad vyras stipuliacijos forma įsipareigotų gražinti *dos* nutraukus santuoką arba jam mirus. Toks *dos* gražinimo užtikrinimo būdas vadintas *cautio rei uxoriae*. Atsiradus *cautio* numatytoms sąlygoms, žmona ar kitas kraitį davęs asmuo turėjo teisę pareikšti vyrui ar jo įpėdiniams ieškinį – *actio ex stipulatu*. Dažnai perduodamas vyrui kraitis buvo įvertinamas ir tarytum parduodamas jam už tam tikrą sumą, privalomą gražinti išsituokiant.

Šis paprotys taip įsigalėjo, kad ir nesant *cautio* pripažinta, jog negražinti *dos* išsituokiant dėl vyro kaltės prieštarauja *bona fides* (gerai valiai) arba yra deliktas (privачios teisės pažeidimas). Teisiškai pažiūrą į *dos* įtvirtino pretoriai, pradėję duoti žmonoms *actio rei uxoriae*. Vėliau aiškindami šiuos ieškinius ir *bona fides* sąvoką klasikinio laikotarpio teisininkai sukūrė nemažai teisės normų, reguliuojančių šiuos santykius.

Nustatyta, kad, santuokai pasibaigus dėl žmonos mirties, *dos* lieka vyrui, išskyrus kai *dos* duotas žmonos tėvo ir šis dar gyvas.

Santuokai pasibaigus dėl vyro mirties, *dos* visada buvo gražinamas žmonai arba jo tėvui. Kraitis gražintas net jeigu santuoka nutraukiama vyro iniciatyva arba dėl jo kaltės. Išsituokus žmonos iniciatyva arba dėl jos kaltės, *dos* likdavo vyrui. Visais *dos* gražinimo atvejais vyras turėjo teisę daryti iš jo atskaitymus vaikams išlaikyti, jeigu šie likę gyventi su tėvu, arba žalai, padarytai žmonai išiekvėjus turtą ar blogai elgiantis, atlyginti. Nors ir buvo *dos* išimčių, vyro pareiga jį gražinti numatyta įstatyme. Tačiau *dos* savininkas vis tiek buvo vyras ir dar būdamas susituokęs galėjo jį išiekvoti arba net perleisti kitiems asmenims, turėdamas tikslą po to nutraukti santuoką. Suprantama, žmona turėjo teisę reikalauti gražinti jai

dos vertę, tačiau ši reikalavimo teisė galėjo būti bevaisė nesant iš ko išieškoti. Siekiant geriau apsaugoti žmonos interesus, *lex Iulia de adulteris* drausta vyrui be žmonos sutikimo perleisti į *dos* įeinantį nekilnojamąjį turtą, esantį Italijos teritorijoje. Be to, perleidimu laikytas ne tik tiesioginis nuosavybės teisės perleidimas, bet ir tokie teisiniai veiksmai, dėl kurių buvo galima prarasti nuosavybę vėliau (įkeitimo teise).

Taigi ši priemonė apsaugojo pagrindinę turto, įeinančio į *dos*, dalį nuo iššvaistymo. Be to, žmonos reikalavimo teisę užtikrina *privilegium exigendi*, t. y. ji turėjo pirmumo teisę, palyginti su kitais vyro kreditoriais, patenkinti savo reikalavimus. Imperatorius Justinianas dar labiau apsaugojo žmonos interesus dėl *dos* teisinių santykių. Jis panaikino vyro teisę pasilikti *dos* net ir žmonai mirus. *Dos* šiuo atveju reikėjo grąžinti žmonos įpėdinams.

Taigi vėlesnių laikų romėnų teisė jau numato *dos* palikti vyrui išsiuokiant dėl žmonos kaltės. Tai turtinė sankcija žmonai, dėl kurios elgesio iširusi santuoka.

Be to, Justinianas uždraudė perleisti nekilnojamąjį turtą, įeinantį į kraitį, net ir žmonos sutikimu. Iš dviejų ieškinių, kuriais žmona galėjo ginti savo interesus dėl *dos* (*actio ex stipulatu* ir *actio rei uxoriae*), Justinianas paliko tik *actio ex stipulatu*, kuris turėjo būti sprendžiamas remiantis *bonae fidei*. Buvo panaikinti ir visi išskaitymai iš *dos*, kuriuos anksčiau galėjo daryti vyrai. Žmonos *privilegium exigendi* tapo tikra viso vyro turto hipoteka žmonai.

Taigi dėl pareigos grąžinti *dos* ir draudimo perleisti ją kitiems asmenims, klasikiniu laikotarpiu vyras, nors teisiškai ir buvo *dos* savininkas, faktiškai tebuvo į *dos* įeinančio turto naudotojas, kol egzistavo santuoka.

Kartu su *dos* romėnų šeimos teisė žinojo ir kitą įdomų institutą – *donatio propter nuptias*. Jau senaisiais laikais gyvavo paprotys iki vestuvių duoti dovanų būsimai žmonai (*donationes ante nuptias*). Iš pradžių toks dovanojimas kokios nors didesnės reikšmės neturėjo. Tačiau *dos* įgavus baudžiamosios sankcijos pobūdį, ikisantuokinis dovanojimas taip pat įgavo išskirtinę reikšmę. Žmona, kalta dėl ištuokos, rizikavo prarasti kraitį, tad sutuoktinių lygiateisiškumo principas, taip pat teisingumas reikalavo, kad ir vyras, gaudamas *dos*, iš savo turto išskirtą dalį *dos* kaip žmonos teisių garantą. Išskirti turtą ilgainiui tapo jeigu ne teisine vyro pareiga, tai padorumo taisykle. Tačiau reikalauti tokio turto išskyrimo nei jaunoji, nei jos tėvai negalėjo. Sutuoktinių tarpusavio dovanojimo sandorio draudimas lėmė *donatio* įvykdymą iki santuokos, nes kitaip dovanojimas būtų niekinis.

Tačiau klasikinio laikotarpio teisės normos, reguliuojančios *donatio ante nuptias*, nebuvo tobulos. Tik imperatorių Justino ir Justiniano laikų teisė suteikė institutui *donatio ante nuptias* reikiamą teisinę išraišką. Leista atlikti *donatio* ne tik iki santuokos, bet ir susituokus. Ir dabar šis institutas vadinasi *donatio propter nuptias*, nors toks pavadinimas nevisiškai atitinka reiškinių, nes iš esmės visai nedovanojama. Vyras ir toliau lieka dovanotų daiktų savininkas, jis naudojasi jais kaip ir anksčiau.

Kai santuokinis gyvenimas normalus, *donatio propter nuptias* jokios reikšmės neturėjo. Jo tikslas – garantuoti žmonos interesus esant nepagrįstai arba nuo jos nepriklausomai ištuokai. Dabar ji jau galėjo reikalauti ne tik grąžinti *dos*, bet ir *donatio propter nuptias*. Siekiant geriau garantuoti žmonos interesus, jos teisė į *donatio propter nuptias*, uždrausta perleisti turtą, sudarantį *donatio propter nuptias*, tretiesiems asmenims.

Šitai ilgainiui susiformavo sutuoktinių turtinių santykių sistema. Jų pagrindas buvo sutuoktinių turto atskirumo principas, kuris, esant normaliai santuokai, iš esmės niekur nepasireiškė, bet blogų santuokų (ištuokų) atveju geriausiai garantavo abiejų sutuoktinių interesus.

Priešpriešiniai *dos* ir *donatio propter nuptias* institutai, būdami sutuoktinių teisių garantas išsituokiant, sudarė kažką panašaus į bendrą šeimos nuosavybę, kuri buvo ekonominė šeimos bazė. Kadangi nekilnojamasis turtas, sudarantis *dos* ir *donatio*, negalėjo būti perleidžiamas tretiesiems asmenims, ši ekonominė bazė buvo labai patvari.

7. TĖVŲ IR VAIKŲ SANTYKIAI

Romėnų šeimos tėvų ir vaikų santykius lėmė *patria potestas*, patriarchalinė ir vienašalė tėvo valdžia.

Tėvų ir vaikų santykius labai veikė patriarchalinės santvarkos principai ir jie gyvavo labai ilgai. Romėnų teisininkai teigė, kad tokios valdžios vaikams neturi nė viena jiems žinoma tauta. Laikui bėgant tėvo valdžia silpnėjo, tačiau niekada visiškai neišnyko.

Patria potestas būdinga tai, kad romėnų teisė pripažino tik tėvo valdžią vaikams. Ne tik tėvui esant gyvam, bet ir jam mirus motina neturėjo jokių teisių į savo vaikus. Senojoje *cum manu* santuokoje motinos padėtis šeimoje buvo kaip savo vaikų sesers. Mirus vyrui šeima skilo į daugybę savarankiškų šeimų, bet motina jiems jokios valdžios neįgyda-

vo. Nors ji ir tapdavo *persona sui iuris*, bet patekdavo savo artimųjų agnato, dažniausiai savo sūnaus, globon. Santuokoje *sine manu* motina nebuvo net savo vaikų agnatė. Taigi teisiniu požiūriu ji buvusi jiems svetima. Tik pripažinus kognatinę giminystę, kai kurie jos santykiai su vaikais įgavo teisinę išraišką. Pavyzdžiui, motina ir vaikai įgijo paveldėjimo teises vieni kitų atžvilgiu. Imperijos laikotarpiu pripažinta jų tarpusavio teisė į išlaikymą (*alimentus*), taip pat kai kuriais atvejais motinos teisė būti savo vaikų globėja. Tačiau kokių nors teisių, būdingų *patria potestas*, jis niekada neįgijo.

Romėnų šeimos tėvų ir vaikų santykių pagrindas buvo teisėta santuoka ir teisėta šeima. Pagal senąją romėnų teisę, neteisėti, nesantuokiniai vaikai teisiniu požiūriu buvo svetimi ne tik savo tėvui, bet ir motinai, nes senoji romėnų šeimos teisė rėmėsi agnatine giminyste. Tik pripažinus kognatinę giminystę, jų padėtis savo motinos ir jos giminių atžvilgiu pasikeitė. Jiems suteikta teisė paveldėti kartu su teisėtais vaikais, nes *cognatio* (kraujo giminystė), pagal romėnus, nepriklausė nuo teisėtos santuokos. Buvo laikoma, kad nesantuokiniai vaikai teisiniu požiūriu tėvo apskritai neturi, nors faktiškai visi žinojo, kas yra vaiko tėvas. Todėl jis neturėjo vaikams *patria potestas*, o vaikai jo atžvilgiu taip pat neturėjo jokių teisių. Kiek geresnė buvusi konkubinate gimusių vaikų padėtis. Jie turėjo teisę į išlaikymą (*alimentus*), taip pat, nors ir ribotą, paveldėjimo teisę mirus *pater naturalis*. Tačiau jų tėvas *patria potestas* jiems neturėjo. Taigi tėvų ir vaikų santykiai teisiškai pasireiškė per *patria potestas*.

Patria potestas – tai absoliuti patriarchalinės šeimos galvos valdžia. Ji apėmė patį vaiko asmenį, taip pat visą jo įgytą turtą.

Asmeninių santykių sferoje nuo *pater familias* priklausė naujagimio gyvenimas. Jis sprendė, palikti gimusį kūdikį gyventi, nužudyti ar išmesti. Tėvas turėjo teisę parduoti savo vaikus į vergiją *trans Tiberim* arba valstybės viduje – *in mancipium*. Jam priklausė neribota jų *vitae ac necis* (gyvybės ir mirties) teisė.

Turtinių santykių atžvilgiu *filius familias* (sūnus) – *persona alieni iuris*. Nors jis ir turėjo civilinį teisnumą, tačiau viskas, ką jis įgijo, *eo ipso* tapdavo tėvo nuosavybe. Tėvas atsakė už vaikų deliktais padarytą žalą.

Per amžius *patria potestas* turinys gerokai pasikeitė. *Patria potestas* ribojimai anksčiau paveikė asmeninius santykius. Teisė išmesti naujagimį, parduoti savo vaikus į vergiją, gyvybės ir mirties teisė panaikintos, o teisė taikyti savo vaikams fizinės bausmės buvo apribota.

Nors kai kas teigia, kad *pater familias* teisę išmesti naujagimį (*ius exponendi*) panaikino dar Romulas, tačiau manoma ją galutinai išnykus

tik imperijos laikotarpiu. *Ius vendendi trans Tiberim* (pardavimas vergijon) apribota labai anksti. Jau Dvylikos lentelių įstatymuose yra nuostatų, draudžiančių parduoti vaikus į vergiją Romos valstybės viduje. Tokia teise tėvas galėjo pasinaudoti tik tris kartus. Po trečio *in mancipium* karto sūnus išsivadavo iš tėvo valdžios. Kadangi įstatymuose buvo kalbama tik apie sūnus, tai interpretatoriai išaiškino, kad kitiems asmenims, esantiems tėvo valdžioje (dukterims, vaikaičiams ir pan.), išsivaduoti treikėjo vienkartinio *in mancipium*.

Viename imperatoriaus Konstantino įstatyme sūnaus nužudymas prilygintas nužudymui bendrai (*parricidium*). Tėvą, piktnaudžiaujantį savo teise bausti vaikus fizinėmis bausmėmis, valdžios pareigūnai galėjo priversti išlaisvinti sūnų iš *patria potestas*. Vaikams leista paduoti skundą magistratui dėl tėvo žiauraus elgesio su jais. Dėl visų šių ribojimų *patria potestas* prarado patriarchalinį pobūdį.

Turtinių santykių atžvilgiu *patria potestas* silpnėjo panašiai kaip ir vergų. Kaip ir vergams, savo suaugusiems sūnams tėvai dažnai išskirdavo tam tikrą turto dalį, kad jie galėtų savarankiškai ūkininkauti (*peculium*). Esant tam tikroms sąlygoms, tėvai privalėjo atsakyti už savo vaikų prievoles.

Pamažu vaikų padėtis turtinių santykių atžvilgiu ėmė skirtis nuo vergų padėties ir jų savarankiškumas plėtojosi kita linkme. Pirmiausia nustatyta, kad viskas, ką sūnus karys įgyja kare (*in castris*) arba karinėje tarnyboje, yra jo nuosavybė, kuria jis gali nepriklausomai nuo tėvo naudotis ir disponuoti. Šis turtas pavadintas *peculium castrense*. Jį sūnus net galėjo palikti testamentu kitiems asmenims. Sūnui, nesurašiusiam testamentu, mirus, šis turtas atiteko tėvui ne paveldėjimo teisės pagrindu, bet *iure peculii*.

Absoliutinės monarchijos epochoje *peculium castrense* taisyklės taikytos ir turtui, kurį sūnus įgydavo tamaudamas valstybės tarnyboje. Šitaip atsirado *peculium quasi castrense*. Vaikų turtinius santykius labai pakeitė imperatorius Konstantinas. Jis nustatė, kad visa, ką vaikai (ne tik sūnūs) paveldi po motinos mirties (*bona materna*), yra jų nuosavybė, kuria disponuoti tėvas neturi teisės. Jie turi teisę naudotis tuo turtu iki gyvos galvos. Vėliau ši taisyklė taikyta ir turtui, gautam iš motinos giminaičių (*bona materni generis*). Pagaliau Justinianas nustatė, kad tėvui priklauso tik tai, ką sūnus įgyja *ex re patris*, t. y. operuodamas tėvo turtu. Visa kita, kad ir koku būdu sūnaus įgyta, yra jo nuosavybė. Tėvas turi teisę naudotis tuo turtu iki gyvos galvos. Visas toks turtas (į jį neįeina *peculium castrense* ir *quasi castrense*) vadintas *bona adventicia*. Ta-

čiau tėvo teisę naudotis šiuo turtu iki gyvos galvos galėjo panaikinti asmuo, padovanojęs jį, palikęs testamentu ir panašiai.

Panaikinus šią tėvo teisę, šis turtas buvo vadinamas *bona adventicia irregularia*. Taigi Romos imperijos pabaigoje iš *patria potestas* ir turtinių santykių atžvilgiu lieka tik šešėlis. Buvo pripažintas vaikų turtinis savarankiškumas.

Patria potestas susilpnėjimas reiškė ir šeimos teisinės vienybės išnykimą. Šeima – jau ne teisinis vienetas, bet asmenų, kurie yra savarankiški teisinių santykių subjektai, sąjunga. Visi jie turi teisę būti savininkai, šalis teismo procese, sudaryti sandorius.

Patria potestas pirmiausia atsirasdavo natūraliu būdu, t. y. gimus vaikui teisėtoje santuokoje. Neteisėtiems vaikams *patria potestas* galėjo atsirasti tik juos įteisinus, t. y. *legitimat*io būdu. Tačiau šis *patria potestas* atsiradimo būdas – absoliutinės monarchijos laikotarpio produktas. *Legitimat*io taikytas tik *liberi naturales*. Buvo žinomi trys tokio įteisinimo būdai: *legitimat*io *per oblationem curiae*, t. y. nesantuokinio sūnaus pristatymas į vietos dekurionų *ordo*, suteikiant jam tam tikrą turtinį cenzą, *legitimat*io *per subsequens matrimonium*, t. y. tėvams vėliau susituokus, ir *legitimat*io *per rescriptum* principas – imperatoriui priėmus specialų aktą. Tačiau *patria potestas* galėjo atsirasti ir svetimiems vaikams, šiuos įsūnijus. Romėnų šeimos teisėje buvo du skirtingos formos įsūnijimo būdai. Esant įsūnijimui *persona sui iuris*, taikyta *arrogat*io, įsūnijant *persona alieni iuris* – *adopt*io. Seniausiais laikais *arrogat*io vyko tautos susirinkime dalyvaujant *pontifex maximus* ir įsūnytojai bei įsūnijamajam. Ištyręs bylos aplinkybes, *pontifex maximus* siūlė tautos susirinkimui *arrogat*io dėl įsūnijimo. Kiekvienas *arrogat*io buvo *iussus populi*, t. y. įstatymas. Įsūnyti ir būti įsūnytam tokiu būdu buvo galima tik turint teisę dalyvauti tautos susirinkime. Tokios teisės neturėjo moterys ir nepilnamečiai. Tautos susirinkimui tapus nebesvarbiu, *arrogat*io prarado *iussus populi* reikšmę. Iš esmės ji tapo viešu įsūnytojo ir įsūnijamojo susitarimo patvirtinimu. Nustojus kviesti tautos susirinkimus, *arrogat*io atlikta *per rescriptum principis*.

*Adopt*io buvo atliekama kaip ir *mancipatio*, taikant Dvylikos lentių įstatymuose nustatytą trigubą *mancipac*iją. Tėvas parduodavo sūnų *mancipatio* būdu kokiam nors pašaliniam asmeniui. Šis tuoju pat *manumissio vindicta* jį išlaisvindavo. Toliau ėjo antroji *mancipationis manumissio*. Pagaliau – trečioji, po kurios sūnus jau išsivaduojo iš *patria potestas*. Trečiosios *manumissio* nebuvo, nes sūnus jau būtų visiškai

kai emancipuotas. Kad įvyktų išsūnijimas, turėjo išitraukti norintis išūnyti asmuo – *adoptor*. Jis tėvo pasirinktam asmeniui formaliai pareikšdavo *vindicationem patriae potestatis* (*vindicatio filiū*). Tėvo pasirinktas asmuo teisme tylėdavo, o pretorius perduodavo išsūnijamąjį išūnytojui. Šiuo sudėtingu aktu tikrojo tėvo *patria potestas* baigėsi ir išūnytasis tapdavo išūnytojo šeimos nariu ir įgydavo teisėto sūnaus teises. Ši forma galėjo būti taikoma ir moterims, ir nepilnamečiams. Šitaip išūnyti vaikaičius arba įdukrinti moteris pakako vienkartinės mancipacijos.

Justinianas panaikino visus šiuos formalumus ir vietoj jų įvedė paprastą pareiškimą teisme. Tačiau Justinianas gerokai sumažino *adoptio* teisinius padarinius. Senoji *patria potestas* naikinta išsūnijus aukštutinės eilės giminaičiui (pvz., motinos tėvui). Visais kitais atvejais tikrojo tėvo *patria potestas* nesibaigdavo, o išūnytasis tik įgydavo teisę paveldėti pagal įstatymą mirus jį išsūnijusiam asmeniui (*adoptio minus plena*).

Be *arrogatio* ir *adoptio*, dar žinoma *adoptio testamentaria*, tačiau apie šį išsūnijimo būdą išlikusiuose šaltiniuose žinių nėra.

8. GLOBA IR RŪPYBA

Asmeniui *sui iuris* dėl amžiaus, sveikatos būklės, savo ypatingos padėties ir panašiai įgyvendinti ir ginti savo civilines subjektines teises gali prireikti kitų asmenų pagalbos. Šiam tikslui romėnų teisėje buvo globos (*tutela*) ir rūpybos (*cura*) institutai. Globa steigta nepilnamečiams, eikvotojams ir moterims, o rūpyba – bepročiams, vadinamiems *minores* (neturintiems 25 m.), eikvotojams. Kuo skyrėsi globa nuo rūpybos, šandien sunku pasakyti. Tėra aišku, kad skyrėsi globėjo ir rūpintojo funkcijų vykdymo tvarka. Globėjas formaliu sutikimo aktu (*auctoritatis interpositio*) suteikdavo sandoriui, kurio pats globotinis negali sudaryti, teisinę galią. Tuo tarpu rūpintojas savo sutikimą (*consensus*) reiškė neformaliu būdu, galbūt net ir nesudarant sandorio.

Seniausiais laikais globa steigta ne siekiant apginti globotinio interesus, o apsaugoti asmenų, pagal įstatymą esančių artimiausiais jo įpėdiniais, interesus. Todėl ir globėjo skyrimo tvarka, jeigu šis nepaskirtas testamentu, buvo tokia pati kaip ir šaukimo paveldėti, t. y. globėjas buvo artimiausias globotinio agnatas. Globa buvo ne globėjo pareiga, bet jo teisė. Globėjo valdžia globotiniui ir jo turtui labai panaši į *pater familias* valdžią. Ilgainiui į globėjo teises pradėta žiūrėti kaip į jo pareigą. Tokio požiūrio atsiradimą lėmė tolygus giminystės ryšių silpnėjimas.

Pamažu globa tapo visuomenine prievole (*munus publicum*). Todėl greitai minėtų dviejų globos steigimo būdų (agnatinės globos ir globotinio giminystės bei *pater familias* testamento) atsirado trečiasis, kai globėją skiria kompetentingi valdžios vyrai. Pradedama stiprėti ir valstybės vykdoma globos kontrolė. Atsiranda išskirtinių pagrindų, kai galima nesutikti būti globėju. Susidaro ieškinių, kuriuos galima pareikšti globėjui, nepristatančiam globos ataskaitos, eikvojančiam globojamojo turtą, nerūpestingai tvarkančiam jo reikalus, sistema. Vėliau iš globėjo imta reikalauti prieš pradedant eiti pareigas pateikti užtikrinimą (*satisfactio rem pupilli salvam fore*), kad jis atlygins globotinio turtui padarytus nuostolius. Imperijos laikotarpiu įvesta įstatyminė globotinio hipoteka visam globėjo turtui.

DEŠIMTAS SKYRIUS

Paveldėjimo teisė

1. PAVELDĖJIMO SAMPRATA IR EVOLIUCIJA ROMOJE

Žmogui mirus, asmeniniai teisiniai santykiai, kurių subjektas jis buvo, teisė ir pareigos, sudarančios šių santykių turinį, baigiasi.

Tačiau teisės ir pareigos, kurių esmė nesikeičia dėl santykių, subjektų pasikeitimo, t. y. tos, kurių vykdymas nesusijęs su jų turėtojo asmenybe, neišnyksta ir mirus žmogui, kuriam jos priklauso. Šiuolaikinės teisės požiūriu, mirusiojo turtas (turtinės teisės ir pareigos) atitenka jo įpėdiniams ir šie tampa jo savininkais, skolininkais ir kreditoriais prievolių, kurių subjektas buvo miręs asmuo. Toks mirusiojo turto perėjimas kitiems asmenims kartu su skolomis ir reikalavimais vadinamas paveldėjimu. Taigi paveldėjimas yra universalus mirusiojo asmens teisių perėmimas

Romėnų teisė paveldėjimo problemoms skyrė labai daug dėmesio. Ir tai suprantama, prisiminus, kokią reikšmę turėjo turtas Romos piliečių gyvenimui, jų visuomeninei padėčiai. *Pater familias* turtinė padėtis buvo jo faktinės valdžios šeimoje pagrindas. Todėl romėnų paveldėjimo teisė turtinių santykių atžvilgiu garantavo šeimos galvos valios įgyvendinimą ir šiam mirus. *Pater familias*, būdamas gyvas turėjęs neribotą valdžią šeimoje, privalėjo pasirūpinti savo šeimos narių turtiniais reikalais po savo mirties. Tai padėjo įgyvendinti jau Dvylikos lentelių įstatymuose numatyta beveik neribojama testamentų sudarymo laisvė. *Pater familias*, būdamas šeimos galva ir teisinis bei faktinis viso šeimos turto tvarkytojas, savo mirties atveju testamentu šį turtą galėjo palikti kam panorėjęs.

Tačiau romėnų paveldėjimo teisės normos iš esmės garantavo turto išsaugojimą šeimoje (giminėje). Tai ir sudarė romėnų visuomenės pagrindą.

Seniausiųjų laikų teisė kartu su turtinių teisių perėjimu numatė ir mirusiojo teisių ir pareigų, kylančių iš sakralinės teisės, perėjimą įpėdiniams. Ir tik vėlesnio laikotarpio teisė į paveldėjimą ima žiūrėti kaip į turtinių mirusiojo teisių ir pareigų perėjimą įpėdiniams. Justiniano Digestų penkiasdešimtosios knygos šešiasdešimt antrame fragmente paveldėjimas apibrėžiamas kaip universalus mirusiojo teisių perėmimas. Čia sakoma: „*Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum ius quod defunctus habuerit.*“ Tačiau romėnų, kaip ir daugelio kitų senovės tautų, teisėje požiūris į paveldėjimą, kaip į universalų mirusiojo turtinių teisių ir pareigų perėmimą, įsitvirtino gerokai vėliau. Mirus žmogui, jam priklausęs turtas, primityviosios teisinės mąstysenos požiūriu, tampa bešeimininkiu. Reikalavimo teisė netenka savo subjekto – kreditoriaus, o skolos lieka be skolininko. Mirusiojo turtas, anksčiau sudaręs visumą, dabar tarytum išsiskaido į atskiras dalis, iš kurių vienos (skolos, reikalavimai) išnyksta, kitos – ne, mat materialius daiktus gali pasisavinti kiti asmenys. Tokią padėtį labai aiškiai patvirtina ir vėlesnių laikų romėnų teisė, numačiusi, kad prievolės iš deliktų pereina įpėdiniams. Seniausios ir buvo prievolės iš deliktų. Kita vertus, pagal *ius civile capitis deminutio*, asmens, paveikto *capitis deminutio*, skolos taip pat niekam nepereidavo, o išnykdavo. Net respublikos laikotarpio teisininkai aiškino, kad kol palikimas nepriimtas, mirusiajam priklausę daiktai yra niekiekio, todėl jų pasisavinimo negalima laikyti vagyste – „*rei hereditariae furtum non fit*“. Žinoma, pasisavinčius į palikimą įeinančius daiktus įpėdinis gali vindikuoti. Respublikos laikotarpio teisininkų mėginimas nepriimtą palikimą prilyginti bešeimininkiam turtui patvirtina hipotezę, kad paveldėjimo, kaip universalus teisių perėmimo, idėja nėra amžina. Ji yra visuomenės istorinės raidos rezultatas.

Padėtis keičiasi atsiradus patriarchalinei šeimai, kartu – ir patriarchalinei nuosavybei. Pats turto priklausymo šeimai faktas preiziumuoja bendrąją šeimos, bet ne individualią *pater familias* nuosavybę. Dabar, mirus *pater familias*, negali būti nė kalbos, kad turtas esąs bešeimininkis. Mirusiojo daiktai atitenka artimiausiems jo palikuonims, kurie rūpinsis mirusiojo ramybe, jo atminties išsaugojimu ir šeimos sakralinėmis apeigomis. Tačiau išnykus galimybei pasisavinti mirusiojo turtą kaip bešeimininkį, jo prievolės ir ypač skolos dar nepereidavo įpėdiniams. Įpėdiniai tapdavo tik materialių daiktų savininkais. Dėl aktyvaus ekonominio gyvenimo, kreditorių interesų reikėjo, kad asmenys, tapę mirusiojo daiktų savininkais, atsiskaitytų ir su jo kreditoriais, grąžintų jo turėtas skolas. Priešingu atveju visa civilinė apyvarta priklausytų nuo atsitikti-

numo (kontrahento mirties). Romėnų teisė ir čia labai anksti žengė lemiamą žingsnį, nustatydamą, kad įpėdinis yra universalus mirusiojo teisių perėmėjas ir, kaip mirusiojo asmenybės tęsėjas, atsako už palikėjo skolas ne tik paveldėtu, bet ir asmeniniu turtu. Tokios nuostatos atsiradimo romėnų teisėje priežastys, matyt, buvo religinio įvaizdžio pagrindu susiformavusi pažiūra, kad asmenybė išlieka savo palikuonyse. L. Mitteisas nurodo, kad transcendentinis individo nemirtingumo, jo asmenybės išlikimo palikuonyse įvaizdis buvo romėnų paveldėjimo teisės atrama¹. Ši idėja nuo senosios *ius civile* laikų vyrauja visų laikų romėnų paveldėjimo teisėje. Ji buvo žinoma ne tik romėnų ir vadinama *hereditas*. Greta *hereditas* sėjoji *ius civile* žinojo ir singuliarinį mirusio asmens teisių perėmimą, atsirandantį mirusiojo patvarkymu dėl atskirų savo turto dalių (*legata*). Mirusysis savo testamente galėjo įpareigoti įpėdinį perduoti iš palikimo kokią nors daiktą tiesioginiam asmeniui. Toks patvarkymas suteikė tretiesiems asmenims tam tikrų pavienių teisių. Bet jie netapdavo įpėdiniais ir neįgydavo jokių įpėdinio pareigų.

Atsiradęs patriarchalinės šeimos ir genties santvarkos pagrindu, paveldėjimas grįstas prigimtinė teise, negalima keisti pavienių asmenų valia. Paveldėjo būtinai asmenys, esantys mirusiojo patriarchalinės šeimos giminaičiai. Šaukimo paveldėti tvarka tiesiogiai priklausė nuo giminystės laipsnio. Giminytė – paveldėjimo pagrindas, prigimtinė teisė, įstatymas mirusiajam, kurio jis negali pakeisti. Todėl manoma, kad seniausiais laikais, iki atsirandant Dvylikos lentelių įstatymams, paveldėta tik pagal įstatymą – *hereditas legitima*. Šis paveldėjimas nuo mirusiojo valios nepriklausė.

Silpnėjant šeimos nuosavybei, didėjant individo įtakai ir reikšmei ekonominiam gyvenimui, šeimos galvos teisė disponuoti turtu stiprėjo. Jis įgijo teisę spręsti, kam atiteks turtas jam mirus. Jau Dvylikos lentelių įstatymai mini testamentą kaip vienašalį mirusiojo valios dėl savo turto likimo raiškos aktą ir sankcionuoja priešmirtinius *pater familias* patvarkymus dėl turto. Nors Dvylikos lentelių įstatymų laikotarpiu testamentu laisvės principas ir ribojamas, tačiau testamentas, esant tam tikroms sąlygoms, nušalina nuo paveldėjimo įstatyminius įpėdinius. Taigi jau senojoje Romoje greta *hereditas legitima* yra ir *hereditas testamentaria* (paveldėjimas pagal testamentą). Romėnų paveldėjimo teisės pobūdį labai aiškiai išreiškė taisyklė „*nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest*“. Jos esmė ta, kad paveldėjimas pagal testamentą

¹ Mitteis L. Römische Privatrechts bis auf die Zeit Diokletians. T. I. 1908. P. 93.

naikina paveldėjimą pagal įstatymą. Abi paveldėjimo rūšys kurti būti negalėjo. Jeigu mirusysis paliko testamentą, kuriuo dalį savo turto paskyrė testamentiniam įpėdiniui, o dėl kitos dalies jokių patvarkymų nepadarė, tai ir šią dalį paveldėjo testamentinis, bet ne įstatyminis įpėdinis. Nors testamentas laisvės principas romėnų teisėje įsigaliojo gana anksti, bet senoji *ius civile* numatė *puter familias* teisę palikti savo turtą testamentu jam pavaldžiams šeimos nariams. Šių ribojimų tikslas – apsaugoti artimų šeimos narių turtinius interesus, privalomą jų šaukimą paveldėti. Greta jau minėtų dviejų paveldėjimo rūšių atsiranda trečioji – **privalomasis (būtinasis) paveldėjimas**.

Toliau paveldėjimas Romoje plėtojasi kuriantis pretorių teisėi. Pretorius civilinių teisių paveldėjimo institutą – *hereditas*, papildomai patobulino pretorių teisės institutu *bonorum possessio*. Pretorius sukūrė specialųjį interdikto – *interdictum quorum bonorum*, pagal kurį palikimas perduodamas valdyti asmenims, kurie į jį pretendavo, bet dėl kokių nors priežasčių nebuvo šaukiami priimti. Iš pradžių šis interdiktas duotas asmenims, kuriuos pretorius, išnagrinėjęs prašymą, laikė potencialiais įpėdiniais pagal *ius civile*. Šitaip saugoti interesai įpėdinių pagal *ius civile*, kurie buvo suinteresuoti paimti paveldimą turtą iš trečiųjų asmenų, nelaukdami, kol iš esmės bus išspręstas ginčas dėl turto. Šiuo atveju pretorius padėjo taikyti civilinės teisės nuostatas ir plėtojo pačią civilinę teisę. Tačiau pretorius savo interdiktu negalėjo panaikinti įpėdinio pagal civilinę teisę statuso (*heres*). Jis savo interdiktu galėjo padaryti civilinį įpėdinį *sine re, sine effectum* (be turto, be paveldėjimo). Atsisakydamas suteikti jam teisę pateikti ieškinį, pretorius jo paveldėjimo teisę padarydavo *nudum ius*. Asmens, kuriam duodamas *bonorum possessio*, pretorius taip pat negalėjo padaryti civiliniu įpėdiniu, suteikti jam *ius Quiritium*. Tačiau pretorius galėjo suteikti jam teisę pateikti ieškinius, padaryti jo padėtį labai panašią į įpėdinio pagal *ius civile* (*heredis loco, heredis vicem*). *Bonorum possessor* turėjo bonitarinės nuosavybės į paveldimus daiktus teisę, buvo palikėjo prievolių kreditorius ir skolininkas. Šiuo interdiktu pretorius padarė labai daug esminių paveldėjimo teisės pakeitimų. Tačiau pretorius pastebėjo, jog padėtis, kai artimiausias įpėdinis atsisako priimti palikimą ir šis neatitenka kitam, einančiam po jo artimiausiam mirusiojo giminaičiui, o tampa išmariniu, nėra teisinga. Šalinamas šią negerovę, pretorius pradėjo duoti *bonorum possessio* kitam pagal eilę giminaičiui. Šitaip pretorius, skirtingai nuo *ius civile*, įvedė *successio graduum et ordinum* (paveldėjimą pagal laipsnius ir eiles). Didelis pretoriaus laimėjimas tobulinant paveldėjimo teisę, kad pradėta duoti *bonorum*

possessio emancipuotiems mirusiojo vaikams, kartu pripažįstant kraujo ryšio giminybę paveldint pagal įstatymą.

Iš pradžių *bonorum possessio* buvo suteikiama išnagrinėjus konkrečios bylos aplinkybes (*causae cognitio*) ir priimant dekretą. Todėl ir pats valdymas buvo vadinamas *bonorum possessio decretalis*. Laikui bėgant pretoriai *bonorum possessio* sąlygas ir suteikimo taisykles pradėjo dėsnyti edikte. Siekiant gauti *bonorum possessio*, užteko įrodyti sąlygas, su kuriomis buvo siejamas *bonorum possessio* suteikimas ediktu. Šitaip atsiranda *bonorum possessio edictalis*. Taigi pamažu greta civilinės paveldėjimo sistemos atsiranda pretorinė paveldėjimo sistema. Pastaroji ilgainiui sustabdė civilinės sistemos galiojimą, nors abi sistemos galiojo net iki Justiniano laikų. Didelę reikšmę romėnų paveldėjimo teisės raidai turėjo ir centumvirų teismo, nagrinėjusio paveldėjimo bylas, praktika ir imperijos laikotarpio įstatymų leidyba (*senatusconsultum* ir imperatorių dekretai).

Dėl visų šių veiksmų romėnų paveldėjimo teisė, pagrįsta senąja *ius civile*, ilgainiui nutolo nuo principų, kuriais buvo grindžiama. Daugybės jos nuostatų pakeitė pretorių ediktai, tam tikri įstatymai, teismų praktika. Iki Justiniano kodifikacijos pradžios romėnų paveldėjimo teisė, aišku, ypač paveldėjimas pagal įstatymą, buvo labai sudėtinga ir paini. Tačiau ir kodifikuotoje Justiniano teisėje ši sistema dar nepakeista. Ją pakeitė vėliau priimtos Justiniano novelos. 118 (543 m.) ir 127 (548 m.) novelos reformavo paveldėjimą pagal įstatymą, o 115 (542 m.) – vadinamąjį privalomąjį (būtinąjį) paveldėjimą.

Svarbiausi paveldėjimo teisės institutai, sąvokos, sukurti romėnų teisininkų, buvo pritaikyti vėlesnių laikų teisei ir tapo šiuolaikinės paveldėjimo teisės pagrindu.

2. PAVELDĖJIMAS PAGAL TESTAMENTĄ

Pagal romėnų teisę, testamentas – tai vienašalis palikėjo paskutine valia grįstas sandoris, sudarytas laikantis nustatytų formalumų siekiant paskirti savo teisių ir pareigų perėmėją (įpėdinį). Jau Dvylikos lentelių įstatymuose yra nuostatų, orientuojančių į tai, kad testamentas labai svarbus mirusiojo paskutinės valios išraiškos aktas ir jam, palyginti su paveldėjimą reguliuojančiu bendruoju įstatymu, teikiama pirmenybė. Dvylikos lentelių įstatymai paveldėjimą pagal įstatymą sieja su sąlyga „*si intestato moritur*“. Kartu pabrėžiama, kad testamentas – tai mirusiojo

paskutinė valia dėl jo teisių ir pareigų jo mirties atveju. Ir tik nesant testamentų, galioja įstatymo nuostatos, reguliuojančios palikėjo teisių ir pareigų perėmimą jo artimiesiems, laikantis įstatymo nustatytos tvarkos. Iš vėlesnių laikų Romos įstatymų matome, kad paveldėjimui pagal testamentą teikiama pirmenybė. Detaliai reguliuojami testamentų sudarymo, jo galiojimo, nagrinėjimo ir kiti klausimai.

Gajus nurodo, kad senoji *ius civile* žinojo dvi testamentų rūšis: *testamentum comitiis calatis* ir *testamentum in procinctu*. Pirmasis testamentas tvirtintas taikos metu du kartus per metus kurių susirinkimuose, kur pirmininkavo *pontifex maximus*. Susirinkimai šaukti kovo 24 ir gegužės 24 dienomis. Dalyvaujant tautai testatorius žodžiu pareiškėdavo savo valią dėl įpėdinio skyrimo, paskui galėjo daryti bet kokius patvarkymus dėl turto. Vėliau jis kreipėsi į susirinkusiuosius su prašymu patvirtinti jo valią. Vėlesniais laikais pats kreipimasis į tautą ir tautos dalyvavimas sudarant testamentą buvo tik formalus aktas.

Koks vaidmuo sudarant testamentą teko tautos susirinkimui – labai ginčytinas klausimas. I. Pokrovskis nurodo, kad kai kurie interpretatoriai, pastebėję, jog testamentų tvirtinimas ir išsūnijimas (*arrogatio*) vyko tautos susirinkime, manė seniausią romėnų testamentą esant ne ką kita, kaip būsimąjo įpėdinio išsūnijimą (*arrogatio*), t. y. priėmimą į palikėjo šeimą ir kartu įstatyminio įpėdinio statuso jam suteikimą. Šiuo požiūriu paveldėjimas pagal testamentą labai glaudžiai susiję su paveldėjimu pagal įstatymą ir buvo tarytum jo tęsinys².

Pats I. Pokrovskis su tuo nesutinka ir nurodo, kad *arrogatio* nutraukia išsūnijamojo agnatinės giminystės ryšius su pirmąja šeima, o įpėdinio paskyrimas tokių padarinių nesukelia, todėl jis *testamentum comitiis calatis* laiko tikroju romėnų testamentu, žinomu jau Dvylikos lentelių įstatymų laikotarpiu. Taigi *testamentum comitiis calatis* iš esmės yra atskiras įstatymas, kaip kad *arrogatio*, priimamas tautos susirinkime konkrečiu atveju³.

Iš pradžių tautos dalyvavimas sudarant testamentą buvo visai realus dalykas. Susirinkimas galėjo jo ir nepatvirtinti. Ir tik vėliau *testamentum comitiis calatis* tapo paprastu viešu testatoriaus valios išreiškimo aktu.

Antroji senesnių laikų testamentų forma – *testamentum in procinctu*. Tai taip pat testamentas, sudaromas dalyvaujant tautai, tačiau ne paprastuose tautos susirinkimuose, bet prieš išsiruošusius į mūšį karius.

² Покровский И. А. История римского права. Рига, 1924. Р. 514–515.

³ Ten pat.

Senaisiais Romos valstybės laikais buvo dviejų rūšių testamentai – viešieji ir žodiniai. Testatoriaus valia abiem atvejais turėjo būti skelbiama ir žinoma kiekvienam. Valios paskelbimas sudarė daug nepatogumų pačiam testatoriui. Jis dažnai norėjo, kad jo paskutinė valia liktų niekam nežinoma. Be to, abi šios formos buvo nepatogios. *Testamentum comitiis calatis* buvo galima sudaryti tik du kartus per metus, griežtai nustatytą datą, o *testamentum in procinctu* negalėjo sudaryti vyresnio amžiaus asmenys, nedalyvavę karo veiksmuose.

Todėl gana anksti atsirado *testamentum per aes et libram* arba *testamentum per mancipationem*. *Mancipatio* buvo dirbtinai pritaikytas palikėjo interesams tenkinti. Palikėjas *mancipatio* būdu visą savo turtą perduodavo pasirinktam patikėtiniui – *familiae emptor*, ir šis įsipareigo davo įvykdyti visus palikėjo patvarkymus dėl turto šiam mirus. Dalyvaujant penkiems liudytojams ir svėrėjui (*libripens*) *familiae emptor*, laikydamas rankoje gabalą vario, tardavo *mancipatio* formulę, pritaikytą šiam atvejui. Pasakęs formulę *familiae emptor* suduodavo vario gabalą per svarstyklės ir perduodavo varį palikėjui. Paskui kalbėjo testatorius: jis išsakydavo savo patvarkymus dėl turto ir kreipdavosi į liudytojus su prašymu paliudyti jo valią. Šie žodiniai patvarkymai buvo pridedami prie *mancipatio* ir sudarė vadinamąją *nuncupatio*. Žodiniai testatoriaus patvarkymai dėl turto galėjo būti išdėstyti ir raštu (*tabulae testamenti*). Testatorius po *mancipatio* akto, sakydamas tam tikrą formulę, įteikdavo *familiae emptor* ir liudytojams iš anksto parengtas vaškuotas lenteles. Paskui lentelės (*tabulae*) buvo perrišamos virvute ir antspauduojamos testatoriaus ir dalyvaujančių liudytojų, svėrėjo ir *familiae emptor* antspaudais. Kiekvienas prie savo antspaudų dar pasirašydavo. Rašytinė *nuncupatio* forma buvusi patogi tuo, kad testamentą turinys galėjo likti nežinomas ir liudytojams, ir svėrėjui, ir *familiae emptor*.

Iš pradžių *nuncupatio* buvo tik *mancipatio*, kuri *familiae emptor* padarydavo viso turto savininku siekiant tam tikro tikslo, priedas. Testatoriui mirus *familiae emptor* užimdavo įpėdinio vietą (*heredis loco*) ir privalėjo vykdyti visus palikėjo patvarkymus. Šių patvarkymų vykdymas buvo garantuotas ne tik *familiae emptor fides*, bet ir *ius strictum*, būtent to, kas užrašyta. Visi asmenys, kuriems kas nors paskirta testamentu, turėjo tiesioginio reikalavimo teisę *familiae emptor*.

Laikui bėgant *mancipatio* aktas tapo paprastu formalumu. Vis daugiau reikšmės įgijo *nuncupatio*. *Familiae emptor* jau nebežinoma įpėdinio vieta. Juo testamentu paskiriamas kitas asmuo. *Testamentum per mancipationem* dar gyvavo Gajaus laikais, tuo tarpu *testamentum comitiis*

calatis ir *procinctu* neteko savo reikšmės respublikos laikotarpio pabaigoje.

Antroje respublikos laikotarpio pusėje *testamentum per mancipationem* paprastai buvo sudaromas raštu (*tabulae*). Rašytinė testamentų forma labai paplito ir tai suteikė galimybę pretoriui savo ediktu paskelbti nuostatą, kad jis duos *honorum possessio secundum tabulas testamenti* tiems, kurie pateiks rašytinį testamentą, užantspauduotą tiek antspaudų, kiek reikalauja įstatymas.

Tačiau iš pradžių gautas *tabulae* pagrindu *honorum possessio* buvo sąlyginis. Jeigu *tabulae testamenti* nebuvo lydimi *mancipatio* akto ir jeigu įpėdinis pagal *ius civile* pareikš ieškinį dėl palikimo, tai *honorum possessio* bus *sine re*, t. y. palikimas turėtų būti gražintas. Tačiau principato laikotarpiu mancipacijos formalumai prarado reikšmę. Paprastas rašytinis testamentas, sudarytas dalyvaujant septyniems liudytojams, pripažintas taip pat kaip ir pretoriaus testamentas, sukeliantis tokių teisinių padarinių kaip ir testamentas *per mancipationem*, sudarytas laikantis visų formalumų.

439 m. imperatoriai Teodosijus II ir Valentianas III patvirtino rašytinį testamentą ir kartu padarė jį civiliniu testamentu. Įstatyme numatyta, kad svarbiausia testamentą galiojimo sąlyga yra ne antspaudai, bet testatoriaus ir septynių liudytojų parašai. Tai buvo įprastas vėlesnių laikų Romos valstybės testamentas.

Tačiau ir žodinis testamentas neišnyko. Testamentas ir toliau galėjo būti sudaromas žodžiu *nuncupatio* forma. Absoliutinės monarchijos laikotarpiu, išnykus *mancipatio*, pripažintas ir žodinis testamentas, dalyvaujant septyniems liudytojams. Justiniano laikų teisė pripažino žodinį ir rašytinį testamentą, tačiau būtinai reikalavo, kad jį sudarant dalyvautų septyni liudytojai. Sudarant testamentą žodžiu arba raštu buvo būtina, kad visi liudytojai dalyvautų kartu, kad visas testamentą sudarymas būtų nenutrūkstamas, vientisas aktas (*unitas actuum*).

Atsižvelgiant į tai, kas ir kokiomis aplinkybėmis sudarė testamentą, formalūs reikalavimai sudaryti testamentą galėjo keistis. Pavyzdžiui, testatoriui esant aklam, sudarant testamentą būtinai turėjo dalyvauti notaras (*tabularius*). Kai testamentas sudarytas siaučiant epidemijai, buvo nebūtina dalyvauti vienu metu visiems liudytojams. Tam tikros lengvatos numatytos ir sudaryti testamentą, kuriuo palikimas paskirstomas vaikams. Sudaryti tokią testamentą nereikalauta liudytojų parašų. Užteko, kad jis būtų pasirašytas testatoriaus. Kariai apskritai buvo laisvi nuo bet kokių formalių reikalavimų sudaryti testamentą.

Be šių privataus testamentu formų, romėnų teisė žinojo ir viešuosius testamentus, sudaromus dalyvaujant valstybės valdžios atstovams. Buvo galima sudaryti testamentą teisme ir įrašyti jį į protokolą arba jau sudarytą testamentą perduoti saugoti imperatoriui.

Be formalių reikalavimų, taikomų testamentui, kad jis galiotų, buvo būtina laikytis ir tam tikrų materialųjų sąlygų. Visų pirma reikalauta, kad testatorius turėtų vadinamąjį testamentinį teisnumą – *factio testamenti activa*, o įpėdinis – *factio testamenti passiva*. Ilgainiui su *factio testamenti* susiję reikalavimai keitėsi. Tačiau reikalavimas turėti testamentinį teisnumą vienokia ar kitokia forma išliko per visą romėnų paveldėjimo teisės istoriją. Pavyzdžiui, moterys, nors ir būdamos *sui iuris*, ilgai negalėjo sudaryti testamentu, nes jos negalėjo dalyvauti tautos susirinkimuose ir karo veiksmuose. Jau minėta, kad testamentai iš pradžių tvirtinti *comitiis calatis* ir *in procinctu* forma. Moterys, kurioms įsteigta globa, negalėjo sudaryti *per mancipationem* formos testamentu. Tik vėliau imperatorius Hadrianas suteikė joms šią teisę.

Moterys įgijo visišką *testamenti factio activa* tik panaikinus jų globą. *Lex Voconia* (169 m. pr. Kr.) draudė pirmosios klasės piliečiams (turintiems daugiau nei 100 tūkstančių sustercijų cenzą) skirti savo įpėdiniais moteris ir šitaip apribojo jų *testamenti factio passiva*. Tačiau Justiniano laikotarpiu teisė suteikė galimybę moterims lygiaiatsiškai su vyrais spręsti paveldėjimo problemas.

Senoji *ius civile* reikalavo, kad skiriamas įpėdiniu asmuo būtų testatoriui *persona certa*. Paskyrus įpėdiniu *persona incerta*, testamentas negaliojo. Būtent todėl ilgai įpėdiniu negalima buvo skirti dar negimusio asmens (*postumus*). Vėliau padaryta išimtis turintiems gimti testatoriaus vaikams (*postumi sui*), o po kiek laiko – ir visiems kitiems (*postumi alieni*). Dėl tos pačios priežasties ilgai negalima buvo palikti turto ir juridiniams asmenims. Vėlesnių laikų teisė numatė daugybę išimčių.

Kone svarbiausia materialiaja testamentu galiojimo sąlyga per visą jo istoriją buvo reikalavimas *institutio heredis*, t. y. skirti įpėdinį. *Institutio heredis* buvo viso testamentu pagrindas. Net ir norėdamas palikti visą palikimą įstatyminiam įpėdiniui ir skirdamas kitiems asmenims tik tam tikrus daiktus, testatorius vis tiek privalėjo skirti jį testamentiniu įpėdiniu, nes priešingu atveju jo patvarkymai neturėtų juridinės galios. Įpėdinio skyrimas turėjo būti išreikštas iškilmingais žodžiais. To nesilaikant, testamentas laikytas niekiniu. Ši taisyklė panaikinta tik apie 339 m., suteikus testatoriui teisę skirti įpėdinį be iškilmingų žodžių.

Kartu su *institutio heredis* romėnų teisė numatė ir *substitutio*, t. y. skirti antrąjį įpėdinį, jeigu pirmasis dėl kokių nors priežasčių nepriimtų palikimo (mirtų anksčiau už testatorių). Tėvai galėjo skirti savo nepilnamečio arba psichiškai nesveiko vaiko, jeigu šis, tapęs įpėdiniu, mirtų nesulaukęs pilnametystės arba nepasveiktų, įpėdinį.

Nors testamentą galiojimas sietas su daugybe formalių reikalavimų, tačiau vėlesnio laikotarpio romėnų teisėje pastebima tendencija išsaugoti testamentą galia (*favor testamenti*). Jeigu kieno nors skyrimas įpėdiniu testamente buvo siejamas su neįvykdoma sąlyga, aiškinta, kad ši sąlyga į testamentą neįrašyta, o įpėdinis skirtas be jokių sąlygų.

Tačiau ir testamentas, sudarytas laikantis visų reikalavimų, galėjo netekti savo galios iki atsirandant palikimui. Pirmiausia jį galėjo panaikinti pats testatorius, sudarydamas kitą testamentą arba panaikindamas *tabulae testamenti* nuplėšdamas nuo jo antspaudus. Imperijos laikotarpiu nustatyta taisyklė, kad testamentas netenka galios, per dešimt metų nuo jo sudarymo neatsiradus palikimui. Justinianas šią taisyklę modifikavo ir nustatė, kad, praėjus dešimt metų nuo surašymo, testatorius gali pakeisti testamentą parciškimu, dalyvaujant trims liudytojams.

Iki imperatoriaus Augusto valdymo kokių nors specialių testamentą saugojimo ir pateikimo taisyklių nebuvo. Imperatorius Augustas (VI a. pr. Kr.), nustatęs palikimo apmokestinimą (5 proc. jo sumos), nurodė, kad per penkias dienas nuo testatoriaus mirties testamentą būtina pateikti magistratams. Šie iškilmingai atlikdavo jo paskelbimo procedūrą. *Tabulae testamenti* buvo parodoma asmenims, esantiems liudytojais, patvirtinti savo antspaudų ir parašų autentiškumą. Jiems patvirtinus šį faktą, virvutė, kuria perrištas testamentas, buvo perkerpama ir testamentas paskelbiamas.

3. PAVELDĖJIMAS PAGAL ĮSTATYMĄ (*AB INTESTATO*)

Mirusiajam nepalikus testamentą arba palikto testamentą dėl kokių nors priežasčių negalint įvykdyti (jis pripažintas negaliojančiu, įpėdinis miręs anksčiau už testatorių, atsisakęs priimti palikimą), buvo šaukiami įpėdiniai, turintys teisę paveldėti pagal įstatymą. Paveldėjimas pagal įstatymą Romos valstybėje labai glaudžiai susijęs su šeimos ir giminystės santykių evoliucija. Bendroji šios evoliucijos tendencija – senosios agnatinės giminystės pakeitimas kognatine (12 pav.).

ĮSTATYMINIŲ ĮPĖDINIŲ RATAS

PAGAL DVYLIKOS LENTELIŲ ĮSTATYMĄ

PALIKĖJAS

SUI HEREDES

AGNATI PROXIMI

GENTILES

PAGAL HADRIANO EDIKTĄ

PALIKĖJAS

HEREDES UNDE LIBERI

HEREDES UNDE LEGITIMI

HEREDES UNDE COGNATI

HEREDES UNDE VIR AUT UXOR

PAGAL JUSTINIANO KODIFIKUOTĄ TEISĘ

PALIKĖJAS

DESCENDENTAI ARBA JŲ VAIKAI,
TAIP PAT UXOR INDOTATAASCENDENTAI IR TIKRI
MIRUSIOJO BROLIAI
BEI SESERYS ARBA JŲ VAIKAINETIKRI MIRUSIOJO
BROLIAI IR SESERYS
ARBA JŲ VAIKAIKITI ŠALUTINĖS
EILĖS GIMINAIČIAI

SUTUOKTINIS

PIRMOS EILĖS

ANTROS EILĖS

TREČIOS EILĖS

KETVIRTOS EILĖS

PENKTOS EILĖS

Romėnų teisėje būtų galima išskirti tris pagrindines paveldėjimo pagal įstatymą (*ab intestato*) sistemas. Pirmoji – tai senosios *ius civile* paveldėjimas, t. y. pagal įstatymų sistemą, kurios pagrindas yra agnatinė giminystė. Antrosios paveldėjimo pagal įstatymą sistemos (pretorinės) pagrindas buvo tiek agnatinė, tiek kognatinė giminystė. Ir pagaliau trečioji paveldėjimo pagal įstatymą sistema (Justiniano) rėmėsi jau tik kognatinės giminystės principais.

Senosios *ius civile* paveldėjimo pagal įstatymą (*ab intesto*) sistema atspindi Dvylikos lentelių įstatymų nuostatose, kur sakoma: „*Si intestato moritur, cui sunt heres nunc escit, agnatus proximus familiam habeto. Si agnatus nec escit, gentiles familiam habunto.*“ (XII lentelė, 5, 4.5). Remiantis šia nuostata paveldėjimo teisė pagal *ius civile* (*hereditatis ius*) priklausė giminėms, o šie skirstyti į tris eiles (rūšis): *sui heredes*, *agnati proximi* ir *gentiles sui heredes* – tai visi mirusiojo valdžioje buvę asmenys. Jie, mirus šeimos galvai, tapdavo *personae sui iuris*. Dvylikos lentelių įstatymai *sui heredes* teisę paveldėti palikėjui mirus, nesant testamentu, laiko savaime suprantama teise, kuri egzistuoja palikėjui gyvam esant ir grindžiama bendrąja šeimos nuosavybe. Šios eilės įpėdiniai galėjo būti *filii familias* (sūnūs), *filiae familias* (dukterys), anksčiau mirusių dukterų ir sūnų vaikai (vaikaičiai), žmona, gyvenanti santuokoje *cum manu*, įsūnytieji. Tačiau į šios eilės įpėdinių ratą neįėjo vaikaičiai, kurių tėvas gyvas, marti, gyvenanti santuokoje *in manu*, nes išnykus palikėjo (scelio, uošvio) valdžiai jie netapdavo *personae sui iuris*, o patekdavo tėvo (vyro) valdžion. Po palikėjo paveldėjo visi šios eilės įpėdiniai. Tačiau tai, kad ne visi jie buvo vieno giminystės laipsnio, lėmė palikimo dalijimą *in stirpes* (kartomis), t. y. visi anksčiau mirę arba išėję iš palikėjo valdžios įpėdinio palikuonys gaudavo tą palikimo dalį, kurią būtų paveldėjęs gyvas jų tėvas (motina). Toks paveldėjimas dar vadintas paveldėjimu pagal *ius repraesentationis* (pagal atstovavimo teisę). Senosios *ius civile* požiūriu *sui heredes* paveldėjimas panašesnis į savarakišką turto, kuris dar esant gyvam *pater familias* priklausė jiems šeimos bendrosios nuosavybės teise, administravimą. Daugelis romėnų teisės tyrinėtojų mano, kad tai, jog *sui heredes* laikyti šeimos nuosavybės bendrasavininkiais, paaiškina ir tą aplinkybę, jog Dvylikos lentelių įstatymuose apie juos kalbama tik netiesiogiai („*cui onus heres nec escit*“)⁴. Jie buvo laikomi tarytum tos nuosavybės tęsėjais, ir tai labai aiškiai išreiškė Paulius (D.28.2.11).

⁴ Римское частное право / под. ред. М. Б. Новицкого, Ж. И. С. Петерского. Москва: Юристъ, 1996. Р. 233.

Nesant įpėdinio „*sui heredes*“, paveldėti šaukti *agnatus proximus* arba *agnati proximi*, jeigu buvo keletas vieno giminytės laipsnio agnatų. Taigi mirusiajam neturint savo šeimos paveldėti po mirties, šaukiami jo broliai ir seserys, jo motina, jeigu ji yra su mirusiojo tėvu santuokoje *cum manu*. Jie buvo šalutinės agnatinės giminytės antrojo laipsnio mirusiojo giminės.

Nesant šio laipsnio giminaičių (agnatų), kviešti paveldėti trečiojo laipsnio agnatai ir t. t. Tačiau *lex Voconia* numatė, kad moterys kognatės, citančios po mirusiojo seserų, paveldėti toliau nešaukiamos. Vsi vienos eilės įpėdiniai palikimą dalijosi *in capita* (po lygiai). Paveldint *agnatus proximus*, *ius repraesentationis* jau netaikyta, nes mirusiojo vaikai, paskeisno laipsnio įpėdiniai, nušalinami artimesnio laipsnio įpėdinių.

Nesant tokių agnatų, paveldėti šaukti *gentiles*, t. y. tos genties (*gens*), iš kurios kilęs palikėjas, nariai. Palikėjo vardas buvęs toks pats kaip ir genties narių. Tačiau palikėjas atleistinis turėjo vardą tos genties, kuriai priklausė patronas. Apie šią paveldėjimo sistemą žinoma mažiausiai, nes ji, kaip teigia Žiraras, išnyko anksti⁵. Manoma iš pradžių paveldimą turtą atitekus visai genčiai ir ši sprendusi, kaip jį tvarkyti. Vėliau, galimas dalykas, palikimas dalytas genties nariams.

Paveldėjimas pagal *ius civile* pasižymėjo tuo, kad šaukti paveldėti tik artimiausi mirusiojo giminaičiai. Jiems palikimo atsisakius arba mirus iki jį priimant, šis neatiteko kitiems pagal eilę įpėdiniams. Jis tapdavo išmariniu (*vacantia bona*), o seniausiais laikais – niekieno. Taip išreikšta *ius civile* nuostata: „*in legitimis hereditatibus successio non est*“. Paprastai išmarinis turtas turėjo tekti iždui (*fiscus*). Išdas šia teise turėjo pasinaudoti per ketverius metus. Priešingu atveju turto savininku tapdavo jo valdytojas.

Taigi, pagal *ius civile*, įpėdinių ratas buvo gana ribotas. Pati paveldėjimo sistema visai atitiko tuometinės patriarchalinės šeimos, grindžiamos agnatine giminyte, pagrindus. Tačiau antroje respublikos laikotarpio pusėje patriarchalinės šeimos pamatai gerokai susilpnėjo. Į romėnų socialinį gyvenimą pradėjo veržtis nauji reiškiniai ir drauge su senomis tradicijomis, papročiais darė jį labai sudėtingą.

Neaplenkė jie ir paveldėjimo teisės. Pretorių sukurta paveldėjimo teisės sistema – tai ne kas kita, kaip senų ir naujų paveldėjimo teisės nuostatų derinimo rezultatas. Pretorius pradėjo savo ediktais šaukti paveldėti ir kitus įpėdinius, ne pirmos eilės giminės. Jis suteikė kai kurių

⁵ Girard P. F. Romėnų teisė. T. 3. Kaunas, 1931. P. 73.

paveldėjimo teisių kraujo giminėms, nustatė *successio graduum et ordinum*. Pagaliau pretorius suteikė teisę paveldėti asmenims, kurie, pagal *ius civile*, niekada negalėjo paveldėti. Pretoriai, savo ediktais papildę senąją *ius civile*, ją koregavę, į paveldėjimo teisės institutą įvedė institutą *bonorum possessio intestati*. Galutinės jo nuostatos išdėstytos imperatoriaus Hadriano *edictum perpetuum*.

Pretoriaus ediktas nustatė keturias šaukiamų paveldėti įpėdinių (*bonorum possessio ab intestato*) eiles.

Pirmosios eilės įpėdiniai buvo *unde liberi*. Tai buvo visi pagal *ius civile emancipati*, t. y. mirusiojo emancipuoti vaikai, ir *in adoptionem dati*, vaikai, atiduoti įsūnyti, jeigu palikėjo mirties dieną jau nepriklausė įsūnytojo *patria potestas*. Taigi pretorius įpėdiniais jau laiko ir kognatus (*emancipati*). Palikimas ir čia dalytas *in stirpes*. Emancipuoto sūnaus šaukimas paveldėti kartu su neemancipuotu, nors ir turėjo teigiamos reikšmės, atnešė ir kai kurių neigiamų padarinių. Turint galvoje bendrąjį romėnų šeimos nuosavybės pobūdį, visų šeimos narių aktyvų dalyvavimą kuriant nuosavybę, galėjo atsitikti taip, kad emancipuotas sūnus, neprisidėjęs kuriant paveldimą turtą, jį paveldės. Be to, emancipuotas sūnus, išvaduojamas iš *patria potestas*, paprastai gaudavo jam priklausančią turto dalį. Todėl pretorius numatė, kad emancipuotam asmeniui *bonorum possessio* bus duodama tik jeigu prie paveldimo turto šis prijungs visą savo turtą (*collatio bonorum emancipati*). Emancipuoto sūnaus šaukimas paveldėti kartu su neemancipuotais turėjo neigiamų padarinių ir emancipuoto sūnaus vaikams, dar esantiems mirusiojo valdžioje. Kai jų emancipuotas tėvas nebuvo šaukiamas paveldėti, seneliui mirus jie paveldėdavo tą palikimo dalį, kurią būtų paveldėjęs jų tėvas. Tuo tarpu dabar, nors savo darbu ir prisidėję gausinant šeimos nuosavybę, vaikaičiai tik dėl to, kad jų tėvas šauktas paveldėti, buvo nušalinami nuo paveldėjimo. Julijonas pakeitė pretoriaus ediktą ir papildė jį *nova clausula Iuliani*. Pagal šią klauzulę, emancipuotas sūnus gautą paveldėjimo dalį privalėjo pasidalyti su savo vaikais per pusę.

Antrąją eilę sudarė *unde legitimi*. Jeigu nebuvo *unde liberi* įpėdinių arba niekas iš jų per įstatymo nustatytą laiką neprašė *bonorum possessio*, tai *bonorum possessio* gaudavo *legitimi heredes*, t. y. asmenys, šaukiami paveldėti pagal *ius civile*, – *sui* ir *agnati proximi*. *Gentiles* nešaukti paveldėti, nes ši paveldėjimo rūšis jau buvo išnykusi. Šiuo atveju *sui* šaukti paveldėti antrą kartą, išskyrus emancipuotus vaikus. Nesant *sui heredes*, palikimas atiteko artimiausio laipsnio agnatams.

Prie trečiosios eilės įpėdinių pretorius priskyrė *unde cognati*, t. y. visus mirusiojo tiek vyriškosios, tiek moteriškosios pusės kraujo gimi-

naičius pagal laipsnius, iki šeštojo giminystės laipsnio imtinai. Iš septintojo laipsnio giminų *bonorum possessio* pretorius duodavo tik *sobrino et sobrina natis*, t. y. mirusiojo antrosios eilės pusbrolių ir pusseserių vaikams. Taigi pretoriaus ediktas jau pripažino kraujo giminystę ir šaukė paveldėti visus su mirusiuoju kraujo ryšiais susijusius asmenis. Pripažinus kraujo giminystę *sui* šaukti paveldėti trečiąjį kartą, emancipuotieji – antrąjį, taip pat išūnytieji, net esantys išūnytojo *in patria potestate*. Šalutinės eilės kognatai šaukti paveldėti, neišskiriant net moterų. Paveldint trečiosios eilės įpėdiniams artimesnio laipsnio giminės šalino tolimesnio laipsnio kognatus. Palikimas dalytas *in capita*. Prie pirmosios eilės įpėdinių priskirti tiek teisėti, tiek neteisėti vaikai, paveldintys mirus jų motinai, o motina – jiems mirus.

Ketvirtosios eilės įpėdiniai, pagal pretorių teisę, buvo *unde vir aut uxor*. Nesant giminėje nė vieno, priklausančio pirmosioms trimis eilėmis, paveldėti šauktas mirusiojo sutuoktinis (vyras – mirus žmonai, žmona – mirus vyrui). Nesunku pastebėti, kad pretorius leido paveldėti našliui arba našlei, gyvenantiems santuokoje *sine manu*, tuo tarpu, pagal *ius civile*, jie nešaukti paveldėti, nes nelaikyti giminėmis (agnatais).

Pretoriaus ediktas, suteikdamas pirmenybę agnatinei giminystei, pirmą kartą šaukė paveldėti ir kraujo gimines (kognatus). Skirtingai nuo *legitima hereditas*, pretorius nustatė nuoseklų tolimesnių giminystės laipsnių ir eilių pakeitimą vienu kitais. Teisės suteikimas mirusiojo kognatams paveldėti turtą ir *successio graduum et ordinum* nustatymas sudaro pretorinės novacijos paveldėjimo teisėje esmę ir skiria nuo paveldėjimo pagal *ius civile*.

Imperijos laikotarpiu, vis labiau įsigalint kraujo giminystei, buvo būtina plėsti pretorių pradėtą paveldėjimo teisės reformą. Valdžiusieji iki Justiniano ir imperatoriai buvo priėmę daug įstatymų, įtvirtinančių bendrąją tendenciją stiprinti kognatų poziciją prieš agnatus paveldint turtą. *Senatusconsultum Tertullianum*, priimtas valdant Hadrianui, suteikė moterims, turinčioms *ius liberorum* (vaikų teisę), teisę paveldėti po savo vaikų. *Senatusconsultum* nustatė, kad motina šaukiama paveldėti ne po visų kognatų (ne su *unde cognati*), o kartu su *unde legitimi*. Nuo paveldėjimo ją galėjo nušalinti tik mirusiojo vaikai, jo tėvas ir broliai. Su mirusiojo sėsčimi motina dalijosi palikimą per pusę. Šiuo *senatusconsultum* pirmą kartą pripažinta galimybė tapti civiliniu įpėdiniu *cognatio* giminystės pagrindu. 178 m. priimtas *senatusconsultum Orphitianum* tokią pat teisę suteikė *legitimi* eilėje (pagal pretorių sistemą – antroji klasė) esantiems vaikams mirus motinai. Vėlesnieji Valentiniano, Teodosijaus ir Arkadijaus

įstatymai išplėtė vaikų teisę paveldėti palikimą, atsiradusį mirus giminėms iš motinos pusės. Justinianas panaikino motinos *ius liberorum* kaip sąlygą paveldėti mirus vaikams. Nors dėl šių ir kitų įstatymų agnatinės giminystės principas paveldėjimo teisėje ir neišnyko, bet jo reikšmė gerokai sumažėjo. Tačiau literatūroje nurodoma, kad visi šie senųjų teisės aktų pakeitimai, įtvirtinę naujas paveldėjimo teisės tendencijas, paveldėjimo sistemą Romoje labai supainiojo ir padarė sudėtingą⁶. Ją paprastinti, grįsti vien kognatine giminyste ėmėsi imperatorius Justinianas, išleidęs 543 m. 118 novelų ir 548 m. – 127 novelas. Pagrindinis Justiniano paveldėjimo teisės sistemos principas, kad pagal įstatymą šaukiami paveldėti visi vyriškosios ir moteriškosios giminės kognatai, remiantis jų giminystės eilės ir laipsnio artumo su mirusiuoju principu, t. y. laikantis *successio graduum et ordinum*. Visi įpėdiniai pagal įstatymą skirstyti į keturias eiles.

Pirmajai eilei priklausė mirusiojo descendentai, t. y. visi jo palikunys – sūnūs ir dukros, anksčiau mirusiųjų sūnų ir dukterų vaikai (vaikaičiai) ir panašiai, buvo jie mirusiojo *in potestate* ar ne, buvo vyriškosios ar moteriškosios eilės descendentai. Visas palikimas dalytas *in stirpes*. Anksčiau mirusiojo sūnaus vaikai visi kartu gaudavo tą palikimo dalį, kurią būtų gavęs jų tėvas.

Nesant descententų, šaukti paveldėti antrosios eilės įpėdiniai, t. y. artimiausi pagal laipsnį ascedentai, trumpai tariant, aukštutinės mirusiojo eilės giminaičiai: motina, tėvas, senelis, senelė ir t. t. Esant gyvam mirusiojo tėvui ir seneliui, paveldėti šauktas tik mirusiojo tėvas. Šioje eilėje buvo mirusiojo tikri broliai ir seserys bei jų vaikai. Palikimas dalytas *in capita*. Anksčiau mirusiojo brolio vaikai visi kartu gaudavo tą dalį palikimo, kuri būtų atitekusį jų tėvui gyvam esant. Palikimas, paveldimas tik ascedentų, dalytas *in lineas*, t. y. viena pusė jo atiteko tėvo, o kita – motinos ascedentams.

Trečiąją įpėdinių eilę sudarė netikri mirusiojo broliai ir seserys bei jų vaikai. Pastarieji visi drauge gaudavo tą palikimo dalį, kuri būtų tekusi jų tėvams gyviems esant (*parens praedefunctus*).

Pagaliau, nesant ir šios eilės įpėdinių, paveldėti šaukti kiti šalutinės eilės giminaičiai, atsižvelgiant į giminystės su mirusiuoju laipsnį, tačiau be jokių ribojimų – *ad finitum*, jeigu tik buvo galima įrodyti giminystę. Artimesnio laipsnio įpėdiniai šalino tolimesnio laipsnio įpėdinius. Paveldėtojai palikimą dalijosi *in capita*. Novelose nekalbama apie vieno sutuoktinio paveldėjimo teisę kitam mirus. Tikriausiai buvo palikta se-

⁶ Римское частное право / под. ред. И. Б. Новицкого, Ж. И. С. Петерского. Москва: Юрист, 1996. Р. 235.

na paveldėjimo tvarka, kai jie šaukiami paveldėti paskiausiai – „*unde vir aut uxor*“. Tačiau Justinianas nustatė neturtingos našlės paveldėjimo teisę. Nieko neturinti našlė galėjo paveldėti lygiomis dalimis kartu su kitais šaukiamais paveldėti įpėdiniais, tačiau ne daugiau vieną ketvirtadalį viso palikimo arba ne daugiau kaip 100 svarų auksinių. Paveldėjusi kartu su savo vaikais, gimusiais iš santuokos su mirusiuoju, likusią palikimo dalį ji gavo *ususfructus* forma.

Necatsiradus nė vienam įpėdiniui turtas tapdavo išmariniu – *bonum vacans*. *Lex Iulia et Papia Poppaea* nustatė, kad toks turtas priklauso išdui.

4. PRIVALOMOJI DALIS

Testamento sudarymo laisvė anaipol nebuvo visiškai neribota. Jau senosios *ius civile* laikais pastebėta, kad palikėjui mirus labai jam artimi žmonės (vaikai, tėvai, vaikaičiai), savo darbu prisidėję gausinant šeimos turtą, o dar esant gyvam palikėjui buvę šeimos nuosavybės bendrasavininkiai, gali likti be nieko. Viso turto perdėjimas testamentu pašaliniais asmenims, aplenkiant artimus šeimos narius, negalėjo būti laikomas teisingu ir toleruojamas. Siekdama apsaugoti tokių asmenų turtinius interesus, romėnų teisė nustatė privalomojo paveldėjimo, arba privalomosios dalies, institutą, kurio esmė buvo ta, kad nors ir galiojo testamentu laisvės principas, artimiausiems palikėjo giminaičiams išsaugoma teisė į tam tikrą palikimo dalį. Šios jų teisės apsauga ir užtikrinimas romėnų teisėje plėtojosi formaliąja ir materialiąja kryptimis. Senesnės teisės į tam tikrą palikimo dalį išsaugojimo artimiausiems palikėjo giminaičiams būdas buvo formalusis. Jo esmę sudarė tai, kad, surašydamas testamentą, asmuo turimus *sui heredes*, t. y. savo *patria potestas* pavaldžius asmenis, privalėjo paskirti įpėdiniais (*instituere*) arba testamente aiškiai pasakyti nušalinęs juos nuo paveldėjimo (*exheredare*). Galbūt iš pradžių, kai testamentai tvirtinti tautos susirinkime, juos buvo galima sudaryti tik nesant vaikų. Palikėjui turint vaikų, pašalinio asmens skyrimą įpėdiniu reikėjo gerai pagrįsti ir pateisinti *comitia calata*, įrodant, kad vaikai netinkami būti įpėdiniais, ir gauti tautos susirinkimo sankciją eksheredituoti. Paskirti pašalinį asmenį įpėdiniu neekshereditavus įstatyminio įpėdinio buvo neįmanoma.

Ilgainiui tokia reali ekshereditacijos reikšmė sumenkėjo, nes ir pati tautos susirinkimo įtaka sudarant testamentą nyko. Tačiau formali ekshereditacijos įtaka testamentui išliko dar ilgai. Atsiradus testamentams *per*

aes et libram, bet kokia reali *exhereditatio* kontrolė išnyko, nors pats reikalavimas testatoriui prieš skiriant įpėdiniu pašalinį asmenį aiškiai eksheredituoti *sui heredes* išliko. *Exhereditatio* turėjo būti išreikšta labai aiškiai, liepiamąja nuosaka – „*exheres esto*“. Be to, reikalauta sūnus eksheredituoti kiekvieną atskirai, minint testamente jų vardus (*nominatim*). Kiti šeimos nariai – dukterys, vaikaičiai, eksheredituoti bendra fraze – *inter ceteros*.

To nepadarius, laikyta negaliojant visą testamentą arba tik jo dalį. Visas testamentas negaliojo, neekshereditavus sūnų arba juos netinkamai ekshereditavus. Negaliojant testamentui, paveldėta pagal įstatymą (*ab intestato*). Testamente nutylimi kiti *sui* įpėdiniai paveldėjo kartu su nurodytais testamente asmenimis. Tačiau testamente įpėdiniais paskyrus *sui* (pvz., sūnų), kiti *sui*, apie kuriuos nieko nekalbama, gaudavo *pars virilis*, t. y. dalį, priklausomą jiems paveldint pagal įstatymą. Testamente įpėdiniu esant paskirtam pašaliniam asmeniui, *sui*, apie kuriuos nieko nesakoma, paveldėjo pusę viso palikimo.

Prie *sui heredes*, kuriems siekta išsaugoti paveldėjimo teisę, priklausė ne tik buvusieji esant palikėjui gyvam, bet ir gimusieji surašius testamentą ir net palikėjui mirus (*postumi*). *Postumi* gimimas naikino palikėjo testamentą, kadangi jis testamente neminimas. Siekdamį apsaugoti paskutiniąją mirusiojo valią nuo galimų netikėtumų, romėnų teisininkai (*Aquilius Gallus*) sukūrė formulę, pagal kurią buvo galima paskirti įpėdiniu arba eksheredituoti gimusius *postumi*.

Pretoriaus ediktas ne tik išsaugojo formalias privalomosios dalies nuostatas, bet ir dar labiau jas išplėtė. Pretoriaus edikte sąvoka *sui* pakėista *liberi* (vaikai). Dabar jie turėjo būti eksheredituoti ir emancipuoti jau testamente: visi vyriškosios giminės *liberi* – pavardžiui, o moteriškosios giminės *liberi* pakako *exhereditatio inter ceteros*. Nesilaikant testamente nors vienos iš šių sąlygų, pats testamentas tebegaliojo. Tačiau pretorius davė *bonorum possessio contra tabulas testamenti*, t. y. leido paveldėti asmenims, turintiems tokią teisę pagal įstatymą, bet testamente neminimiems. *Liberi*, išskyrus eksheredituotus, gavo jiems pagal įstatymą priklausančią palikimo dalį. Ta testamentą dalis galiojo. Taip pat galiojo kiti šalutiniai patvarkymai, t. y. globos skyrimas, išmokos palikėjo vaikams arba tėvams. Juos buvo privalu vykdyti.

Justinianas dar labiau sustiprino šių formalių reikalavimų testamentui reikšmę, nustatydamas taisyklę, kad *exhereditatio*, kaip ir *institutio* (įpėdinio skyrimas), gali būti reiškiamas bet kokiais žodžiais. Jis reikalavo visus palikėjo žemutinės eilės gimines, turinčius teisę paveldėti, kad ir kokios lyties jie būtų, eksheredituoti pavardžiui (*nominatim*).

Tačiau visi šie formalūs testatoriaus laisvės sudaryti testamentą ribojimai negarantavo asmenų, kurių naudai jis sudaromas, interesų. Laikantis formalių *exhereditatio* reikalavimų, testamentas galiojo ir įstatyminiai įpėdiniai buvo nušalinami nuo paveldėjimo. Jau respublikos laikotarpio pabaigoje galvota, kaip realiai užtikrinti artimiausių mirusiojo giminaičių interesus paveldint. Materialiai garantuojant tokių asmenų teises svarbų vaidmenį suvaidino centumvirų teismas, sprendęs paveldėjimo bylas. Teismas testamentus, kuriais, nors ir buvo *exhereditatio*, be svarbių priežasčių nieko nepaliekama artimiems įpėdiniams, pradėjo pripažinti negaliojančiais, kaip sudarytus ne visai blaivaus proto asmens. Nušalinti nuo paveldėjimo įpėdiniai galėjo pareikšti ieškinį *hereditationis petitio* dėl paveldėjimo, o testamentu paskirtų įpėdinių atsikirtimai dėl jų teisės *ex testamento* buvo pripažįstami neesminiais. Tačiau šia tvarka galėjo pasinaudoti tik asmenys, buvę įpėdiniai pagal *ius civile*. Kitas asmuo, pavyzdžiui, emancipuotas sūnus, šia tvarka pasinaudoti negalėjo. Greta šios tvarkos imperijos laikotarpiu nušalinti nuo paveldėjimo įpėdiniai galėjo skųstis magistratui *extra ordinem*. Magistratui paduodamas skundas vadintas *querela inofficiosi testamenti*. Ekstraordinarinio proceso laikais *querela inofficiosi testamenti* buvo vienintelė priemonė ginti nušalintų nuo paveldėjimo įpėdinių teises į privalomąją dalį.

Artimiausiais mirusiojo giminėmis, turinčiais teisę pretenduoti į privalomąją dalį, pripažinti jo descendentai ir ascedentai, taip pat broliai ir seserys. Tačiau pastarieji galėjo pretenduoti į privalomąją dalį, jeigu palikėjas, juos nušalinęs, savo įpėdiniu paskyrė *persona turpis*. Teisę pareikšti *querela inofficiosi testamenti* turėjo ne visi šie asmenys, o tik tie, kurie būtų įpėdiniai pagal įstatymą šiuo konkrečiu atveju. Kiek turto privalu palikti testamentu įpėdiniams, turintiems teisę į privalomąją dalį, iš pradžių sprendė teismas. Vėliau nustatytas reikalavimas palikti kiekvienam įpėdiniui, turinčiam teisę į privalomąją dalį, ne mažiau kaip vieną ketvirtąją jam priklausančio pagal įstatymą palikimo dalies. Šią dalį (*portio debita*) buvo galima palikti įvairia forma – paskiriant asmenį jos paveldėtoju, darant jo naudai legatą ir panašiai.

Nesilaikant šių reikalavimų arba paliekant mažiau negu vieną ketvirtąją pagal įstatymą priklausančios dalies, asmuo igijo teisę reikalauti panaikinti testamentą, t. y. dabar galėjo reikalauti ne vienos ketvirtosios to, kas jam priklausė pagal įstatymą, o visos dalies (*portio ab intestato*). Teisę pareikšti *querela* naikino įpėdinio mirtis, taip pat nustatytas dvejų, o vėliau – penkerių metų terminas. Asmenų, turinčių teisę į privalomąją dalį, teisės ir interesai galėjo būti pažeisti testatoriui esant gyvam. Do-

vanodamas, duodamas kraitį, jis galėjo išdalyti visą palikimą arba jo dalį. Todėl pagal *querela inofficiosi testamenti* pradėta duoti *querela inofficiosae donationis et inofficiosae dotis*.

Imperatorius Justinianas padidino privalomąją dalį (*portio debita*) iki vienos antrosios priklausančios pagal įstatymą dalies, jeigu ši sudaro mažiau negu vieną ketvirtąją viso palikimo, ir iki vienos trečiosios, jeigu daugiau. Be to, jis nustatė, kad *querela inofficiosi testamenti* galima reikšti tik jeigu įpėdiniais, turintiems teisę į privalomąją dalį, apskritai nieko nepalikta. Gavę dalį palikimo, bet mažiau negu *portio debita*, jie turėjo teisę reikalauti padidinti jų dalį, bet neturėjo teisės reikalauti panaikinti testamentą – *actio suppletoria*.

Daugiausia šios srities pakeitimų padarė Justinianas 115 noveloje. Siekdamas sujungti tiek formalias, tiek materialias įpėdinių, turinčių teisę į privalomąją dalį, garantijas, jis 542 m. nustatė, kad *descendentai* ir *ascendentai* ne tik turi teisę gauti bet kokia forma *portio debita*, bet testatorius dar privalo skirti juos įpėdiniais. Testatorius turi suteikti jiems *honor institutionis* (paskyrimo garbę) bent jau jiems priklausomą *portio debita*. Tai reiškė, kad, nepriėmus palikimo kitiems testamente nurodytiems įpėdiniais, asmenys, kuriems testamente suteikta *honor institutionis*, tampa *heredes instituti* (paskirtaisiais įpėdiniais) ir paveldi turto dalį, kurią būtų paveldėję atsisakę palikimo įpėdiniai.

Pagal 115 novelą, testatorius galėjo eksheredituoti ar atimti *portio debita* vadovaudamasis įstatyme numatytais tam tikrais pagrindais. Testatoriaus *descendentams* nustatyta keturiolika tokių pagrindų, o *ascendentams* – aštuoni. Nors 115 noveloje nekalbama apie brolių ir seserų teises į privalomąją dalį, bet jiems galiojo ankstesnės taisyklės. Jeigu jiems nepalikta *portio debita* ir įpėdiniu paskirta *persona turpis*, jie įgyja teisę pareikšti *querela inofficiosi testamenti*.

5. PALIKIMO PRIĖMIMAS IR JO TEISINIAI PADARINIAI

Palikėjo mirties momentu nurodyti testamente arba turintys teisę paveldėti pagal įstatymą asmenys dar netampa įpėdiniais. Pats palikėjo mirties faktas yra tik pagrindas perimti teises ir pareigas. Su palikėjo mirties momentu pirmiausiai siejamas tik paties palikimo atsiradimas. Palikėjo teisių ir pareigų perėmimas (paveldėjimas) turi dvi stadijas. Pirmoji stadija yra šaukimas paveldėti (*delatio hereditatis*). Jos pradžia su-

tampa su palikimo atsiradimo momentu ir tęsiasi iki palikimo priėmimo (*acquisitio hereditatis*), t. y. antrosios paveldėjimo stadijos. Taigi paveldėtoju tapdavo tik tas, kuris, šaukiamas paveldėti, priėmė palikimą.

Šiuo požiūriu romėnų teisė skyrė dvi įpėdinių kategorijas.

Pirmajai priklausė *domestici heredes*. Tai mirusiojo šeimos nariai, gyvenę kartu su juo, jam mirus tampantys *personae sui iuris* (*sui heredes*). Jie tapdavo įpėdiniais *ipso iure* palikimo atsiradimo momentu, t. y. *delatio hereditatis* čia sutampa su *acquisitio hereditatis*, ir laikyta nuo palikėjo mirties momento palikimą jiems priklausančią savaime. Kokių nors valingų veiksmų, patvirtinančių, kad jie priima palikimą ar sutinka jį perimti, atlikti nereikėjo. Pavyzdžiui, palikėjo vaikai, jo mirties momentu kur nors išvykę ir net nežinantys apie palikėjo mirtį, *ipso iure* laikyti įpėdiniais. *Sui heredes* laikyti įpėdiniais net prieš savo pačių valią, nes, pagal *ius civile*, jie negalėjo atsisakyti palikimo. Todėl jie vadinti ne tik *sui heredes*, bet ir *necessarii heredes* (būtinaisiais, privalomaisiais įpėdiniais).

Sui padėtį gali užimti ir testatoriaus vergas, kuriam mirusysis testamentu suteikęs laisvę ir kurį paskyręs savo įpėdiniu. Jis taip pat yra *heres domesticus*, kadangi priklauso mirusiojo namams. Kaip ir kiti *sui*, vergas tampa būtinuoju įpėdiniu, kadangi neturi teisės atsisakyti palikimo, nes tai reikštų, kad atsisako ir laisvės. Kadangi paveldėjimas – ne tik teisių, bet ir palikėjo parcigų perėmimas, tai neretai susidarydavo gana kebli padėtis. Palikėjo pasyvai (skolos) būdavo daug didesni negu aktyvai (paliekamas turtas), ir įpėdiniai, išskyrus pareigą padengti palikėjo skolas, kokios nors materialios naudos iš paveldėjimo neturėjo.

Senoji *ius civile* nenumatė jokių priemonių padėti įpėdiniais šito išvengti. Pretorius buvo priverstas ieškoti išeities. Visų pirma jis *sui et necessarii heredes* suteikė *beneficium abstinendi*, t. y. teisę susilaikyti nuo paveldėjimo visiškai neveikiant šio proceso. Pagal *ius civile*, jie likdavo *heredes*, bet pretorius nesuteikdavo palikėjo kreditoriams teisės pateikti jiems ieškinį ir siūlė *bonorum possessio* kitiems asmenims, galintiems būti įpėdiniais pagal įstatymą nesant pirmųjų. Visiems atsisakius *bonorum possessio*, skelbtos palikėjo turto varžytinės (konkursas) kreditorių naudai.

Kitokia buvo vergo, kuriam palikėjas testamentu suteikė laisvę, padėtis. Jau minėta, kad toks vergas negalėjo atsisakyti paveldėjimo, nes tai reikštų atsisakyti būti išlaisvintam. Todėl pretorius jam suteikė *beneficium separandi*, t. y. teisę atskirti savo turtą nuo palikimo ir perduoti jį palikėjo kreditoriams. Šitaip vergas išsaugodavo jam testamentu suteiktą laisvę.

Antrajai įpėdinių kategorijai priklausė vadinamieji *extranei heredes*. Tai asmenys, nepriklausantys mirusiojo šeimai (*familia*). Jie turėjo išreikšti savo valią – priimti palikimą (*aditio hereditatis*). Kadangi palikimo priėmimas buvo siejamas su valingais šių asmenų veiksmais, jie buvo *heredes voluntarii* (savanoriai). Seniausiais laikais toks valios išreiškimo aktas buvo atliekamas iškilmingai. Pati palikimo priėmimo procedūra vadinosi *cretio*. Justiniano laikais *cretio* atsisakyta. Palikimui priimti pakako faktiškai pradėti jį valdyti arba neformaliai pareikšti jį priėmus. Senoji *ius civile* palikimo priėmimo su jokiais terminais nesiejo. Kol įpėdinis nepareikšė priimęs ar atsisakęs priimti palikimą, šis kitiems įpėdiniams neatiteko. Tačiau palikėjo kreditoriai, suinteresuoti, kad kuo greičiau būtų patenkinti jų reikalavimai (grąžintos skolos ir pan.), galėjo *interrogatio in iure* būdu pareikalauti iš įpėdinio atsakyti, ar šis priima palikimą. Savo ruožtu įpėdinis galėjo prašyti laiko apsispręsti. Jam per tą laiką nieko neatsakius, manyta, kad jis atsisako priimti palikimą, o Justiniano laikais, atvirkščiai, laikyta įpėdinį sutinkant jį priimti.

Nuostatos, reguliuojančios palikimo priėmimą pagal *ius civile*, *bonorum possessio* atveju detalčiai netaikytos. Pagal pretorių teisę, įpėdinis, kad galėtų priimti palikimą, visada turėjo gauti *bonorum possessio*. Ascendentams ir descendentams nustatytas vienu metų, o kitiems įpėdinims – 100 dienų terminas nuo palikimo atsiradimo momento. Praleidus šį terminą *bonorum possessio* atitekdavo kitiems įpėdinims *successio ordinum et graduum* tvarka.

Nuo palikėjo mirties momento (*delatio hereditatis*) ir palikimo priėmimo (*acquisitio hereditatis*) gali praeiti tam tikras laikas. Ypač tai gerai matoma, kai šaukiami paveldėti *heredes voluntarii*, turintys pareikšti savo valią. Visą šį laiką palikimo padėtis neapibrėžta, jis buvo „gulintis“ ir romėnų teisėje vadintas *hereditas lacens*. „Gulintis“ palikimas, senosios *ius civile* požiūriu, laikomas bešeimininkiu ir jį paimti nėra vagystė. Po metų asmuo (*usucapio pro herede*) galėjo tapti tokio užvaldyto turto savininku. Pagal senąją *ius civile*, toks savininkas laikytas įpėdiniu ir privalėjo apmokėti mirusiojo skolas bei dalyvauti šeimos *sacra*. Vėliau šis požiūris pasikeitė. *Usucapio pro herede* būdu buvo galima užvaldyti ne visą palikimą, bet tik kai kuriuos objektus ir tapti jų savininku po metų, bet be *bona fides* ir *iustus titulus*. Įvedus pretoriui *bonorum possessio*, jau nebuvo galima tapti palikimo savininku *usucapio pro herede* būdu. Be to, imperatorius Hadrianas nustatė, kad įpėdinio reikalavimu palikimas turi būti perduotas jam, o imperatorius Mar-

kas Aurelijus bet kokią „gulinčio“ palikimo (*hereditas iacens*) išgrobstyimą prilygino nusikaltimui (*crimen explicatae hereditatis*).

Palikėjo mirties faktas yra pagrindas atsirasti įpėdinio teisei. Ši teisė laikyta asmenine ir jos perleidimas kitiems asmenims buvo labai ribojamas. Šaukiamam paveldėti asmeniui mirus, paveldėjimo teisė jo įpėdiniais neperėjo. Paveldėti buvo šaukiami tolimesni palikėjo įpėdiniai. Tačiau, pagal civilinę teisę, įpėdiniai pagal įstatymą dar iki priimdami palikimą savo teisę jį priimti galėjo ceduoti. Asmuo, kuriam buvo ceduojama ši teisė, tapdavo įpėdiniu. Be to, jau priimtą palikimą buvo galima parduoti arba perleisti. Tai daryta taip pat *in iure cessio* būdu. Tačiau tokią cesiją galėjo atlikti bet kuris įpėdinis (*testamentarius, ab intestato*). Perduodantis palikimą įpėdinis juo ir liko ir, jeigu pirkęs palikimą asmuo specialiu aktu neprisiėmė pareigos atlyginti su palikimu susijusias skolas, įpėdinis jas dengė. Vėlesniais laikais pamažu pradėjo formuotis paveldėjimo transmisijos institutas (*transmissio delationis*). Pretorius nustatė, kad šaukiamam paveldėti įpėdiniui, ne dėl savo kaltės nespėjusiam priimti palikimo, mirus, teisė priimti palikimą, išnagrinėjus bylą, gali būti suteikta jo įpėdiniais. Tuo tarpu Justinianas nustatė, kad jeigu šaukiamas paveldėti įpėdinis mirė nepaėjęs metams, kai atsirado palikimas, arba nepasibaigus kreditorių nustatytam terminui atsakyti, ar jis priima palikimą, jo įpėdiniai gali pasinaudoti likusiu laiku ir priimti palikimą.

Priėmus palikimą atsiranda tam tikrų teisinių padarinių. Visų pirma asmuo, paveldintis pagal *ius civile*, tampa *heres*, o pagal pretorių teisę – *heredis loco* (užima įpėdinio vietą). Pagal senąją *ius civile*, įpėdinis tarytum tęsia mirusiojo asmenybę ir todėl jam percina mirusiojo teises, išskyrus kai kurias griežtai asmenines teises. Palikimas susilieja su įpėdinio turtu. Įpėdinis tampa paveldėto turto savininku, palikėjo skolininkų kreditoriumi ir jo kreditorių skolininku. Ir atvirkščiai, kokie nors palikėjo ir įpėdinio priverstiniai santykiai pasibaigia *confusio* būdu. Tačiau palikimo susiliejimas su nuosavu įpėdinio turtu ne visada buvo naudingas ne tik įpėdiniui, bet ir palikėjo kreditoriams. Palikėjui esant gyvam, jo kreditoriai visada buvo ramūs, kad jų reikalavimai bus patenkinti nukreipus išieškojimą į jau mirusio asmens turtą. Įpėdiniui priėmus palikimą ir šiam susiliejus su jo turtu, galėjo atsirasti taip, kad palikimas atiteko asmeniui, kuris turi labai daug skolų kitiems kreditoriams, ir palikėjų kreditorių galimybės atgauti savo skolas gerokai sumažėja. Siekdamas apsaugoti palikėjo kreditorių interesus pretorius suteikė jiems *beneficium separationis*. Palikėjo kreditoriai galėjo prašyti pretorių atskirti nuo

įpėdinio turto paveldėtą turtą ir jų išieškojimus pirmiausiai nukreipti į jį. Patenkinus kreditorių reikalavimus dar likęs turtas būtų inkorporuotas į įpėdinio turtą ir iš jo tenkinami įpėdinio kreditorių reikalavimai. Tačiau turto neužtekus, palikėjo kreditoriai jau negalėjo reikalauti iš įpėdinio padengti likusią skolos dalį savo turtu. Įpėdinio kreditoriams, patekusiems į tokią padėtį dėl to, kad įpėdinis, priimdamas palikimą, gavęs daugiau skolų negu turto, pretorius tokios lengvatos nesuteikė, aiškinamas, jog skolininkui nedraudžiama skolintis daugiau.

Romėnų teisė beveik iki pat pabaigos laikėsi nuostatos, kad įpėdinis, priėmęs palikimą, visiškai atsako už visas palikėjo skolas nepriklausomai nuo to, joms padengti užtenka paveldėto turto ar ne. Tačiau esant šiai nuostatai įpėdinio padėtis dažnai buvo nepavydėtina. Ypač tai išryškėjo respublikos laikotarpio antroje pusėje.

Jau pretoriai, saugodami asmenų, neturinčių 25 m. (*minores*), interesus, pradėjo taikyti *restitutio in integrum*. Imperatorius Hadrianas suteikė tokios restitucijos prašymo teisę ir vyresniojo amžiaus asmenims. Tačiau tai buvo išimtinis įpėdinių teisių gynbos būdas, susijęs su bylos nagrinėjimu (*causa cognita*) ir naikinantį patį palikimo priėmimo institutą. Imperatorius Hadrianas suteikė privilegiją kariams. Už palikėjo skolas jie atsakė tik paveldėtu turtu. Imperatorius Justinianas 531 m. įvedė bendrąją taisyklę, suteikiančią *beneficium inventarii* teisę visiems palikimą priimančioms įpėdinėms. Pagal *beneficium inventarii*, įpėdinis, per 30 dienų nuo *delatio* dalyvaujant liudytojams ir notarui pradėjęs sudarinėti paveldėto turto sąrašą ir per paskesnes 60 dienų jį sudaręs, atsako tik tuo turtu, kuris buvo surašytas, ir ne daugiau.

Įpėdinių teisės nuo trečiųjų asmenų kėsinimosi į palikimą gintos atsižvelgiant į tai, kokiai įpėdinių rūšiai (civilinių ar pretorinių) jie priklauso. Civiliniam įpėdiniui suteikta teisė pareikšti specialų – *petitio hereditatis* ieškinį išsireikalauti visą paveldimą turtą. Šis ieškinys labai panašus į *ius vindicationis*. Pretorinio įpėdinio teisės gintos interdiktu *quorum bonorum*. Šiuo interdiktu pretoriniam įpėdiniui perduoti valdyti į palikimą įeinantys daiktai. Vėliau pretorinio įpėdinio teisės gynė *hereditatis petitio possessoria*. Šiuo skundu buvo galima reikalauti ne tik daiktų, įeinančių į paveldimą turtą, bet ir įvykdyti trečiųjų asmenų palikėjui turimas prievolės. Ekstraordinarinio proceso laikotarpiu ir *hereditatis petitio possessoria* susilijo su civilinio įpėdinio *petitio hereditatis*, o *interdictum quorum bonorum* taikytas siekiant greičiau pradėti valdyti paveldimą turtą.

Asmenims, kurie neginčijo įpėdinio paveldėjimo teisės, bet dėl kitų priežasčių negrąžino jam paveldėtų daiktų arba nevykdė kitų prievolių,

kurias turėjo vykdyti palikėjui esant gyvam, pateikti singuliariniai ieškiniai, kuriuos turėjo pats palikėjas (*sui vindicatio, actio empti* ir pan.). Šaukiant paveldėti kelis įpėdinius, pirmiausia įvyko *communio incidens*. Visi šaukiamieji buvo jiems priklausomos dalies bendrasavininkiai. Jeigu paveldimas turtas dalomas, reikalavimai ir skolos, išplaukiantys iš paveldėjimo, *ipso iure* tapo jų nuosavybe. Nedalomi reikalavimai ir skolos tapo solidariais reikalavimais ir skolomis. Tačiau kiekvienas įpėdinis bet kada galėjo pareikalauti padalyti palikimą remdamsis *actio familiae erciscundae*.

Paveldint keletui įpėdinių (*coheredes*) galėjo įvykti *collatio bonorum*, t. y. prie dalijamo paveldėto turto turėjo būti prijungiamas (priskaičiuojamas) tam tikras nuosavas įpėdinio turtas. Imperatorių laikotarpio įstatymai apibendrina *collatio* idėją ir nustatė, kad, paveldėdami po aukštutinės eilės giminaičių, paveldėtojai privalo į paveldimo turto gausybę įnešti visa tai, ką jie gavo iš palikėjo *dos, donatio propter nuptias* ar kita forma.

Tiesa, iš įpėdinio buvo galima atimti jau jo priimtą palikimą, paaiškęjus, kad šis jo nevertas (*indignus*). Atimtas palikimas (*ereptorium*) perduotas arba kitiems įpėdiniams, arba išdui. Palikimui atitekus išdui, šis tapo *heredis loco* ir turėjo vykdyti visus testamentinius patvarkymus, mokėti palikėjo skolas ir panašiai. Imperatorių įstatymuose minima daug *indignia* pagrindų. Svarbiausias iš jų – nusikalstama veika prieš palikėją: gyvybės atėmimas, palikto testamentio sunaikinimas, tyčinis trukdymas sudaryti testamentą, nepagrįstas *querela inofficiosi testamenti* pareiškimas ir kita.

6. LEGATAI IR FIDEIKOMISAI

Romėnų teisė greta universalaus žinojo ir singuliarinį (atskirų) palikėjo teisių perėmimą – jis minimas jau Dvylikos lentelių įstatymuose. Testatorius testamentu ne tik galėjo paskirti įpėdinį, bet ir padaryti kitus patvarkymus mirties atveju. Svarbiausias iš tokių patvarkymų buvo įpareigojimas įpėdiniui išmokėti tam tikras sumas arba perduoti iš palikėjo turto konkrečius daiktus jo nurodytiems testamentu asmenims. Toks testatoriaus įpareigojimas testamentiniam įpėdiniui turėjo privalomąją galią, tačiau asmuo, kuriam turėjo būti įvykdomas testamentinis patvarkymas, netapdavo įpėdiniu. Jis buvo ne universalus, bet singuliarinis palikėjo teisių perėmėjas ir todėl neatsakė už palikėjo skolas. Antra vertus, patvarkymas galiojo tik sumokėjus visas palikėjo skolas. Šiuo požiūriu

testamentinė išskirtinė buvo tik „*delibatio hereditatis*“, t. y. palikimo sumažinimas.

Romėnų teisė iki imperatoriaus Augusto laikų žinojo tik vieną singuliarinį palikėjo teisių perėmimo būdą, atsiradusį, be abejo, kartu su testamentu, – tai *legata*.

Legatus sankcionavo jau Dvylikos lentelių įstatymai („*uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto*“). Senosios *ius civile* laikais jie buvo neatskiriami nuo testamentu. Legatą galima buvo įrašyti tik testamente ir juo įpareigoti tik testamentu paskirtą įpėdinį. Palikti tokį testamentą, kuriame būtų tik legatai, t. y. įpareigojimai įstatyminiam įpėdiniui (*ab intestato*), pagal *ius civile*, negalima. To norintis testatorius pirmiausiai privalėjo įpėdinį pagal įstatymą (*ab intestato*) padaryti įpėdiniu pagal testamentą (*heres testamentarius*), t. y. paminėti testamente kaip įpėdinį tą asmenį, kuris, nesant testamentu, jam mirus paveldėtų pagal įstatymą. Taigi legatas – tai teisės ginamas testatoriaus įpareigojimas testamentiniam įpėdiniui įgyvendinti jo paskutinę valią ir įvykdyti kurią nors prievolę vieno ar kelių asmenų naudai.

Gajus savo Institucijose nurodo, kad senoji *ius civile* žinojo keturių rūšių legatus, kurių forma ir padariniai skyrėsi. Pirmoji plačiai naudojama legato rūšis buvo *legatum per vindicationem*. Šis legatas buvo įrašomas į testamentą paprastai vartojant žodžius „*do, lego*“, o jo esmę sudarė tai, kad legato gavėjui (legatoriui) buvo perleidžiamas konkretus daiktas, kuriuo savininku jis tapdavo, arba servitutas, į kurį jis įgydavo teisę priėmęs palikimą. Nuo to momento legatorius įgydavo ir teisę pareikšti *actio rei vindicationis* (arba *actio confessoria*), įpėdiniui atsisakyti įvykdyti testatoriaus patvarkymą. Be to, remdamasis *rei vindicatio* legatorius galėjo reikalauti jam priklausančio daikto iš bet kurio valdytojo, ne tik iš įpėdinio.

Antroji legato rūšis buvo *legatum per damnationem* ir įrašant jį į testamentą vartoti žodžiai: „*Damnas esto*“. Jie įpareigojo įpėdinį vykdyti legatę nurodytą prievolę, kuri paprastai nesieta su daiktinės teisės perleidimu legatoriui. Legatorius įgydavo teisę reikalauti iš įpėdinio įvykdyti legatę nurodytą prievolę. Legatoriaus interesai šiuo atveju buvo ginami *actio ex testamento*. Legato objektas galėjo būti ne tik testatoriui nuosavybės teise priklausęs turtas (kaip tai buvo esant *legatum per vindicationem*), bet ir įpėdiniui bei tretiesiems asmenims nuosavybės teise priklausę daiktai. Įpėdinis buvo įpareigotas perduoti legatę nurodytą daiktą (priklausantį trečiajam asmeniui – nupirkti) legatoriui arba sumokėti jam nurodyto legatę daikto kainą.

Trečioji rūšis buvo *legatum sinendi modo*. [rašant jį į testamentą vartotas žodis „*sinere*“, o įpėdinis buvo įpareigojamas netrukdyti legatoriui paimti legate nurodytą daiktą. Manoma, kad tai tik tam tikra *legatum per damnationem* modifikacija. Ir ketvirtoji legato rūšis – *legatum per praeceptionem*. Pavadinimas taip pat susijęs su vartojimu užrašant legatą žodžiu „*praecipito*“. Tarp pačios Romos teisininkų (sabiniečių ir prokuliečių), taip pat tarp romėnų teisės tyrinėtojų nėra vieningos nuomonės dėl šio legato esmės ir asmenų, kuriems jis galėjo būti duodamas. Manoma, kad *legatum per praeceptionem* buvo tik legato *per vindicationem* porūšis⁷.

Legatai, kaip ir pats testamentas, buvo labai formalūs aktai. Pažeidus taikomos formos reikalavimus, legatas neturėjo teisinės galios. Tačiau imperatorių laikotarpiu, silpnėjant visos civilinės teisės formalizmui, supaprastėjo ir formalių reikalavimų, keliamų legatams, reikšmė. *Senatusconsultum Neronianum* nustatė taisyklę, kad, pažeidus legato formos reikalavimus, šis visiškai neišnyksta, bet vietoj tokio legato atsiranda *legatum per damnationem*, suteikiantis legatoriui prievolinio reikalavimo teisę prieš įpėdinį.

Be legatų mirštantysis galėjo savo įpėdiniams žodžiu arba raštu duoti įvairių neformalių patvarkymų atlikti kokį nors veiksma arba perduoti kokį nors daiktą trečiajam asmeniui. Iki imperatoriaus Augusto laikų visi šie patvarkymai privalomosios galios neturėjo ir jų vykdymas nebuvo užtikrintas teise pateikti ieškinį. Šių patvarkymų vykdymas priklausė nuo įpėdinio geros valios (*fidei commissum*). Iš čia ir šio patvarkymo pavadinimas. Tačiau jau nuo imperatoriaus Augusto laikų asmenims, kurių naudai daromas toks patvarkymas, suteikiama skundo teisė. Imperatorius Augustas, o ir vėlesni imperatoriai įpareigojo magistratus (konsulus, vėliau – specialiuosius *praetores fideicommissarii*) nagrinėti šiuos skundus ir rūpintis, kad tokie fideikomisai būtų vykdomi. Taigi asmenys, kurių naudai padarytas toks neformalus patvarkymas, igijo teisę ne pareikšti civilinį ieškinį (*actio*), bet ekstraordinarine tvarka paduoti skundą – *fideicommissi persecutio*. Pamažu *fideicommissi persecutio* labai supanašėjo su civiliniu ieškiniu ir nuo ekstraordinarinio proceso laikotarpio beveik prilygo civiliniam *actio ex testamento*. Suteikus fideikomisams teisminę gynybą, susidarė dar vienas pagrindas atsirasti mirusiojo paskutinės valios patvarkymui.

Tačiau išliko nemažai legato ir fideikomiso skirtumų. Legatu galėjo būti įpareigojamas tik testamentinis įpėdinis, o fideikomisu buvo gali-

⁷ Покровский И. А. История римского права. Рига, 1924. Р. 549

ma įpareigoti ne tik bet kurį įpėdinį, bet ir legatorių bei patį fideikomisarį. Be to, fideikomisas galėjo būti ir žodinis (*fideicommissum orale*). Subjektų, igyjančių pareigą legato ir fideikomiso pagrindu, ratas, ko gero, labiausiai ir skyrė šiuos du reiškinius. Fideikomisas, kaip valios aktas, nesiejamas su testamentu, galėjo būti daromas dar nesant testamentu, papildant jau sudarytą. Fideikomisas, padarytas iki testamentu, galėjo būti patvirtintas vėliau surašytame testamente (*testamento confirmatum*). Iš pradžių kokios nors griežtos fideikomiso formos nereikalauta. Kartais užteko ir paprasto galvos linktelėjimo (*nutu*) fideikomisui nustatyti. Tačiau labiausiai paplitusi fideikomiso forma buvo įpėdiniui adresuotas raštas – *codicillus*. Kadangi testamentai dėl formalių pažeidimų labai lengvai galėjo būti pripažinti negaliojančiais, Romoje įsigaliojo paprotys prie testamentu pridėti vadinamąjį *clausula codicillaris*. *Clausula codicillaris* paskirtis buvo apsaugoti testatoriaus paskutinę valią. Pridedamame prie testamentu rašte buvo išdėstomas testatoriaus prašymas pripažinti negaliojančiu testamentą laikyti *codicillus*, adresuotu įpėdiniui pagal įstatymą. Poklasikiniu laikotarpiu legato ir fideikomiso skirtybės pamažu nyko. Apie 339 m. viena iš imperatoriaus konstitucijų apribojo daugelį formalumų, taikomų legatams, o fideikomisams buvo nustatyta daugybė materialinių ribojimų. Abi šios formos galiausiai susiliejo Justiniano valdymo metais. 529 m. Justinianas nustatė, kad legatas ir fideikomisas suteikia asmeniui, kurio naudai jie padaryti, prievolinio reikalavimo prieš įpėdinį teisę. Šis prievolinis reikalavimas buvo užtikrintas paveldimo turto hipoteka, taip pat vindikaciniu ieškiniu, jeigu legato arba fideikomiso objektas buvo daiktas, įeinantis į paveldimą turtą. 531 m. legatai galutinai susiliejo su fideikomisais ir iš esmės liko tik du skirtingi pavadinimai. Buvo vienas patvarkymas, kurį lietė legato ir fideikomiso nuostatos. Esant šių nuostatų kolizijai taikytos ne tokios formalios su fideikomisu susijusios nuostatos⁸.

Suteikęs fideikomisui vienodą teisinę galią su legatais, sugriežtinti kai kurie jų formos reikalavimai. Tai padaryta dėl kodicilo privalomumo pripažinus testamentą negaliojančiu. Imperatoriaus laikotarpio įstatymų leidyboje pastebima tendencija taikyti kodicilui tokius pat formos reikalavimus kaip ir testamentui. Tačiau Justinianas juos šiek tiek supaprastino ir nustatė, kad kodicilą galima sudaryti raštu arba žodžiu dalyvaujant penkiems liudytojams. Justiniano teisėje *codicillus* laikomas bet koks mirusiojo paskutinės valios patvarkymas dalyvaujant penkiems

⁸ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 225.

liudytojams ir skiriasi nuo testamentu tuo, kad jame nėra *institutio heredis* (ipėdinio skyrimo). Be to, numatyta, kad galioja ir fideikomisas, padarytas nesilaikant šios formos, jeigu fideikomisarius, reiškiantis ieškinį, prisieks turįs reikalavimo teisę, o ipėdinis nepaneigs to priesaika jokio patvarkymo iš mirusiojo negavęs.

Iš pradžių palikėjo teisė padaryti patvarkymus dėl savo turto nebuvo ribojama. Jis galėjo padaryti daugybę patvarkymų. Dėl to visas jo turtas atitekdavo tretiesiems asmenims, o ipėdinis gaudavo „*inane nomen heredis*“. Esant tokiai padėčiai ipėdinis negaudavo iš paveldėjimo jokios naudos. Atvirkščiai, jam tik atsirasdavo papildomų rūpesčių. Tokiu atveju jam daug naudingiau atsisakyti paveldėjimo teisės, tad šitaip ir daryta. Tačiau ipėdiniui atsisakius palikimo, netekdavo reikšmės ir visi patvarkymai, nes testamentas, su kuriuo jie susiję, prarasdavo galią. Siekiant išsaugoti testamentą galiojantį ir sukliudyti iššvaistyti turtą, jau respublikos laikotarpiu priimama keletas įstatymų, kuriais siekiama riboti legatu skiriamo turto dydį. Kaip pirmasis iš tokių įstatymų minimas *lex Furia testamentaria* (priėmimo laikas nežinomas), draudęs priimti pagal patvarkymą daugiau negu 1 000 asų. Priėmus daugiau privalu grąžinti keturgubai. 169 m. pr. Kr. priimtas *lex Voconia*, nustatęs, kad negalima patvarkymu palikti daugiau, negu lieka ipėdiniui. Abu įstatymai nepasiekė tikslo, nes keletu patvarkymų (neviršijančių 1 000 asų sumos arba ipėdiniui liekančios dalies) buvo galima iššvaistyti visą palikimą. Šią problemą galutinai išsprendė daug racionalesnis *lex Falcidia*, priimtas 40 m. pr. Kr. Šis įstatymas nustatė, kad testamentiniam ipėdiniui visada turi likti ne mažiau kaip vienas ketvirtadalis palikimo (*quarta Falcidia*). Šis ribojimas apsaugojo testamentinį ipėdinį nuo „*inane nomen heredis*“. Vėliau *quarta Falcidia* buvo taikoma ir fideikomisams. *Senatusconsultum Pegasianum* jos taikymą išplėtė testamentiniams ipėdiniais, o imperatoriaus Antonijaus Pijaus dekretas – ipėdiniais pagal įstatymą.

Legato ir fideikomiso objektas – tai daiktai arba reikalavimai. Tačiau buvo galima įpareigoti perduoti tretiesiems asmenims ir tam tikrą palikimo dalį. Toks legatas vadintas *legatum partitionis*. Asmuo, kurio naudai daromas toks legatas (*legatorius partiarius*), notapdavo universaliu ipėdiniu, nors ir gaudavo vieną trečdalį, vieną ketvirtadalį palikimo ir panašiai. Legatorius įgydavo tik prievolinę teisę reikalauti iš ipėdinio perduoti jam nurodytą palikimo dalį. Tačiau ir gaudamas palikimo dalį pagal legatą, legatorius už palikėjo skolas neatsakė. Jos sunkia našta gulė ant ipėdinio pečių. Todėl ipėdinis, perduodamas legatoriui nurodytą palikimo dalį, proporcingai išskaičiavo iš jos dalį sumos, reikalin-

gos skolai padengti. Pats legatas vykdytas atsižvelgiant į objektą: arba *traditio* būdu, kai objektas – daiktas, arba *cessio* būdu, kai objektas – reikalavimo teisė. Atlikdami *traditio* arba *cessio* įpėdinis ir legatorius vienas kitam davė *stipulationes partis et pro parte*. Įpėdinis pasižadėdavo legatoriui duoti tam tikrą dalį, jeigu vėliau atsirastų dar paveldimo turto – *stipulationes partis*, o šis pasižadėdavo apmokėti proporcingai gauto turto daliai tenkančią skolą (*stipulatio pro parte*).

Fideikomiso būdu buvo galima įpareigoti perduoti ne tik dalį palikimo, bet ir visą palikimą. Toks fideikomisas vadinosi *hereditatis*, arba universalusis. Iš pradžių universalusis fideikomisas, kaip ir *legatum partitionis*, suteikė fideikomisarijui tik prievolinę teisę reikalauti, kad įpėdinis perduotų jam palikimą. Fiduciarijus likdavo įpėdiniu, atsakingu už palikėjo skolas. Palikimo perduotas *venditio hereditatis* būdu. Įpėdinis parduodavo palikimą fideikomisarijui už fiktyvią kainą. Šis privalėjo duoti fiduciarijui pažadą (*stipulatio*) patenkinti visus palikėjo kreditorių reikalavimus.

Ši sudėtinga procedūra pakeista *senatusconsultum Trebellianum* (apie 56 m.), įvedusiu *restitutio hereditatis*, atliekamą paprastu fiduciarijaus pareiškimu. Padaręs tokį pareiškimą, fiduciarijus išsaugojo tik įpėdinio vardą, o palikimo savininku ir palikėjo kreditorių skolininku tuo pačiu momentu tapdavo fideikomisarijus. Jis įgijo teisę pateikti su palikimu susijusius ieškinius taip pat, kaip kiti asmenys įgijo teisę pateikti jam ieškinius (*actiones utiles*). Dabar jau fideikomisarijus tampa *heredis loco* (užima įpėdinio vietą).

Tačiau ir šiuo atveju fideikomisarijaus likimas priklauso nuo fiduciarijaus valios. Šiam atsisakius palikimo, testamentas, kartu ir fideikomisas netenka reikšmės. Siekiant šito išvengti, imperatoriaus Vespasiano laikotarpiu priimamas *senatusconsultum Pegasianum*, išplečiant *quarta Falcidia* reikalavimo taikymą visiems fideikomisams. Be to, šis *senatusconsultum* numatė, kad fideikomisarijaus prašymu fiduciarijus gali būti priverstas *extra ordinem* priimti palikimą, tačiau dabar jis jau prarado teisę į *quarta Falcidia*.

Imperatorius Justinianas sujungė abu šiuos *senatusconsultum* ir nutatė, kad fiduciarijus turi teisę į vieną ketvirtadalį palikimo ir gali būti priverstas priimti palikimą (*senatusconsultum Pegasianum*). Iš *senatusconsultum Trebellianum* Justinianas išsaugojo *restitutio hereditatis* taisykles ir jos turėjo būti taikomos visiems fideikomiso atvejams. Nuo fiduciarijaus pareiškimu apie *restitutio* momento fideikomisarijus tampa viso palikimo arba jo dalies *uno actu heredis loco*.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

Prievolių teisė

1. PRIEVLĖS (*OBLIGATIO*) SAMPRATA IR RŪŠYS

Prievolė šiandieninėje teisėje yra apibūdinama kaip teisinis santykis, kai vienas subjektas – skolininkas (*debitor*), privalo atlikti kito subjekto – kreditoriaus (*creditor*), naudai tam tikrą veiksmą ar susilaikyti nuo jo, o kreditorius turi teisę reikalauti iš skolininko įvykdyti savo pareigą¹.

Romėnų teisės šaltiniuose nerasime išsamaus prievolės (*obligatio*) apibrėžimo, nors apibūdinti jos esmę mėginta gana daug. Pačiu seniausiu iš tokių mėginimų laikomas Gajaus Institucijose pateikiamas asmeninių ieškinių (*actio in personam*) apibrėžimas. Čia sakoma: „*In personam actio est, qua agimus cum aliquo, qui nobis vel ex contractu vel ex delicto obligatus est, id est cum intendimus dare facere praestare oportere.*“² (asmeninis ieškinys pareiškiamas tuo atveju, jeigu atsakovo įsipareigojimas kyla iš sutarties ar iš delikto, t. y. jeigu reikalaujama kai ką duoti, atlikti, suteikti) Justiniano Digestų įtvirtintas Pauliaus suformuluotas prievolės apibrėžimas: „*Obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutem nostram faciat sed ut alium nobis adstringat ad dandum aliquot vel faciendum vel praestandum.*“³ (prievolės esmė yra ne padaryti kokį nors daiktą ar servitutą mums priklausomą, o priversti asmenį kai ką mums duoti, atlikti tam tikrus veiksmus arba ką nors suteikti) Geriausiai prievolės esmė atskleidžiama Justiniano Institucijose: „*Obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura.*“ (prievolė yra teisiniai pančiai, kuriais mes pagal savo valstybės įstatymus priverčiame ką nors įvykdyti)

¹ Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (toliau – CK) 165 str.

² Wolodkiewicz W., Zabłocka M. Prawo rzymskie Instytucje. Warszawa, 1996. P. 208.

³ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 143.

Taigi prievolė turi du elementus. Viena vertus, ji mums atrodo kaip kreditoriaus teisė reikalauti iš skolininko tam tikro elgesio. Šis elementas vadinamas **kreditu** (*creditum*). Sąvoka *creditum* kildinama iš *credo* – tikiu⁴, o tai reiškia, kad prievoliniams teisiniams santykiams atsirasti būtinas tam tikras į juos sueinančių asmenų tarpusavio pasitikėjimas. Kita vertus, **prievolė** – tai skolininko pareiga atlikti tam tikrus veiksmus, jo skola (*debitum*) kreditoriui, nesvarbu, tos skolos turinys yra veiksmas ar tam tikri materialūs dalykai, pavyzdžiui, pinigai (esant paskolos sutarčiai). Modestinas mums pateikia skolininko apibrėžimą⁵: „*Debitor intellegitur is a quo invito exigi pecunia potest.*“ (Skolininkas yra tas, iš kurio prieš jo valią galima reikalauti pinigų.) Iš pateikto Pauliaus prievolės apibūdinimo matome, kad skolininko pareigą gali sudaryti trejopo pobūdžio galimybės. Pirma, pareiga atlikti tam tikrus veiksmus arba susilaikyti nuo jų (*facere* arba *non facere*), pavyzdžiui, baigti remontuoti pastatą arba netrukdyti naudotis išsinuomotomis patalpomis ir panašiai. Antra, pareiga perduoti kreditoriui tam tikrą daiktą (*dare*), pavyzdžiui, reikalavimas, kylantis iš pirkimo–pardavimo sutarties. Trečia, pareiga atlyginti padarytą žalą (*praestare*). Apskritai prievolės objektas gali būti viskas, kas įmanoma (*impossibilium nulla obligatio*) ir neprieštarauja įstatymui⁶. Taigi prievolė yra teisinė forma, kuria žmonės, reguliuodami tarpusavio santykius, tenkina įvairiausių savo poreikius. Būtina įsidėmėti, jog bet kuri prievolė, kad ir koks būtų jos turinys, sukuria tam tikrą teisinį jos dalyvių – kreditoriaus ir skolininko, ryšį.

Prievolės, kaip tam tikro teisinio ryšio, kurio turinį sudaro teisė reikalauti ir pareiga įvykdyti reikalavimą, romėnų teisėje susiformavo ne iš karto. Pagal Dvylikos lentelių įstatymus, prievolė buvo ne vien *iuris vinculum*, bet reiškė ir pančius tiesioginę prasmę, t. y. teisinis ryšys papildytas ir fiziniu. Skolininkas už skolą atsakė savo **asmeniu**: neišsimokantį skolininką kreditorius be teismo galėjo pagrobti, surišti virve arba grandine, ne sunkesne kaip 15 svarų, o jeigu ir tada niekas nesumokėdavo skolos – užmušti arba perduoti vergijon. Panašūs teisiniai santykiai civilizacijos pradžioje būdingi ne vien romėnams, bet ir kitoms tautoms. Pavyzdžiui, manoma, kad rusų „obiazatelstvo“ (prievolė) kilo iš senojo „obviazatelstvo“ (aprišimas).

Kai kurie romėnų teisės specialistai laikosi ir kitos nuomonės. Antai V. Rozvadovskis (W. Rozwadowski) teigia, kad romėnų teisės šalti-

⁴ Новицкий И. Б. Римское право. Москва, 1996. Р. 117.

⁵ Hausmaninger H., Selb W. Römisches Privatrecht. Wien, 1981. Р. 244.

⁶ Покровский И. А. История римского права. Санкт Петербург, 1998. Р. 376.

niai neduoda pagrindo sakyti romėnus prievolę supratęs kaip fizinį skolininko pavergimą, motyvuodamas tuo, jog vykdydamas asmeninę egzekuciją kreditorius sodino skolininką kalėjimą ne atsirandant prievolei, o paaiškėjus skolininką negalint įvykdyti savo pareigos⁷.

Obligatio genezės klausimu paprastai išskiriamos trys pagrindinės teorijos⁸:

a) romėnų teisės tyrinėtojų nuomonės gana kardinaliai skiriasi sprendžiant, koks yra seniausias prievolės atsiradimo šaltinis – sutartis ar deliktas? Autoriai, manantys, kad seniausia prievolės atsiradimo forma yra deliktas, teigia, jog apie prievolės atsiradimą romėnų teisėje galime kalbėti nuo tada, kai taliono bausmę už teisės pažeidimą įmanoma pakeisti pinigine kompensacija. Kitų autorių nuomone, prievolės atsiradimą lėmė formalios sutartys su varium ir svarstyklėmis (mancipacija). Po gana ilgų ginčų pastaruoju metu apsisotą ties nuomone, kad dėl per didelio šaltinių trūkumo apskritai neįmanoma nustatyti, kuri iš minėtų formų (sutartis ar deliktas) pirmoji paveikė prievolių teisinių santykių atsiradimą;

b) romėnų teisės tyrinėtojai aktyviai mėgina aptarti *obligatio* atsakomybės struktūrą. Šiuo požiūriu XIX a. Vokietijoje sukurta teorija, išskirianti du prievolių atsakomybės aspektus – skolą (*Schuld*) ir atsakomybę (*Haftung*). Šios teorijos šalininkai teigia, kad iš pradžių prievolės atsiradimo pagrindas Romoje buvo tik skolininko pareiga (skola), kuri savo ruožtu dar nesukurdavo asmeninės skolininko atsakomybės (*Haftung*). Asmeninei atsakomybei atsirasti buvo būtina atlikti tam tikrus papildomus veiksmus nustatant laiduotoją, atsakančią už tai, kad skolininkas neįvykdė savo pareigos. Tad daroma išvada, kad nors iš pradžių Romoje esant prievoliams teisiniams santykiams skola ir priklausė skolininkui, tačiau jos nesumokėjus atsakė laiduotojas. Šios teorijos šalininkų nuomone, galimybė sutapatinti skolininką ir laiduotoją, kartu sujungiant *Schuld* ir *Haftung*, atsirado jau vėlesniu romėnų teisės laikotarpiu;

c) romėnų teisės specialistai taip pat ginčijasi, klasikiniu romėnų teisės laikotarpiu *obligatio* ir jos šaltinių sąvoka sieta tik su *ius civile* ar ir su pretorių teise. Antrosios nuomonės šalininkai remiasi Gajumi, Institucijose sąvoką *obligatio* vartojančiu ir tais atvejais, kai kalbama apie veiksmus, ginamus *ius honorarium*. Pirmajai nuomonei atstovaujantys autoriai teigia, kad Gajus plėsdamas ir savo laikotarpiui nebūdingai išaiškino sąvoką *obligatio*.

⁷ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 143.

⁸ Wołodkiewicz W., Zabłocka M. Prawo rzymskie Instytucje. Warszawa, 1996. P. 209–211.

Kad ir kaip ten būtų, prievoliųjų santykių evoliuciją Romoje lėmė ūkio raida, perėjimas nuo natūrinio prie mainų ūkio. Plečiantis civilinei apyvartai, atsirado naujų sutarčių, sudaromų ne taip formaliai, taip pat sumažėjo skolininko atsakomybė. Šis procesas baigėsi skolininko asmeninės atsakomybės pakeitimu turtine, t. y. fizinis kreditoriaus ir skolininko ryšys pakeičiamas turtiniu ryšiu. Regis, jau respublikos laikotarpiu prievolė laikoma nematerialiu daiktu (*res incorporales*). Tačiau Romos teisininkai niekada nepainiojo prievolių teisės su daiktine teise. Jie nurodė pagrindines prievoliųjų teisinių santykių ir daiktinių teisinių santykių skirtis. Pagrindinės iš jų jau aptartos penktame skyriuje.

Antrame skyriuje priešinti ieškiniai *in rem* ir *in personam*. Pastarieji skirti tik prievolių apsaugai. Savo ruožtu toks ieškinių skirstymas (jis neprarado aktualumo iki šių dienų) buvo grindžiamas subjektyvių teisių skirstymu į absoliutines ir santykines. Kreditorius galėjo reikalauti tik iš skolininko, t. y. asmens, susijusio su juo prievoliųjų teisinių santykiu. Todėl skolininko pareiga yra atlikti tam tikrus veiksmus arba susilaikyti nuo jų. Skolininkas paprastai įpareigotas atlikti tam tikrus pozityvius veiksmus. Tuo tarpu daiktinės teisės yra absoliutinės, ginamos nuo bet kokio kėsینimosi.

Aptardami prievolės sąvoką pateikėme Pauliaus suformuluotą prievolės apibūdinimą, iš kurio matomas dar vienas prievoliųjų ir daiktinių teisinių santykių skirtumas. Prievolės, kaip ir daiktinės teisės, objektas gali būti daiktas. Tačiau esant prievoliūms teisiniams santykiams kreditorius gali reikalauti ji grąžinti tik iš skolininko.

Kitas prievoliųjų ir daiktinių teisinių santykių skirtumas yra tas, kad prievolė yra **laikina**. Nuo pat prievolės atsiradimo pradžios numatytas jos pasibaigimo laikas (įvykdymas), tuo tarpu daiktinė, pirmiausia nuosavybės, teisė **laiko atžvilgiu yra neribota**.

Prievolė grindžiama **šalių lygybės principu**. Romėnų teisėje tai reiškė (bent jau klasikiniu laikotarpiu), kad kreditoriaus valdžia skolininkui nėra tokia, kokią turėjo tėvai vaikams arba patronas – atleistiniams. Tačiau prievolės šalių lygiateisiškumo principas nuo romėnų laikų ligi šiolei diskutuojamas. Yra nuomonė, kad ekonomiškai, kartu dažniausiai ir teisiškai stipresnis yra kreditorius. Tačiau šio galia, matyt, priklausė ir nuo prievolės rūšies. Paskolos atveju ši prielaida, be jokios abejonės, būtų teisinga, tačiau vargu ar ji pateisinama kalbant apie dvišales sutartis (žr. XII sk.).

Romėnai, vadovaudamiesi įvairiais kriterijais, grupavo priekoles į tam tikras rūšis.

Pagal prievolės atsiradimo pagrindą prievolės skirstytos į: a) kylančias iš sutarčių; b) kylančias iš deliktų; c) kylančias tarytum iš sutarčių ir tarytum iš deliktų.

Pagal subjektų teisių ir pareigų santykį prievolės skirstytos į vienašales (*obligatio unilateralis*) ir dvišales, o šios savo ruožtu galėjo būti lygiavertės arba sinalagmatinės (*obligationes bilaterales aequales*), paprastai kylančios iš konsensualinių sutarčių, išskyrus *mandatum* (pavedimo sutartis), ir nelygiavertės (*obligationes bilaterales inaequales*), kylančios iš realinių sutarčių, išskyrus paskolas.

Atsižvelgiant į teisėjo laisvės ribas priimti sprendimą byloje, prievolės skirstytos į imperatyvios teisės (*stricti iuris*) ir geros (valios) sąžinės (*bonae fidei*).

Principato laikotarpiu susiformuoja visiškai nauja prievolių rūšis – *obligationes naturales*. Tai prievolės, kurių įvykdymas neužtikrintas ieškinio teise, nors jos ir turėjo tam tikrą teisinę reikšmę (pvz., kai trečiasis asmuo sumoka vergo skolą). Kitaip tariant, joms trūko vieno iš esminių prievolės elementų. Visos *obligationes naturales* pasižymėjo vienu bendru bruožu – skolininkas negalėjo reikalauti kreditoriaus grąžinti išmokėtų sumų net ir motyvuodamas tuo, kad nežinojęs, jog minėta prievolė yra *obligationes naturales*. Tai įrodo, kad šioms prievolėms buvo suteikiama tam tikra teisinė reikšmė, nes sumokėtus negrąžintuojant prievolei pinigų buvo galima išsireikalauti. Tam tikrų *obligationes naturales* bruožų yra ir galiojančioje Lietuvos civilinėje teisėje. Štai Lietuvos Respublikos CK 92 straipsnyje sakoma, kad skolininkas, įvykdamas pareigą pasibaigus ieškinio senačiai, neturi teisės reikalauti grąžinti tai, kas įvykdyta, nors įvykdymo momentu ir nežinojęs enatį pasibaigus.

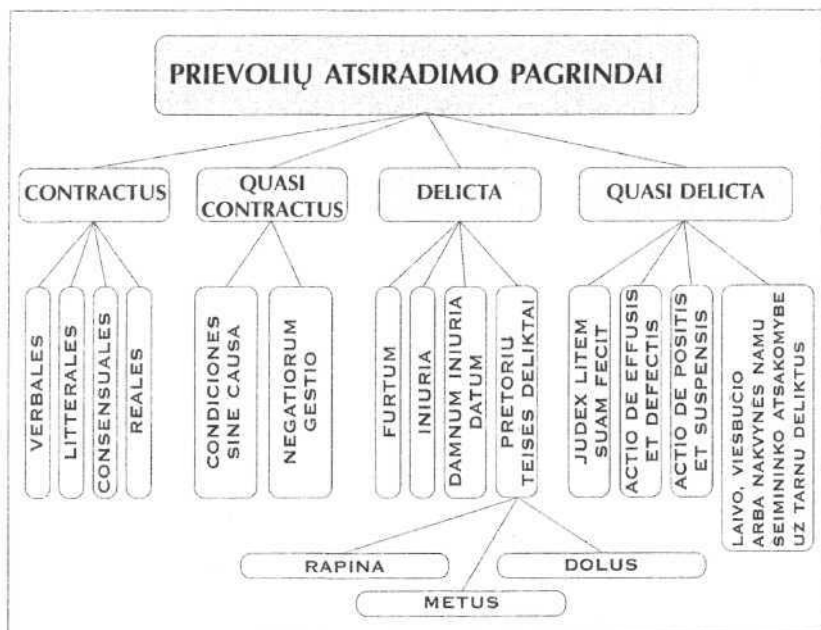
Pirmosios trys prievolių rūšys detalčiau aptariamos apibūdinant sutarčių rūšis, kurios iš esmės sutampa su įvardytomis prievolių rūšimis.

2. PRIEVOLIŲ ATsirADIMO ŠALTINIAI

Romos respublikos laikotarpio pradžioje buvo du pagrindiniai prievolių atsiradimo šaltiniai: *sutartys* (*contractus*) ir teisės *pažeidimai* (*delicta*). Gajus Institucijose teigia, kad toks skirstymas apima visus be išimties galimus prievolių atsiradimo šaltinius⁹.

⁹ Wołodkiewicz W., Zablocka M. Prawo rzymskie Instytucje. Warszawa, 1996. P. 220.

Plėtojantis ūkiniams ryšiams ir prekybai atsirado prievolių, kurios aiškiai kilusios ne iš sutarčių ir ne iš deliktų. Vienos iš jų buvo panašios į prievoles, atsiradusias iš sutarties, todėl vadintos prievolėmis tarytum iš sutarties (*obligationes quasi ex contractu*), kitos – panašios į prievoles, kilusias iš deliktų, ir vadintos prievolėmis tarytum iš deliktų (*obligationes quasi ex delicto*). Tokią prievolių klasifikaciją (13 pav.) randame Justiniano kodifikuotoje teisėje.

13 pav. Prievolių atsiradimo pagrindai

3. SUTARTYS

Sutartis – tai tam tikras dviejų ar daugiau subjektų susitarimas sukurti, pakeisti ar baigti civilinius teisinius santykius. Ji buvo svarbiausias prievolių šaltinis. Primityvioje visuomenėje ne bet koks susitarimas turėjo teisinių padarinių. Žinoma, jau seniausiais laikais žmonės skolinosi, mainė, dovanojo ir t. t. Tačiau šie veiksmai dar neturėjo prievolinio teisinio pobūdžio. Apgaulė, žodžio nesilaikymas ir kita sukeldavo tokią pat nukentėjusiojo reakciją kaip ir bet kuri kita skriauda – kerštą. Seniausiais laikais baudžiamasis nusikaltimas (*crimina publica*) ir civilinės teisės pažeidimas (*delicta*) nesiskyrė.

Tačiau pasitikėti vien kerštu kreditoriui ne visuomet buvo naudinga, todėl jis stengėsi nustatyti tam tikras papildomas garantijas, kad skolininkas įvykdytų savo įsipareigojimus. Iš tokių papildomų garantijų būtų galima paminėti, pavyzdžiui, priesaiką, dėl kurios sutartis tapdavo ginama kanonų teisės, o už jos nevykdymą galėjo būti taikoma sakralinė sankcija¹⁰. Pamažu ir valstybės valdžia ėmė reguliuoti sutartinius santykius. Iš pradžių skolininkas galėjo gintis nuo kreditoriaus keršto savo jėgomis, o vėliau atsirado valstybės garantuojamas skolos išieškojimas. Tiesa, iš pradžių šis išieškojimas iš esmės dar buvo savivalė, bet jau sankcionuota ir kontroliuojama valstybės.

Percinamoji sutarties forma senojoje romėnų teisėje buvo paskolos sutartis – *nexum*, egzistavusi jau iki priimant Dvylikos lentelių įstatymus. Formos atžvilgiu tai aktas, analogiškas mancipacijai. Jis sudarytas dalyvaujant penkiems liudytojams ir svėrėjui. Svarbu, kad skola turėjo būti gražinama tokia pačia forma, kaip ir sudaroma sutartis. Šiuo atveju vyravo principas *contrarius actus*: santykius galima nutraukti tik tokia pačia forma, kokia jie sukurti. Paprastas pinigų gražinimas nereiškė tinkamai įvykdžius sutartį. *Nexum* formuluotėje jau yra sankcija. Skolininkui laiku nesumokėjus skolos, sankcija (*damnatio arba condemnatio*) taikoma. Skolininką galėjo paveikti *manus iniectio* su visais savo padariniais (jį net galėjo parduoti į užsienį (*trans Tiberim*) arba ketvirčiuoti). Nors *nexum*, kaip ir *mancipatio*, buvo labai formalus aktas, tačiau jos formulė numatė galimybes nustatyti tam tikras tikslinamąsias sutarties sąlygas (pvz., nurodyti terminus, nustatyti procentus ir pan.)¹¹.

Tik Petelijaus įstatymas 326 m. uždraudė kaustyti skolininkus grandinėmis, užmušti, parduoti *trans Tiberim*. Be to, kreditorius įpareigotas pirmiausiai įrodyti savo reikalavimą teisme. Taigi *nexum*, be abejo, buvo prievolės atsiradimo pagrindas: sutartis, sukelianti teisinių padarinių ir užtikrinta gynyba remiantis ieškiniu. *Nexum* – tai vienintelė sandorio, sukeliančio prievolės atsiradimą, forma Dvylikos lentelių įstatymuose.

Respublikos laikotarpiu, plėtojantis civiliniams turtiniams santykiams, atsiranda vis naujų turinių ryšių, kurių net patys gudriausi romėnų teisės interpretatoriai negalėjo išprausti į ankštus *ius civile* rėmus. Naujiems santykiams išreikšti reikėjo rasti naujų, lankstesnių teisinių formų.

¹⁰ Покровский И. А. История римского права. Санкт Петербург, 1998. Р 383.

¹¹ Ten pat, p 388.

Labai svarbus žingsnis tobulinant civilinę teisę buvo *sponsio* arba *stipulatio* sutartis. Mokslui nėra žinoma, kada tiksliai ji atsirado. Tačiau visiškai aišku, kad Dvylikos lentelių įstatymuose šios sutarties formos nėra, tačiau *lex Aquilia*, priimtas apie 287 m., *stipulatio* jau minima. *Stipulatio* – tai formalus žodinis susitarimas klausimo ir atsakymo forma. Kreditorius klausė, pavyzdžiui, „*decem milia mihi dari spondesne?*“, o skolininkas atsakė paprastai, nekartodamas pažado turinio, – „*spondeo*“. Vėliau imtos vartoti ir kitokios klausimo ir atsakymo formos „[...] *fide promittisne?* – *fide promitto*“ arba „*dabisne?* – *dabo*“. Pagaliau romėnai apskritai atsisakė konkrečios formulės ir stipuliacijos sutarčiai sudaryti užteko abstraktaus klausimo ir atitinkamo atsakymo į jį¹².

Stipulatio – taip pat formalus sandoris, kaip ir *nexum*, bet tai jau abstraktus susitarimas. Būdama lanksti ir abstrakti, stipuliacija gana greitai imta plačiai taikyti ir procese. Formos atžvilgiu ją galima laikyti tam tikra jungiamąja senosios *ius civile* ir naujų gyvenimo keliųjų porciųjų grandimi. Viena vertus, ji, kaip ir *nexum*, – dar formali sutartis, tačiau, kita vertus, jau grindžiama paprastu skolininko pažadu, o tai visiškai nebūdinga senajai *ius civile*¹³.

Didelę įtaką prievolių teisės raidai turėjo ir formuliarinio proceso atsiradimas. Žinome, kad formuliarinis procesas suteikė pretoriui galiybę imtis ginti net ir tuos asmenų tarpusavio santykius, kurių formaliai negynė *ius civile*. Pretorius gana aktyviai naudojo tokia galimybę. Tad buvo pripažinta gana daug naujų prievolių teisinių santykių.

Toliau sutarčių teisė rutuliojosi tokiomis kryptimis.

a) Silpnėja formalizmas. Senoji *ius civile* žinojo tik formalius sandorius, o vėliau pamažu pripažįstamas užtikrinimas ieškiniais ir tam tikrų neformalių sutarčių. Senosios sutarties formos dažnai maskavo tikrąją šalių valią. Sutartis, sudaryta apgaule ar prievarta, galiojo. Vėliau vis daugiau dėmesio krepiama į šalių vidinę valią. Valiai, o ne jos išorinei išraiškai pripažįstama tikroji bet kurio sandorio kuriamoji galia.

b) Prievolėje ima vyrauti turtinis aspektas. Skolininkas buvo visiškai atleistas nuo asmeninės atsakomybės ir atsakė turtu. Įsigalėjo principas, kad prievolė realiai egzistuoja tik jeigu jos dalyką galima išreikšti pinigais. Taigi prievolė tampa tam tikra teise į skolininko turtą.

c) Daugėja sutarčių, ginamų ieškiniais, ir nusistovi tam tikri prievolių tipai. Romėnų teisėi būdinga tai, kad prievolių teisė plėtojosi ne pagal

¹² Hausmaninger H., Selb W. *Roemisches Privatrecht*. Wien, 1981. P. 261.

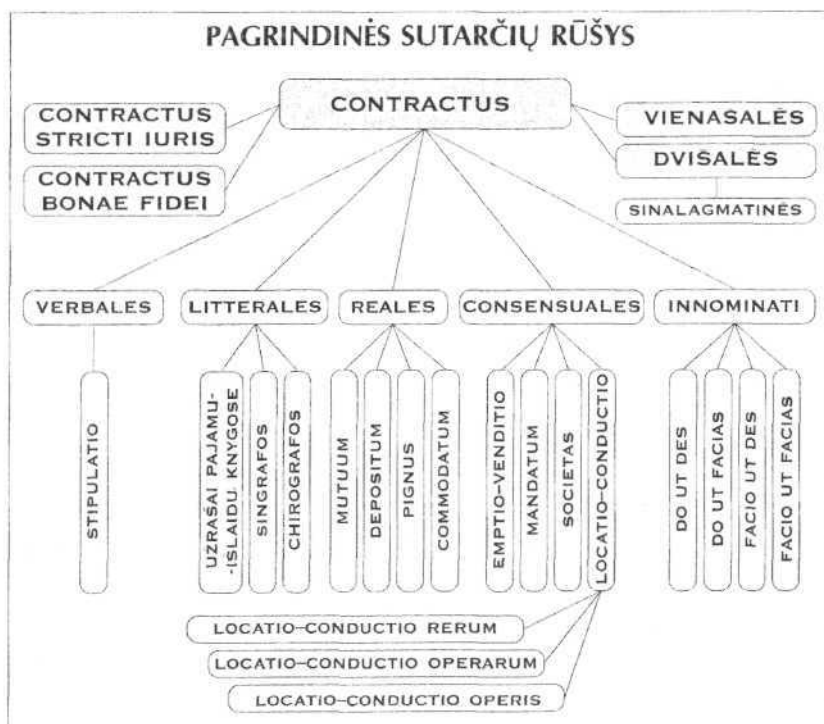
¹³ Покровский И. А. *История римского права*. Санкт Петербург, 1998. P. 391.

bendrąjį principą, teigiantį, jog galioja bet koks susitarimas, neprieštaraujantis įstatymui, o kita linkme – nustatant vis naujus sutarčių tipus. Stebėdama poreikius, romėnų teisė sankcionuodavo konkrečius sutarčių tipus. Pamažu sankcionuota tiek daug sutartinių santykių tipų, kad buvo galima patenkinti visus svarbiausius poreikius. Vis dėlto kad sutartis būtų pripažinta galiojančia, reikėjo įrodyti ne tik ją esant, bet ir nurodyti, kokį žinomą tipą ji atitinka, kokį ieškinį galima pateikti (*qua actione*). Šis principas yra sutarčių dalijimo į *contractus* ir *pacta* pagrindas. *Contractus* – tai teisės pripažintos ir ieškiniais garantuojamos sutartys. *Pacta* – tai susitarimai, neatitinkantys jokių sutarčių tipų ir dėl to neturintys teisinės galios: „*nuda pactio obligationem non parit*“ (nuogas paktas prievolės nesukuria).

Vėlesniais laikais kai kuriems paktams teisinė galia buvo pripažinta. Jie vadinami *pacta vestita*. Romos teisininkai suklasifikavo visas jiems žinomas sutartis į tam tikrą sistemą. Pagal prievolės atsiradimo pagrindą (*causa obligandi*) Gajus visas sutartis suskirstė į keturis tipus: a) jeigu prievolei atsirasti pakanka vien šalių susitarimo (*consensus*) – sutartis vadinta *consensualine*; b) jeigu ji kyla iš daikto (*res*) perdavimo – *realine*; c) jeigu prievolė atsiranda ištarus žodinę formulę (*verbis*) – *verbaline*; d) jeigu prievolei atsirasti nustatyta rašytinė sutarties forma (*litteris*) – *litteraline*.

Kiekvienas sutarčių tipas apėmė griežtai nustatytas sutarčių rūšis (14 pav.). Ši klasifikacija reiškė išsamų teisės pripažįstamų sutarčių sąrašą. Tuo tarpu ūkinis gyvenimas kėlė vis naujų reikalavimų. Todėl kartais atsitikdavo taip, kad pagal sutartį, kuri neatitiko jokio tipo, viena šalis jau įvykdė prisiimtą prievolę, o kita – ne. Ilgainiui tokios sutartys buvo pripažintos. Šių sutarčių teisinę galią galutinai pripažino Justiniano kodifikuota teisė. Viduramžių teisininkai jas pavadino bevardėmis sutartimis (*contractus innominati*). Ir vis dėlto bevardės sutartis galima priskirti prie realinių sutarčių grupės, kadangi jos pripažintos tik vienai iš šalių jau įvykdžius įsipareigojimą. Iki šio momento tokia sutartis tebuvo *nudum pactum*. Romėnų teisės kompiliatoriai pamėgino sugrupuoti visas bevardes sutartis į keturias grupes: a) *do ut des* (pvz., mainai); b) *do ut facias* (pvz., duodu kokį nors daiktą, kad paleistum į laisvę savo vergą); c) *facio ut des* (pvz., paleidžiu į laisvę savo vergą, turėdamas tikslą gauti už tai kokį nors daiktą); d) *facio ut facias* (pvz., paleidžiu į laisvę savo vergą, kad paleistum savąjį)¹⁴. Pripažindama bevardes sutartis, romėnų teisė žengė didelį žingsnį visiškai įgyvendindama principą *pacta sunt servanda*.

¹⁴ Покровский И. А. История римского права. Санкт Петербург, 1998 Р. 421.

14 pav. Pagrindinės sutarčių rūšys

Apskritai romėnų sutarčių teisėje ypač aiškiai matyti jų teisininkų gebėjimas formaliai, neišsižadant konservatizmo, būdingo romėnų teisei, pripažinti ir įforminti naujus visuomeninius santykius, stimuliuoti jų raidą. Štai kodėl romėnų teisė tiko ne tik Romos, bet ir vėlesnių epochų ūkiniam gyvenimui reguliuoti.

Kalbant apie bendruosius romėnų sutarčių teisės bruožus, pasakyti- na, kad formalizmas buvo būdingas ne tik sudarant sutartį, bet ir kilus ginčui dėl jos. Šalys privalėjo remtis tik sutartimi, o ne kokiomis nors aplinkybėmis, net jeigu šios darė reikalavimą neteisingą. Savo ruožtu teisėjas, sprendamas tokį ginčą, privalėjo griežtai vadovautis įrašyta formule. Todėl respublikos laikotarpio sutartys vadintos *imperatyviosios teisės sutartimis (contractus stricti iuris)* ir kildintos iš senosios *ius civile*. Šių sutarčių pagrindu atsirandančios prievolės savo ruožtu vadin- tos *imperatyviosios teisės prievolėmis*.

Vėliau žiūrėta ne tik į tai, kas pasakyta (*quod dictum est*), bet ir į tai, kas padaryta, ko siekė šalys sudarydamos sutartį (*quod actum est*). Buvo

galima atsikirsti į formaliai teisėtą reikalavimą, nurodant, kad ieškovas yra nesąžiningas. Procesinėje formulėje teisėjui jau buvo įrašomas įsakymas priteisti kreditoriui iš skolininko tai, kas jam priklauso vadovaujantis geros sąžinės principais. Todėl sutartys, kurias leista aiškinti pagal sąžinę, pavadintos geros sąžinės sutartimis (*contractus bonae fidei*). Prievolės, atsirandančios šių sutarčių pagrindu, atitinkamai vadintos *geros sąžinės prievolėmis*. Šių prievolių atsiradimą veikė pretoriai, savo ediktuose nurodydami, kad savo veikloje remsis principais *bona fides* ir *aequitas*. Dauguma realinių ir konsensualinių sutarčių priklausė šiai kategorijai.

Sutartys, kaip ir jų pagrindu atsirandančios prievolės, skirstytos į *vienašales* ir *dvišales*, o šios savo ruožtu – į *dvišales lygiavertes* (*sinalagmatines*) ir *nelygiavertes*. Vienašalės sutartys yra tokios, kai tik viena šalis yra kreditorius (t. y. turi reikalavimo teisę), o kita – tik skolininkas (t. y. turi pareigą atlikti tam tikrus veiksmus). Vienašalės buvo žodinės ir rašytinės sutartys, taip pat paskolos sutartis iš realinių sutarčių tarpo. Vienašalės prievolės taip pat kildavo iš deliktų ir tarytum iš deliktų, taip pat iš kai kurių tarytum kontraktų.

Dvišalėmis pripažįstamos sutartys, kai abi šalys viena kitai yra (arba gali būti) ir kreditorius, ir skolininkas. Dvišalės lygiavertės (sinalagmatinės) sutartys yra tokios, kai prievolės atsiradimo momentu abi šalys yra vienu metu viena kitai ir kreditorius, ir skolininkas (konsensualinės sutartys). Dvišalėmis nelygiavertėmis sutartimis vadinamos tokios, kai atsirandant prievolei viena šalis yra tik kreditorius, o kita – tik skolininkas. Tačiau vykdydamas sutartinę įsipareigojimą skolininkas galėjo įgyti tam tikrą reikalavimo teisių ir kreditoriui, t. y. tapti jo kreditoriumi. Tokiomis sutartimis buvo pripažįstamos realinės sutartys, išskyrus paskolos sutartį. Paprastai šių sutarčių dalykas buvo neatlygintinas tam tikrų paslaugų teikimas ar daikto perdavimas. Vykdydamas šias sutartis skolininkas galėjo patirti tam tikrų išlaidų, ir jas savo ruožtu kreditorius privalėjo atlyginti.

SUTARČIŲ GALIOJIMO SĄLYGOS

Kad sutartis galiotų, pagrindiniai jos elementai turi atitikti tam tikrus reikalavimus. Pagrindiniai kiekvienos sutarties elementai yra: **sutarties objektas**, arba dalykas, **sutarties pagrindas** ir **šalių valia bei jos reikimo būdas**.

Objektas (dalykas) yra tai, ką debitorius įsipareigoja atlikti ir ko kreditorius turi teisę iš jo reikalauti. Sutarties objektas gali būti veiksmas arba susilaikymas nuo jo. Kad sutartis nebūtų niekinė, jos dalykas

turi atitikti tokias keturias sąlygas, t. y.: a) jis negali būti veiksmas ar susilaikymas nuo veiksmo, prieštaraujantis teisei ir geriems papročiams; b) turi būti įmanomas įvykdyti (*impossibilium nulla obligatio est*); c) turi tenkinti kreditoriaus interesus; d) turi būti įsipareigojimas kreditoriui, bet ne trečiajam asmeniui ir turi pasižadėti debitorius, o ne kitas asmuo.

Neprieštaravimas teisei ir geriems papročiams. Pasižadėjimas padaryti nusikaltimą buvo pripažįstamas niekiniu. Niekiniu taip pat pripažintas įsipareigojimas, prieštaraujantis geriems papročiams, pavyzdžiui, nesituokti arba testamentu palikti turtą tam tikram asmeniui. Gajus teigė, kad prievolė neatsiranda, jeigu kažkas įsipareigoja atlikti veiksmus, prieštaraujančius geriems papročiams, pavyzdžiui, apvogti arba įžeisti Titijų (*si quis de ea re mandet, quae contra bonos mores est, non contrahit obligationem; veluti, si tibi mandem, ut Titio furtum aut iniuriam facias*)¹⁵. Analogiška taisyklė įtvirtinta ir Justiniano Institucijose.

Galimumas įvykdyti prisiimtą įsipareigojimą. Nėra nei prievolės, nei sutarties, jei veiksmo neįmanoma įvykdyti fiziškai arba teisiškai (pvz., niekinis bus įsipareigojimas perduoti daiktą, išimtą iš komercinės apyvartos arba neegzistuojantį gamtoje). Esant dvišaliai sutarčiai, jeigu vienos šalies įsipareigojimas yra neįvykdomas, kitai šaliai taip pat nėra prievolės. Tačiau, jeigu ši savo prievolę jau įvykdė, gali tai, ką įvykdžiusi, išsireikalauti. Tik vėliau teisės mokslas priėjo prie išvados, kad sąžiningi pirkėjai, turintys nuostolių dėl niekinės sutarties, gali pareikšti ieškinį ir reikalauti iš nesąžiningos šalies atlyginti nuostolius.

Kreditoriaus interesų tenkinimas. Prievolės objektas turi tenkinti kreditoriaus interesus, būti jam naudingas. Ulpianas sakė: „Kiekvienas turi gauti tai, kuo yra suinteresuotas (*quod sua interest*), tuo tarpu aš visiškai nesu suinteresuotas tuo, kad kažkas būtų duodama kitam.“¹⁶ Nesant naudos, teisėjas, turintis priteisti dėl sutarties nevykdymo atsiradusius nuostolius, negali nieko priteisti. Vadinasi, nesant ieškinio, nėra ir prievolės. Šitaip galėjo atsitikti trim atvejais: a) kai prievolės objektas jau priklausė kreditoriui, nes nėra jokio intereso tapti savo daikto kreditoriumi; b) jeigu jos objektas nėra apibrėžtas. Ši atvejį reikia paaiškinti smulkiau. Reikalaujama tiksliai nurodyti objektą, kad teisėjas galėtų jį įvertinti pinigais (pvz., rūgių – kiekį). Prievolės objektą buvo galima apibrėžti ir alternatyviai. Prievolės objektas galėjo būti tiek individualiais, tiek ir rūšiniais požymiais apibrėžti daiktai. Dėl skolininko kaltės žuvus rūšiniais požymiais apibrėžtam daiktui, prievolė nepasibaigė (*genus pe-*

¹⁵ Wolodkiewicz W., Zablocka M. Prawo rzymskie Instytucje. Warszawa, 1996. P. 273.

¹⁶ Новицкий И. Б. Римское право. Москва, 1996. P. 130.

rire non censetur), nes, romėnų manymu, rūšis negali žūti. Skolininkas privalėjo grąžinti tokį patį kiekį tos pačios rūšies daiktų. Žuvus individualiais požymiais apibrėžtam daiktui, prievolė baigdavosi, nes taikytas principas, kad nepakeičiamas daiktas žūsta kreditoriaus nenaudai (*species perit ei cui debetur*). *Species* žuvus dėl skolininko kaltės, prievolė vis tiek baigdavosi, tačiau kreditorius įgydavo teisę reikalauti atlyginti susidariusius nuostolius; c) prievolėms, kilusioms iš sutarčių, būtinas piniginis kreditoriaus interesas, kad jį būtų galima įvertinti pinigais.

Asmeninis prievolės pobūdis. Prievolės objektas yra įsipareigojimas kreditoriui, bet ne trečiajam asmeniui. Įsipareigoti gali tik debitorius, o ne trečiasis asmuo. Taigi atstovavimo ir sutarčių trečiojo asmens naudai *ius civile* neleido. Vėliau buvo daromos išimtys, dažniausiai sudaryti paskolos sutartis.

Prievolės pagrindas (*causa*) yra artimiausias tiesioginis tikslas, dėl kurio sudaryta sutartis. Sudarydamas sutartį asmuo gali turėti kelis tikslus (pvz., įgyti nuosavybę, naudotis daiktu, o vėliau jį parduoti), tačiau teisiškai reikšmingas yra būtent artimiausias tiesioginis tikslas, dėl kurio jis sudaro sutartį (pvz., pirkdamas daiktą – įgyti nuosavybės teisę). *Causa* skiriasi nuo paprasto motyvo, paskatinusio asmenį sudaryti sutartį, kurio santykis su *causa* yra kaip priežasties priežastis. Pavyzdžiui, pirkimo–pardavimo sutarties *causa* yra nuosavybės teisės perdavimas, o *causa* motyvas galėjo būti noras vėliau šį daiktą išnuomoti, ką nors iš jo pasigaminti ir t. t.

Senoji *ius civile* pripažino tik formalias sutartis – jų galiojimas nepriklausė nuo jų pagrindo. Debitoriaus prievolė priklausė vien nuo iškilmingos formulės pareiškimo. Tačiau reikalauta, kad debitorius taisyklingai atsakytų į kreditoriaus klausimą. Jeigu vienas asmuo, manydamas darąs mainus, pasižadėdavo duoti kitam asmeniui jautį už arklį, o kitas asmuo arklio nedavė, tai nors sutarties pagrindo nėra, prievolė yra. Taigi formaliosios sutartys buvo atsietos nuo pagrindo ir todėl šiuolaikinėje teisėje vadinamos **abstrakčiomis**.

Klasikinėje teisėje, kai sutarties pagrindas buvęs netinkamas arba likęs neįvykdytas, prievolė laikyta negaliojančia. Sutartys, kurių galiojimas priklausė nuo jų pagrindo tinkamumo, vadintos **kauzalinėmis**. Esant tokiai sutarčiai debitoriaus interesus saugojo pretorius ir *ius civile*. Pretorius darė debitoriui išimtį ir šis galėjo nevykdyti sutarties, sudarytos be pagrindo. Civilinė teisė jam suteikė asmeninio ieškinio teisę (*condictio*), kuriuo remdamasis jis galėjo reikalauti grąžinti tai, ką, vykdydamas per klaidą sudarytą sutartį, buvo davęs.

Šalių valia ir jos reiškimo būdai. Kadangi kiekviena sutartis yra šalių susitarimas, arba, kitaip tariant, tarpusavyje suderinta priešpriešinė valia (*consensus*), negali būti sutarties be šalių valios sutapimo. Dėl valios ydų sutartis negalioja tokiais atvejais:

1) esant vien debitoriaus įsipareigojimui (*pollicitatio*), bet nesant kreditoriaus sutikimo, išskyrus dvi išimtis: *votum* ~ pažadą dviem, galiojantį savaime, be valios sutapimo; b) *pollicitatio* – pažadą miestui, galiojantį tik esant teisėtam pagrindui;

2) nesutampant šalių valios laikui, pavyzdžiui, kai oferta atsiimama prieš jos akceptą. Šitaip dažniausiai esti tada, kai šalys yra ne vienoje vietoje, o sutartis sudaroma per atstovus arba susirašinėjant;

3) kai susitarimas nėra rimtas, sudarytas juokais (*iocandi causa*). Respublikos laikotarpio pabaigos teisininkas Varonas nurodė vieną aktorių, kuris juokais žodine sutartimi apsiėmęs vaidinti teatre. Tai, kad juokais sudaryta sutartis negalioja, buvo bendrasis principas, turintis vieną išimtį: jeigu tai, kad sutartis sudaroma juokais, negalėjo būti antrajai sutarties šaliai aišku, tai sutartis galioja, kai dėl juokais pareikštos ofertos akivaizdžiai kalta ją pareiškusi šalis. *Iocandi causa* nereikia painioti su simuliacija, kai šalių valia reiškiamą rimtai ir sutampa, pavyzdžiui, dovanojama pirkimo–pardavimo sutartimi. Romoje simuliacija nenaikino sutarties galios, jei tik sutartis turėjo visus privalomus elementus. Tai reiškia, kad simuliuojama (pirkimo–pardavimo) sutartis laikyta negaliojančia, tačiau galiojo realiai sudaryta sutartis (dovanojimas), atitinkanti visus keliamus reikalavimus.

Sutarčiai sudaryti vien šalių vidinės valios, noro nepakanka. Vidinė valia, kol nėra išreikšta, negali sukelti teisinių padarinių, nes žmonės apie ją nieko nežino. Valia gali būti reiškiamą įvairia forma. Pagrindinės formos yra **žodis ir raštas**. Be to, romėnų teisėje žinomi **konkliudentiniai veiksmai** (*concludere*), t. y. tokie, iš kurių galima spręsti, kad asmuo nori sudaryti tam tikrą sandorį. Pavyzdžiui, nuomotojas, pasibaišęs nuomos sutarčiai, toliau priima nuompinigių.

Kai kurias sutartis buvo galima sudaryti tik tam tikra forma (mancipacija). Tokie sandoriai vadinti **formaliais**. Apskritai romėnai nepripažino šiandieninėje privatinėje teisėje praktiškai visuotinai galiojančio sutarties formos **laisvės** principo, kad šalys pačios pasirenka sudaromos sutarties formą, išskyrus atvejus, kai įstatymas numato kitaip. Todėl galima teigti, kad dauguma sutarčių romėnų teisėje buvo formalios. Sudarydamos kitus sandorius šalys savo valią galėjo reikšti įvairiais būdais, savo nuožiūra. Tokie sandoriai vadinti **neformaliais**.

Romėnų sutarčių teisėje galiojo bendrasis principas, kad sutartis galioja tada, kai šalių valia ir valios išraiška sutampa. Šį principą konkretizavo tokios taisyklės.

Pirma, kai abiejų šalių valia išreiškta netikusiai (neatitinka vidinės valios), pirmenybė teikiama valios išraiškai. Sutartis yra tai, kas pasakyta ar parašyta. Klasikinė teisė, esant valios ir jos išraiškos kolizijai, sutarčiai jokios teisinės reikšmės neteikė. Pagaliau vėlesnioji teisė pripažino, kad sutartis turi būti aiškinama ne pagal jos raidę, o pagal jos subjektų valią, jeigu jų tikrosios valios turinį galima nustatyti.

Antra, jeigu valios išraiška neatitinka tik vienos šalies valios ir kita šalis apie tai nežino, paskutinės taisyklės besąlygiškai taikyti negalima. Aišku, kad antroji šalis sutiko sudaryti sutartį, atsižvelgdama ne į pirmosios šalies valią, o į jos išraišką, todėl, suteikus pirmenybę pirmosios šalies valiai, o ne jos išraiškai, kita šalis gali dėl to turėti nepagrįstą nuostolių.

Romėnų teisėje toks atvejis vadintas klaida – *error*. Tai neteisingas subjekto suvokimas aplinkybių, paskatinusių jį sudaryti tam tikrą sandorį. Klaidos teisiniai padariniai priklausė nuo to, ar šalis, netinkamai išreiškusi savo valią, dėl to kalta ar ne. Jeigu kalta, valios raiška sukelia jai teisinių padarinių. Nekalta šalis galėjo reikalauti atleisti ją nuo teisinių padarinių, kuriuos sukėlė netinkama valios raiška.

Klaida turėjo teisinę reikšmę būdama esminė. Esminė klaida yra tokiais atvejais:

a) *error in negotio*. Klaida dėl sutarties esmės. Ji gali įvykti esant neformalioms sutartims. Pavyzdžiui, viena šalis nori sudaryti vienokią, kita – kitokią sutartį. Tarkime, viena šalis nori paslaugos, o kita – paskolos. Aišku, nėra nei vieno, nei kito, nes tai ne sutartis (*consensus*), o nesusipratimas (*dissensus*);

b) *error in persona*. Tai klaida dėl asmens, su kuriuo sudaroma sutartis, tapatybės. Tokiai klaidai teisinė reikšmė suteikiama tik tada, kai iš sutarties esmės aišku, jog konrahento asmenybė yra reikšminga sutarčiai (pvz., nuomos) sudaryti. Pavyzdžiui, tokia klaida neturės jokios reikšmės, kai perkant kartu ir atsiskaitoma už daiktą, kadangi pardavėjui visiškai nesvarbu, kam jį parduoda ir kas už jį moka. Šiuo atveju sutartis galioja net ir esant *error in persona*. Tačiau visiškai kitokia padėtis, kai pirkimo–pardavimo sutartis sudaroma išsinokėtinai – šiuo atveju pirkėjo asmenybė, jo finansinė padėtis tokiai sutarčiai sudaryti turi esminę reikšmę, todėl, esant *error in persona*, pardavėjas gali ją ginčyti;

c) *error in corpore*. Klaida dėl sutarties dalyko (objekto). Šiuo atveju šalių valia irgi nesutampa. Pavyzdžiui, vienas žemės sklypas parduodamas vietoj kito, žodine sutartimi pažadamas vienas vergas, o tikima pažadėjus kitą. Tačiau klaida dėl daikto savybių neturi reikšmės, išskyrus kai tai pakeičia daiktą iš esmės. Pavyzdžiui, daiktas pasirodė ne sidabrinis, o alavinis.

Trečia, asmens valia sutartyje turi būti išreikšta sąmoningai, laisvai, be išorinės neteisėtos įtakos. Tokios valios išraiškos nėra, kai sutartis sudaryta prievarta arba apgaule.

Prievarta gali būti fizinė (*vis*) arba psichinė (*metus* – baimė). Atkreiptinas dėmesys, kad, esant fizinei prievartai, romėnai apskritai manė, jog šalies valia nėra išreikšta, taigi ir sutartis nesudaryta. Tačiau psichinė prievarta arba grasinimai patys savaime nedarė sutarties negaliojančia, nes romėnai manė, kad subjekto valia tokiu atveju išreikšta. Kitaip tariant, sutartys, sudarytos veikiant *metus*, pripažintos ne niekinėmis, o nugrinčijamomis. Pretorius leido nukentėjusiajam reikalauti panaikinti sutartį, kurią šis sudaręs prievarta, arba atleisti ją nuo prievolės. Nukentėjusysis tai galėjo padaryti arba atsikirsdamas į kreditoriaus pareikštą reikalavimą *exceptio metus* būdu, arba pats parikšdamas ieškinį dėl *metus* ir reikalaudamas restitucijos. Kad būtų pakankamas pagrindas ginčyti sutartį, *metus* turėjo atitikti tam tikras sąlygas¹⁷:

a) grasinimas turi būti *rimtas*, t. y. toks, kai grasinantis asmuo iš tikrųjų gali įgyvendinti savo grasinimus, o kitas asmuo niekaip kitaip, kaip tik sudarydamas sutartį, negali grasintojui sutrukdyti įgyvendinti savo planų;

b) grasinimas turi būti susijęs su pavojumi *asmens ar jo artimųjų gyvybei, turtui ar neliečiamumui*. Grasinimas sukelti turtinę žalą ar pradėti procesą nelaikytas pakankamu pagrindu ginčyti sutartį;

c) grasinimas turi būti *neteisėtas*, t. y. grasinantis asmuo neturi turėti teisės grasinti minėtais padariniais, kad pasiektų norimų tikslų;

d) būtent dėl grasinimo asmuo *turi patirti turtinę žalą* (pvz., jeigu dėl grasinimo skolininkas sumokės skolą, kurios mokėjimo terminas yra suėjęs, *metus* padarinių neatsiras).

Apgaulė (*dolus*) – tai tyčinis ir neteisėtas kieno nors suklaidinimas siekiant paskatinti asmenį sudaryti jam nenaudingą sutartį. Galima buvo apgauti tiek aktyviais, tiek pasyviais (nutylint tam tikras aplinkybes) veiksmais. Laikytasi nuomonės, kad trečiojo asmens inspiruota apgaulė neveikia

¹⁷ Хвостов В. М. Система римского права. Москва, 1996. Р. 158–159.

sutarties galiojimo. Apskritai apgaule sudaryta sutartis galiojo, tačiau buvo pripažįstama ginčijama. Apgautas asmuo galėjo ginčyti sutartį pateikdamas *exceptio doli* (šiuo atveju debitorius reikalavo atleisti nuo prievolės) arba *actio doli* (deliktinį ieškinį, kuriuo kreditorius reikalavo atlyginti dėl apgaulės susidariusią žalą). *Actio doli* buvo galima pareikšti tik nesant kitų galimybių ginti savo teises. Be to, jis sukeldavo *infamia* (nagarbę), todėl negalėjo būti pateikiamas, pavyzdžiui, *pater familias* ir panašiai.

Ketvirta, asmuo turi būti teisnus ir veiksnus (žr. IV sk.).

Sutarties sąlyga ir terminas. Nuo pagrindinių sąlygų, būtinų sutarčiai galioti, reikia skirti neesminius, nebūtinus jos elementus. Tokie sutarties elementai paprastai buvo **sąlyga ir terminas**.

Sąlyga (*conditio*) – tai išskirtinė sutarties išlyga, siejanti teisinius sutarties padarinius su koku nors ateities įvykiu. Sutartys, kurios sudedamoji dalis yra sąlyga, vadinamos sąlyginėmis. Taigi sąlyginės sutartys yra tokios, kai civilinių teisinių padarinių atsiradimas, pasikeitimas ar pasibaigimas šalių sutarimu priklauso nuo to, įvyks ateityje tam tikras įvykis ar neįvyks, nežinant, jis ateityje apskritai įvyks ar ne.

Ne bet kuri sutarties sąlyga automatiškai darė sutartį sąlyginę. Sąlyga privalėjo turėti tam tikrą bruožą¹⁸:

a) sąlyga sutarties dalimi turi tapti tik sutarties **šalių valia**. Tam tikros sąlygos egzistavimui nepriklausant nuo šalių valios, o esant nulemtam sutarties esmės ar įstatymo, bus *conditiones iuris*, o ne *conditiones facti*;

b) **šalys turi nežinoti**, bus ateityje patenkinta ši sąlyga ar ne. Todėl sąlyga nepripažįstami tokie atvejai:

1) *conditiones in praesens* – tai išlygos, nuo kurių taip pat priklausė civilinių teisinių santykių atsiradimas, pasikeitimas ar pasibaigimas. Nuo sąlygų jos skiriasi tuo, kad sudarant sutartį visada aišku, įvyko *conditiones in praesens* ar ne. Šiuo atveju akivaizdžiai trūksta *neapibrėžtumo* požymio, būtino kiekvienai sąlyginei sutarčiai,

2) *conditiones necessariae* – tai įvykiai, kurie būtinai turi įvykti. Šalims sudarius sutartį, kurios sudedamoji dalis yra *conditiones necessariae*, laikome esant ne sąlyginę, o terminuotą sutartį,

3) *conditiones impossibiles* – tai įvykiai, dėl kurių jau sudarant sutartį yra objektyviai aišku, kad jie negali įvykti. Kad šalys suvokia negalimumą, šiuo atveju reikšmės neturi;

¹⁸ Хвостов В. М. Система римского права. Москва, 1996. Р. 160–161.

- c) sąlyga turi būti susijusi su tuo, bus ateiityje tam tikras įvykis ar ne;
- d) sąlyga turi būti teisėta ir neprieštarauti geriems papročiams.

Romėnai sąlygas skirstė į įvairias grupes, vadovaudamiesi skirtingais kriterijais. Labiausiai paplitęs sąlygų skirstymas į **atidedamąsias ir naikinamąsias bei teigiamas ir neigiamas**.

Atidedamosios sąlygos yra tokios, kai šalys sieja sutarties teisinių padarinių atsiradimą su tam tikros aplinkybės atsiradimu ateityje. Pavyzdžiui, išnuomojama žemė arba namas bus išnuomota, jeigu nuomotojui pavyks persikelti į kitą vietovę.

Sutarties su atidedamąja sąlyga šalių teisinė padėtis iki to laiko, kol atsiras sąlygoje numatyta aplinkybė, yra neapibrėžta (*pendentia*). Kreditorius turi sąlyginę teisę, galinčią pereiti įpėdiniui, o debitorius – sąlyginę pareigą. Tačiau subjektinės teisės ir pareigos tikraja šių terminų prasme nėra, jos atsiranda įvykus sąlygai. Kita vertus, sąlygai neįvykus, išnyksta ir *pendentia*.

Sąlyga, lemianti ne sutarties teisinių padarinių atsiradimą, o jų išnykimą, vadinama **naikinamąja**. Pavyzdžiui, pirkimo–pardavimo sutartyje nurodoma, kad jeigu pirkėjas per savaitę nesumokės perkamo daikto kainos, bus laikoma jį daikto nenupirkus. Sutarties su naikinamąja sąlyga teisiniai padariniai atsiranda, t. y. sutartis įsigalioja, nuo sudarymo momento, bet, įvykus sąlygai, pasibaigia *ipso iure* be atskiro suinteresuoto asmens prašymo.

Teigiamos yra tokios sąlygos, kai civilinių teisinių santykių atsiradimas, pasikeitimas ar pasibaigimas sutartyje daromas priklausomas nuo sąlygos patenkinimo (pvz., namas bus išnuomotas, jeigu asmuo A per 10 dienų išvyks iš Romos).

Neigiamos yra tokios sąlygos, kai civilinių teisinių santykių atsiradimas, pasikeitimas ar pasibaigimas sutartyje daromas priklausomas nuo to, kad sąlyga nebus įgyvendinta (pvz., namas bus išnuomotas, jeigu asmuo A neišvyks per 10 dienų iš Romos).

Terminas (dies) panašus į *conditio* tuo, kad sutarties teisiniai padariniai taip pat siejami su tam tikru įvykiu. Tačiau skiriasi tuo, kad šis įvykis neišvengiamai turi įvykti, nors iš anksto gali būti ir nežinoma, kada tai bus.

Terminai gali būti tokie: a) *tiksliai apibrėžti*, kai tiksliai žinoma, kada numatyta aplinkybė atsiras, pavyzdžiui, paskola vieniems metams; b) *santykiškai apibrėžti* – žinoma, kad termine numatytas įvykis įvyks, bet nežinoma kada, pavyzdžiui, esant sutarčiai dėl naudojimosi daiktu iki gyvos galvos; c) *sąlyginiai*, t. y. susiję su sąlyga, pavyzdžiui, įsipa-

reigojimas perleisti turtą asmeniui, kai šis susituoks. Šiuo atveju išlyga formuluojama kaip terminas, tačiau teisinės prigimties atžvilgiu ji artimesnė kondicijai. Terminai, kaip ir kondicijos, gali būti atidedamieji ir naikinamieji. Atidedamasis (*dies a quo*) yra terminas, kuriam suėjus sutartis įsigalioja. Naikinamasis (*dies ad quem*) yra terminas, kuriam suėjus sutartis nustoja galioti.

4. PRIEVLĖS ŠALYS

Romėnų teisininkai prievolę laikė labai asmenišku dviejų ar daugiau asmenų teisiniu santykiu. Tačiau kad ir koks būtų jo turinys, jis laikomas asmeniniu teisiniu kreditoriaus ir debitoriaus santykiu. Šiuo pagrindiniu principu vadovavosi visa prievolių teorija ir praktika. Todėl senoji *ius civile* nustatė, kad prievolės teisiniai padariniai liečia tik dalyvavusius ją nustatant asmenis. Plėtojantis ūkiniam gyvenimui nuo šio principo iš dalies nutolta. Nors ir ribotai, imta leisti atstovavimas, prievolės dalyvių pasikeitimas. Patyrinėsime šią evoliuciją plačiau.

PRIEVLĖS DALYVIŲ PASIKEITIMAS

Pirmiausia pripažintas prievolės perkėlimas paveldėjimo būdu. Jau Dvylikos lentelių įstatymai numatė reikalavimo ir skolos padalijimą keliems įpėdiniams atsižvelgiant į paveldimą dalį. Romos teisininkai prievolės perkėlimą paveldėjimu grindė tuo, kad įpėdinis yra lyg ir palikėjo asmenybės tęsėjas. Šią mintį argumentavo šeimyninis romėnų nuosavybės pobūdis. *Pater familias* mirus palikinui priimti nereikėjo net šeimos galvai pavaldžių asmenų sutikimo, kadangi ir *pater familias* gyvam esant jie buvo šeimos nuosavybės dalyviai, tik negalėjo įgyvendinti savo teisių, nes pavaldžius asmenis, kaip teisės subjektus, tarytum užgoždavo *pater familias*.

Kol kreditorius ir debitorius buvo gyvi, senoji teisė jų, kaip prievolės dalyvių, pakeisti nelcrido. Natūriniam ūkiui užleidus vietą prekybinei gamybai, prievolės tapo reikšminga daugelio romėnų turto dalimi, todėl reikėjo jas padaryti lankstesnes. Tam buvo skirta novacija – atnaujinimas (*novatio*). Novacija – tai pasibaigimas pradinės prievolės, kurios dalyvis – vienas kreditorius, ir sukūrimas naujos prievolės, kurios dalyvis yra jau kitas kreditorius. Kitaip sakant, pirmojo sutikimu naujasis kreditorius ir debitorius sudaro tokią pačią sutartį kaip pradinė, siekdami nauja prievole pakeisti pirmesnę.

Novacija nepatogi tuo, kad norint pakeisti kreditorių, reikėjo ne tik abiejų kreditorių (senojo ir naujojo), bet ir debitoriaus sutikimo ir net jo asmeniško dalyvavimo atliekant novaciją. Todėl debitorius galėjo novaciją sabotuoti. Be to, novacijai nutraukus pradinę prievolę, baigdavosi ir jos garantijų galia (įkeitimo, reikalavimo pirmumo teisė ir pan.).

Gyvenimas reikalavo rasti būdą prievolės kreditoriui pakeisti, nesugriaunant pačios prievolės. Šiam tikslui panaudotas procesinio atstovavimo institutas.

Kreditorius, norintis perleisti reikalavimo teisę – *cedentas*, skirdamas asmenį, kuriam nori perleisti savo teisę (cesionariją), savo atstovu, į ieškinio formulę įrašydavo išlygą, kad visa tai, ką cesionarijus išieškos iš debitoriaus, jis turi teisę niekam neatsiskaitydamas įtraukti į savo turtą. Todėl toks atstovas buvo vadinamas *procurator in rem suam* – įgaliotuoju savo naudai. Taigi cedento ir cesionarijaus santykiai grįsti pavedimo sutartimi. Toks netiesioginis cesijos būdas irgi buvo netobulas. Pirma, pavedimo sutartį (*mandatum agendi*), kaip grindžiamą išskirtiniu šalių savitarpio pasitikėjimu, buvo galima bet kada vienašališkai nutraukti. Antra, ją nutraukdavo cedento ar cesionarijaus mirtis. Todėl tol, kol cesionarijus neįgyvendino ceduoto reikalavimo, jo padėtis buvo netvirta. Be to, cesionarijus buvo tik procesinis cedento atstovas teisme, todėl debitoriaus prievolės įvykdymas tiesiogiai cedentui buvo visiškai teisėtas ir nutraukdavo prievolę ir, žinoma, cesionarijaus teises.

Cesionarijaus teisių apsauga pamažu stiprinta. Pirmiausia praktika nustatė taisyklę, kad cesionarijaus, jau pateikusio ieškinį, įgaliojimus galima panaikinti tik dėl svarbios priežasties – *causa cognita*. Paskui imta praktikuoti *denuntiatio* – pranešimą skolininkui apie cesiją. Esant tokiam pranešimui, prievolės įvykdymas cedentui jos nenutraukdavo. Pagaliau cesionarijui suteikta savarankiško, analogiško kaip ir cedentui, ieškinio teisė, tik į jo formulę įtraukiama fikcija, kad cesionarijus yra cedento įpėdinis.

Teoriškai romėnų teisė niekuomet nepripažino iš prievolės išplaukiančių teisių perleidimo. Cesionarijui, panašiai kaip ir bonitariniam savininkui, teikta tik teisminė jo interesų apsauga. Romėnai sakė: *cedere actionem* – perleisti ieškinį, o ne *cedere obligationem* – perleisti prievolę.

Cesijos būdu perleidžiamų teisių katalogas buvo išsamus. Ulpianas rašė: „*Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet.*“ (niekas negali perleisti kitam daugiau teisių, negu pats jų turi) Šis Ulpiano suformuluotas dėsnius išliko per amžius. Jis, be kita ko, reiškia, kad perleidžiama teisė pereina kartu su visomis jos užtikrinimo priemonė-

mis, bet galioja ir atsikirtimai, kuriuos skolininkas gali pareikšti cedentui. Žodžiu, cesionarius įgydavo tiek pat teisių kiek ir cedentas.

Leista perleisti ne visas teises. Neleista perleisti teisių, glaudžiai susijusių su kreditoriumi, pavyzdžiui, teisės į alimentus, teisės, dėl kurios jau pateiktas ieškinys. Kiekvieną teisę specialiu susitarimu buvo galima paversti neperleidžiama.

Digestuose nustatyta tokia cedento atsakomybė: cedentas atsako už tai, kad prievolė tikrai egzistuoja ir yra teisiškai pagrįsta, bet neatsako už jos išieškojimą, įgyvendinimo realumą, jeigu cesija įvykdyta neatlyginamai.

Prireikus pradinį skolininką pakeisti nauju (ši procedūra vadinosi *expromissio*), reikalauta kreditoriaus sutikimo. Tai lėmė teisinė logika – *ratio iuris postulat*. Dažniausiai šitaip atsitikdavo perduodant palikimą kartu su reikalavimo teisėmis ir skolomis. Įpėdinis, perdavęs palikimą be kreditoriaus sutikimo, turėjo pats atsakyti už palikimo skolas. Tačiau, įvykdęs kreditorių reikalavimus, jis turėjo regresinio ieškinio teisę.

PRIEVLĖS DALYVIŲ DAUGUMA

Prievolės (aktyviosios – kreditoriaus, pasyviosios – debitoriaus) šalis gali būti vienas ar keli asmenys. Asmenų, prievolės šalių, padėtis galėjo būti vienoda arba skirtinga. Vienas skolininkas arba kreditorius galėjo būti pagrindinis, o kiti – šalutiniai. Šalutinis kreditorius vadintas *adstipulator*, šalutinis skolininkas, paprastai laiduotojas, – *adpromissor*. Keletas prievolės kreditorių arba debitorių galėjo turėti dalinę arba bendrą teisę ar pareigą.

Kai prievolės dalykas – dalomas daiktas, tai ir pati prievolė daloma, jeigu tik įstatyme ar sutartyje nenustatyta kitaip. Kiekvienas tokios prievolės kreditorius galėjo reikalauti tik prievolės dalies, o kiekvienas skolininkas atsakė už dalį prievolės. Pavyzdžiui, įpėdiniai, paveldėję pinigų, atsakė už skolas proporcingai gauto palikimo sumai.

Tačiau įstatyme ar sutartyje galėjo būti nustatyta ir bendra prievolė. Šiuo atveju bet kuris kreditorius iš bet kurio skolininko galėjo reikalauti įvykdyti visą prievolę. Šis, įvykdęs prievolę vienam kreditoriui, atleidžiamas nuo pareigos vykdyti ją kitiems.

5. PRIEVOLIŲ ĮVYKDYMO UŽTIKRINIMAS

Prievolių įvykdymo užtikrinimas – tai priemonė paskatinti skolininką įvykdyti savo pareigą. Prievolių įvykdymo užtikrinimo esmė yra ta, kad, skolininkui netinkamai įvykdžius prievolę arba jos neįvykdžius, kredi-

torius įgyja papildomą galimybę (greta nuostolių išieškojimo) paveikti skolininką, kad šis įvykdytų prievolę. Taigi prievolės įvykdymo užtikrinimas yra papildoma prievolė, skirta pagrindinės įvykdymui užtikrinti.

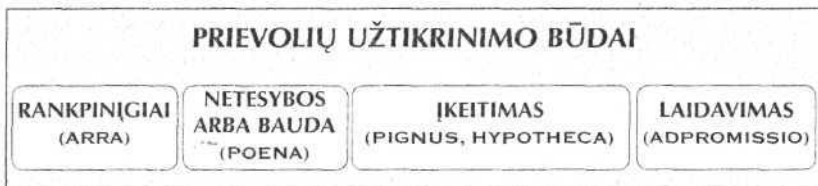
Romoje buvo tokie prievolės įvykdymo užtikrinimo priemonės, arba būdai: rankpinigiai (*arra*), netesybos (bauda) (*poena*), įkeitimas (*pignus* ir *hypotheca*), laidavimas (*adpromissio*) (15 pav.).

Rankpinigiai galėjo būti daiktai arba tam tikra suma, vienos iš susitariančių šalių duodami pagal sutartį antrajai šaliai sutarties sudarymui įrodyti ir jos įvykdymui užtikrinti.

Klasikiniu laikotarpiu **rankpinigiai** tik patvirtino sudarius sutartį ir vadinosi ***arra confirmatoria***. Įvykdymo užtikrinimo funkciją (*arra poenalis*) jiems suteikė tik Justiniano 528 m. konstitucija. Nustatyta, kad pirkėjas, atsisakęs įvykdyti sutartį, praranda rankpinigius, o šitaip pasielgęs pardavėjas turi grąžinti juos dvigubo dydžio. Kai sutartis vykdyta normaliai, rankpinigiai įskaityti į prievolės mokėjimo sąskaitą.

Netesybos (*poena*) – tai skolininko įsipareigojimas neįvykdžius prievolės arba įvykdžius ją netinkamai sumokėti kreditoriui tam tikrą sumą. Netesybos nustatytos stipuliacija.

Romos teisininkai buvo linkę manyti, kad netesybų baudos atleidžia skolininką nuo pareigos įvykdyti pagrindinę prievolę.

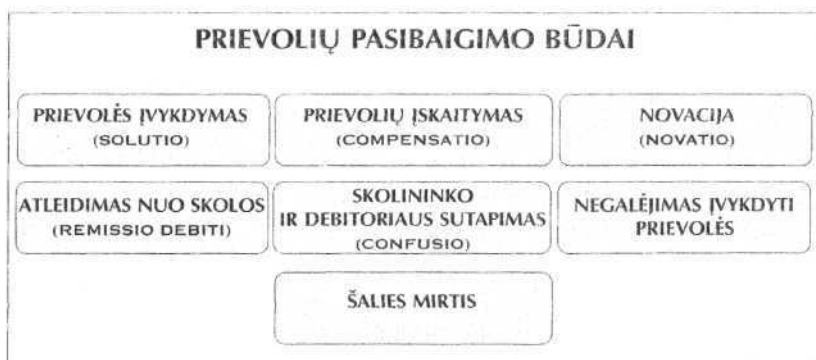

15 pav. Prievolių užtikrinimo būdai

6. PRIEVIOLIŲ PASIBAIGIMAS

Romoje galiojo taisyklė: koku būdu tampame prievolės dalyviais, tokiu iš jos ir išsilaisviname. Šią simetriją matome jau iš pačių institutų pavadinimų: ***obligatio* (prievolė)** – surišimas, ***solutio* (prievolės pasibaigimas)** – atrišimas, išlaisvinimas. Seniausiais laikais *solutio* reiškė skolininko išsilaisvinimą iš grandinių, vėliau – atleidimą nuo asmeninės priklausomybės kreditoriui ir galiausiai – prievolės įvykdymą.

Taigi prievolės baigdavosi: įvykdymu, įskaitymu, novacija, šalių susitarimu arba vienasmenišku kreditoriaus veiksmu, skolininko ir kreditoriaus sutapimu, negalimumu įvykdyti, šalies mirtimi (16 pav.).

16 pav. Prievolių pasibaigimo būdai

Prievolės įvykdymas (*solutio*) – svarbiausias prievolių pasibaigimo būdas. Studijuojant prievolių įvykdymo institutą reikia gerai suprasti: kas galėjo įvykdyti prievolę, kam turi būti adresuotas įvykdymas, kaip reikėjo įvykdyti prievolę, kur ir kada reikėjo ją įvykdyti. Prievolę galėjo įvykdyti ne tik skolininkas, bet ir kitas asmuo net be skolininko sutikimo. Ją reikėjo įvykdyti kreditoriui arba jo nurodytam asmeniui. Pačioje sutartyje galėjo būti numatytas subsidarius (greta kreditoriaus) įvykdymo priėmėjas. Reikalauta, kad vykdytojas būtų asmuo, turintis teisę disponuoti savo turtu. Įvykdymą galėjo priimti tik veiksnus asmuo. Jau minėta, kad seniausiais laikais prievolę buvo galima įvykdyti tik veiksmais, simetriškai priešingais jos sudarymui (*contrarius actus*), ištariant priešingo turinio formules. Vėlesniais laikais, atkritis formalumams, prievolės įvykdymui kelti tokie reikalavimai.

Pirma, įvykdymas turėjo tiksliai atitikti prievolės turinį. Be kreditoriaus sutikimo nebuvo galima įvykdyti prievolės dalimis, nes ji laikyta vientisa ir jos vykdymas turėjo atitikti atsiradimą. Buvo galima atlikti pakeitimą tik kreditoriaus leidimu. Tai *datio in solutum* – davimas įvykdymo sąskaiton, pavyzdžiui, vietoj pinigų atiduodamas žemės sklypas. Justiniano Novelose kreditorius net įpareigojamas vietoj pinigų priimti nekilnojamąjį turtą. Taigi jis tapdavo pirkėju per prievartą.

Antra, kreditoriui atsisakius priimti prievolę arba negalint jos priimti dėl to, kad, pavyzdžiui, išvyks, skolininkas gali perduoti skolos sumą su procentais išdo depozitan.

Trečia, kai debitorius (skolininkas) turi kelias prievoles, teisė įskaityti cilinį mokėjimą į tam tikrą skolą priklauso skolininkui, o šiam jos nenurodžius, tai padaro kreditorius. Nė vienai šaliai nenurodžius sko-

los, taikyta tokia eiliškumo tvarka: procentai, pagrindinė suma; pirmiausia skolos, pribrendusios priverstiniam išieškojimui, paskui kitos; iš pradžių užtikrintos įkaitu, o vėliau – neužtikrintos.

Ketvirta, įvykdymo vieta pripažįstama atsakovo gyvenamoji vieta, nes ten galima pateikti dėl prievolės ieškinį, o šalių susitarimu – Roma.

Penkta, prievolę būtina įvykdyti laiku, t. y. kada numatyta sutartyje, arba per tam tikrą laikotarpį, kurį numato sandoris. Kai sutartyje įvykdymo laikas nenurodytas ir negalima jo nustatyti, prievolė įvykdoma pagal pirmą kreditoriaus reikalavimą. Prieš laiką galima įvykdyti prievolę, kai tai nepažeidžia kreditoriaus interesų.

Prievolių įskaitymas (*compensatio*). Kai kreditorius turi reikalavimą skolininkui, o šis – kreditoriui, tam tikromis sąlygomis ta šių reikalavimų dalis, kur jie vienas kitą padengia, laikomi įvykdyta ir priklauso išieškoti tik likutį. Toks prievolių pasibaigimo būdas vadinamas prievolių įskaitymu. Romoje įskaitymas atsirado ne kaip prievolių pasibaigimo būdas, o kaip teismo proceso supaprastinimo priemonė. Įskaitymas pradėtas taikyti tik atsiradus formuliariniam procesui. Iki tol priešiniai ieškiniai nejungti. Dažniausiai prievolės įskaitymas taikytas esant bankininko ieškiniui keliems skolininkams – įskaitytos klientų savitarpio pretenzijos.

Justiniano kodifikuota teisė nustatė prievolių įskaitymo sąlygas. Įskaitomi tik: priešiniai, galiojantys, vienerūšiai, subrendę (atėjęs mokėjimo terminas), aiškūs (neginčijami) reikalavimai.

Novacija – tai sutartis, kuria esama prievolė panaikinama ir vietoj jos nustatoma nauja. Šalių valia privalėjo būti orientuojama į senosios prievolės pakeitimą nauja (*animus novandi*). Be to, į prievolę turėjo įeiti naujas elementas. Reikalauta, kad pasikeistų sutarties pagrindas, turinys arba subjektai.

Atleidimas nuo skolos (*remissio debiti*) Romoje vyko formaliai. Tai galėjo padaryti šalys savo susitarimu arba kreditorius vienašaliu veiksmu, dažniausiai nurodydamas tai testamente. Taikytas *imaginary solutio* – tariamas įvykdymas. Dažniausiai atlikta procedūra *per aes et libram*, t. y. naudota ketus ir svarstyklės. Dalyvaujant svėrėjui ir penkiems liudytojams, skolininkas pabėrdavo ant svarstyklių kelis ketaus trupinius, o svėrėjas pareiškėdavo, kad debitorius skolą sumokėjęs.

Tariamo prievolės įvykdymo rūšis yra *acceptilatio*. Akceptiliacija – tai kreditoriaus žodinis pareiškimas, kad jis atgavo skolą, būdas panaikinti žodines sutartis. Pretorių teisė įvedė specialų paktą dėl reikalavimo nukėlimo – *pactum de non petendo*.

Skolininko ir kreditoriaus sutapimas (*confusio* – susiliejimas). Dažniausiai šitaip atsitikdavo paveldėjimo būdu: kas nors, tapęs skolininko įpėdiniu, nustoja būti kreditorius.

Negalėjimas įvykdyti prievolės. Prievolės dalykui, apibrėžtam individualiais požymiais, žuvus nesant skolininko kaltės, yra fizinis negalimumas įvykdyti prievolę. Kai prievolę objektyviai įmanoma įvykdyti, bet teisiškai neleistina, yra juridinis negalimumas.

Prievolės pasibaigimą, nesant galimybės ją įvykdyti, reikia skirti nuo atveju, kai, negalint įvykdyti, prievolės apskritai neatsiranda. Tada galiojo taisyklė: *impossibilium nulla obligatio est*, t. y. prievolė, kurios dalykas neįmanomas, yra niekinė.

Šalies mirtis prievolės nenutraukė, nes įpėdinis buvo universalus teisių perėmėjas. Tik skolos iš deliktų buvo neperleidžiamos paveldėjimu ir pasibaigdavo kaltininkui mirus. Tačiau reikalavimo teisė perėdavo nukentėjusiojo įpėdiniam, išskyrus grynai asmeninius ieškinius (dėl įžeidimo ir pan.), vadinamus *actiones vindictam spirantes* – ieškiniais, kvėpuojančiais kerštu.

7. ATSAKOMYBĖ UŽ PRIEVOLIŲ PAŽEIDIMĄ

Skolininkas už prievolės neįvykdymą, netinkamą įvykdymą ir įvykdymo termino praleidimą atsakė nustatyta tvarka. Iš pradžių ši atsakomybė buvo asmeninė (iki užmušimo). Laikui bėgant ji švelninta ir galiausiai IV a. pr. Kr. Petelijaus įstatyme nustatyta, kad skolininkai už prievolių pažeidimą atsako ne savo asmeniu, o turtu.

Klasikinėje romėnų teisėje ši atsakomybė reiškė skolininko pareigą atlyginti žalą. Ši galėjo atsirasti dėl sutarties neįvykdymo arba kitų neteisėtų skolininko veiksmų, vadinamų bendru deliktų vardu. Taigi toliau kalbėsime apie žalos atlyginimą pagal romėnų prievolių teisę apskritai, t. y. pagal sutarčių teisę ir deliktų teisę.

Romos teisininkai į žalos sąvoką įtraukė du elementus: a) pozityvius nuostolius (*damnum emergens*), t. y. kreditoriaus turėtas išlaidas, jo turto netekimą arba sužalojimą; b) negautą naudą (*lucrum cessans*), t. y. kreditoriaus negautas pajamas, kurias jis būtų gavęs, skolininkui įvykdžius prievolę.

Iš Gajaus Institucijų matyti, kad žalos atlyginimo dydis kartais nustatytas pagal sužalotų, nepateiktų ir panašiai daiktų rinkos vertę. Tačiau dažniausiai jis nustatytas (ypač klasikinėje teisėje) remiantis kreditoriaus

interesu. Terminas „*interesse*“ („būti tarp“) rodo, kad, šitaip skaičiuojant žalą, priteisiamas įsivaizduojamos kreditoriaus turto padėties, kokia būtų buvusi, skolininkui įvykdžius prievolę arba nepadarius delikto, ir realios padėties, atsiradusios dėl delikto ar prievolės neįvykdymo, skirtumas. Klasikinis Gajaus pavyzdys: užmušus vieną vergų aktorių trupės nari, priteisiama ne tik jo vertė, bet ir likusių vergų vertės sumažėjimas pažeidus ansamblį.

Reikėjo atlyginti **tiesioginius nuostolius**, t. y. artimiausius juridinio fakto, kuris yra žalos atlyginimo pagrindas, padarinius. Pavyzdžiui, kažkas pardavė kviečius, bet neperdavė jų pirkėjui ir dėl to išmirė šio vergai. Pardavėjas privalėjo atlyginti tik kviečių, o ne žuvusių vergų vertę.

Skolininkas atsakė už prievolės pažeidimą tik būdamas kaltas. **Kaltė (*culpa*)** plačiai suprantama kaip nesilaikymas teisės reikalaujamo elgesio. Digestuose sakoma: nėra kaltės, jeigu laikytasi visko, ko reikalaujama. Pagal sunkumo laipsnį kaltė skirstyta į kelias rūšis. Atsakomybė už prievolių pažeidimą priklausė nuo kaltės laipsnio (formos).

Pirmiausia *culpa* buvo dvejopa: plačiai suprantant – tyčia (*dolus*) ir siaurai suprantant – neatsargumas.

Tyčia (*dolus*) – tai sunkiausia kaltės forma, kai skolininkas numato savo veiklos padarinius ir jų geidžia. Šiuo atveju skolininkas visuomet privalėjo atlyginti žalą. Net išankstiniu susitarimu negalėjo būti atleidžiama nuo atsakomybės, nes toks susitarimas prieštarauja sąžinei ir geriems papročiams ir todėl negalioja (Digestai).

Neatsargumas yra tada, kai skolininkas nenumato savo veiklos padarinių, bet turi juos numatyti. Skirtos dvi pagrindinės neatsargumo formos: *culpa lata*, pažodžiui – sunki kaltė, arba didelis neatsargumas, ir *culpa levis* – nedidelė kaltė, arba mažas neatsargumas. Šios sąvokos skyrėsi tuo, kad *culpa lata* laikyta padarius tą, kuris nenumato ir nesupranta to, ką numato ir supranta bet kuris „vidutinis žmogus“. Už *culpa lata* atsakyta kaip ir už *dolus*: „*culpa lata dolo aequiparatur*“ – didelis neatsargumas prilyginamas tyčiai.

Culpa levis yra tada, kai skolininkas elgiasi taip, kaip „geras, rūpestingas šeimininkas“ nesiėgęs. *Culpa levis* sukeldavo atsakomybę tik kai sutartis sudaryta vien jo (pvz., neatlyginamos panaudos) arba abiejų šalių interesais (pvz., nuomos). Prie *culpa levis* priskirtas ir atvejis, kai kas nors padaręs žalą dėl nesugebėjimo ar nepatirties, nors ėmęsis darbo kaip savo dalyko meistras (*ut artifex*).

Taigi *culpa levis* ir *culpa lata* skirtumas klasikiniu laikotarpiu ir vėlesniais laikais romėnų teisininkų grįstas abstrakčiu „vidutinio žmogaus“

ir „rūpestingo šeimininko“ elgesio matu. Todėl vėliau šios kaltės formos gavo *culpa in abstracto* – kaltės pagal abstraktų matą, pavadinimą.

Skirtingai nuo kaltės pagal abstraktų matą, skirta trečioji kaltės rūšis – *culpa in concreto*, t. y. kaltė, nustatoma konkrečiu matu. Kaltu pripažintas skolininkas, vykdydamas prievolę buvęs mažiau rūpestingas negu tvarkydamas savo asmeninius reikalus. Ji taikyta tik ribotam sutarčių ratui, pavyzdžiui, bendrovės sutartims. Bendrovės narys bendrovės reikalus turėjo tvarkyti taip pat rūpestingai, kaip jis (o ne įsivaizduojamas „vidutinis žmogus“) tvarko savo asmeninius.

Paprastai skolininkas atsakė už dėl jo kaltės padarytą žalą, o už trečiųjų asmenų veiksmus neatsakė. Už juos reikėję atsakyti tik blogai pasirinkus padėjėją, jo tinkamai neprižiūrėjus ir panašiai.

Asmeniui gana rūpestingai atlikus savo pareigas, tačiau žalai vis tiek atsiradus, laikyta įvykus atsitiktinumą (*casus*). *Casus* – tai aplinkybės, sukėlusios prievolės pažeidimą be skolininko kaltės. Už *casus* neatsakė niekas, praktiškai jo padariniai slėgė šeimininką – *casum sentit dominus*. Skolininkas atsakė be kaltės, t. y. už *casus*, jeigu buvo prisiėmęs išskirtines pareigas saugoti, pavyzdžiui, daiktą (*custodia*). Tokia atsakomybė pretoriaus ediktu, pavyzdžiui, buvo nustatyta restoranų, viešbučių ir kitiems savininkams už priimtus savo klientų daiktus. Tačiau ir šiuo atveju skolininkas atleistas nuo atsakomybės, jeigu *casus* turėjo ypatingą jėgą, kuri nelcido pasipriešinti, – *cui resisti non potest*. Toks *casus* vadintas aukštesniąja jėga (*vis maior*).

Skolininkas už daikto žūtį dėl nenugalimos jėgos atsakė tik iki jai atsirandant buvo jo kaltė. Pavyzdžiui, vėjo nešamas daiktas suniokojęs kaimyno turtą. Daikto savininkas atsakys, jeigu daiktas buvo blogai pritvirtintas (Digestai). Reformatoriaus Grakcho žmona Licinija pareikalavusi iš jo įpėdinių grąžinti kraitį. Įpėdiniai atsisakė tai padaryti, nes kraitis prarastas per riaušes, kur žuvęs ir pats Grakchas. Vienas iš civilinės teisės pagrindėjų konsulas (133 pr. Kr.) ir vyriausias žynys šį ginčą siūlė spręsti taip. Kadangi kraitis prarastas per sukilimą, kur žuvęs ir Grakchas, jis turi būti grąžintas Licinijai, nes pats sukilimas įvykęs dėl Grakcho kaltės.

DVYLIKAS SKYRIUS

Sutarčių rūšys

Romėnų teisėje buvo daug sutarčių rūšių. Sutarčių sistema gana gerai tenkino civilinę apyvartą. Kad būtų patogiau studijuoti, svarbiausios romėnų teisės sutartys čia dėstomos pagal pagrindinę sutarčių klasifikaciją (13 pav.). Šitaip siekiama geriau atskleisti specifines tam tikros sutarčių rūšies ypatybes, jų skiriamuosius požymius.

1. ŽODINĖS (VERBALINĖS) SUTARTYS

Jau rašyta, kad žodinėmis vadintos sutartys, kai prievoliniai teisiniai santykiai atsirasdavo iš tam tikros žodinės formulės (*verbis contrahitur*).

STIPULIACIJA (*SPONSIO*)

Svarbiausia žodinė sutartis buvusi stipuliacija (*sponsio*). Ji buvo sudaroma labai formaliai. Kreditorius klausė: „*centum mihi dare spondes?*“ Debitorius atsakė – „*spondeo*“. Pasakymą „*spondes – spondeo*“ vartojo tik piliečiai, ir tada sutartis vadinta *sponsio*. Peregrinai turėjo vartoti kitas formules: *promittis – promitto*, *dabis – dabo*, *facies – faciam* ir t. t. Tada sutartis vadinta *stipulatio*. Vėliau jokio juridinio *sponsio* ir *stipulatio* skirtumo neliko.

Labiausiai paplitusi nuomonė (P. F. Žiraro ir kt.), kad *sponsio* iš pradžių buvo priesaika, kuria įsipareigojęs asmuo patvirtindavo savo pažadą. *Sponsio* tada gynė tik bažnytinės teisės normos, vėliau – ir valstybės. Išsilaisvinusi iš sakralinės formos, *sponsio* dėl paprastumo pasirodė tinkama ir peregrinams. Taigi greta sutarties civilinės formos *sponsio* atsirado *ius gentium* forma – *stipulatio*.

Manoma, kad *stipulatio* atsirado jau pasirodžius Dvylikos lentelių įstatymams. Pirma, šie įstatymai jos nemini. Antra, šios sutarties priklausomybę moderniajai romėnų teisei rodo tas faktas, kad ji pati savai-

ne negalėjusi įvykti (pvz., *nexum*). Ji negalėjo būti teismo sprendimo, kuriuo remiantis galima įvykdyti *manus iniectio*, pagrindas. Iš pradžių ji ginta ieškiniu *actio sacramento in personam*, o vėliau – *legis actio per condictionem* (žr. III sk.).

Stipuliacijos forma buvusi labai paprasta. Nereikėjo simuliuoti nei teismo procedūros, kaip buvo *in iure cessio*, nei metalo svėrimo – mancipacijos. Jai kelti trys reikalavimai: 1) kreditoriaus klausimas ir debitoriaus atsakymas turi atitikti tam tikrą formulę; 2) atsakymas turi visiškai atitikti klausimą, pavyzdžiui, kai prašoma šimto, negalima žadėti dešimties; 3) klausimas ir atsakymas turi būti žodiniai, o tai reiškia, kad, sudarydamos sutartį, šalys turi būti vienoje vietoje.

Taigi stipuliacija sukurdamo abstrakčią prievolę, kuri rėmėsi vien kreditoriaus klausimu ir debitoriaus atsakymu. Kodėl debitorius taip atsakė – stipuliacijai visiškai nesvarbu. Remtis tam tikrais visuomeniniais santykiais, lemiančiais stipuliaciją, t. y. sutarties *causa*, nei kreditorius, nei debitorius negalėjo. Vadinasi, vadovaujantis šiuolaikine sutarčių samprata, stipuliacija (*sponsio*) buvo ne tam tikra sutarties rūšis, o iš esmės tik jos sudarymo būdas, forma, kuria galėjo būti įforminamos labai įvairaus turinio sutartys (pirkimo–pardavimo, mainų, paskolos ir t. t.).

Būdama paprastos ir lanksčios formos, stipuliacija greitai tapo universalia sutartimi. Stipuliacija maksimaliai palengvino skolos įrodinėjimą teisme: ieškiniui pagrįsti pakako įrodyti stipuliacijos faktą. Todėl tokia sutartis užėmė pirmaujančią vietą sutarčių sistemoje ir vėliau, atsiradus kitų sutarčių: realinių, literalinių ir t. t. Jau esamas sutartis prievolės šalys dažnai novacijos būdu paversdavo stipuliacinėmis, kaip mūsų laikais – vekseliu. Šiuo atžvilgiu stipuliaciją galėtume vadinti žodiniu vekseliu.

Stipuliacijos prievolės buvo griežtai vienašalės: kreditorius – tik kreditorius, skolininkas – tik skolininkas. Antra, tai prievolės *stricti iuris*. Kreditorius gali reikalauti tik to, kas pažadėta, be jokių priedų: nei atlyginti nuostolius, atsiradusius neįvykdžius prievolės, nei procentų.

Laikui bėgant stipuliacija dar labiau supaprastėjo, tapo ne tokia formali. Ji rutuliojosi tokiomis kryptimis:

Pirma, sumažėjo jo žodinės formos reikalavimai. Formalūs pasakymai „*spondes – spondeo*“ ir kiti jau nevertinami kaip būtina sutarties sąlyga. Ulpianas pripažįsta galiojančią ir tokią stipuliaciją, kai į „*dabis*“, atsakoma ne „*dabo*“, o „*quidni*“ – kodėl neduoti. 472 m. stipuliacija sankcionuojami įvairūs žodiniai susitarimai, kad ir kokie būtų pasakymai.

Žodinį susitarimą įrodinėti sunku. Todėl, daugėjant sutarčių, reikėjo ieškoti būdų palengvinti jų įrodinėjimą. Dėl to po žodinio susitarimo imta sudarinėti rašytinį dokumentą – *cautio*. Iš pradžių *cautio* buvo tik stipuliacijos įrodymas ir savarankiškos prievolinės galios neturėjo. Vėliau atsirado rašytinio dokumento tikrumo prezumpcija. Jį buvo galima nuginčyti tik įrodžius, kad jį surašydamos šalys nebuvo viename mieste. Todėl dokumento įrodomosios galios negalima palyginti su sutarties esme. Stipuliacija išliko žodine sutartimi, ji galiojo ir nesusant dokumento. Be to, išliko reikalavimas sudarant sutartį šalims būti vienoje vietoje.

Antra, mažėjo stipuliacijos abstraktumas. Pavyzdžiui, stipuliatorius pasižadėjo sumokėti 100, tikėdamasis gauti paskolą, bet faktiškai jos negavo. Tačiau jis vis tiek privalėjo sumokėti žadėtą sumą. Stipuliatorius galėjo sumokėtą pažadėtą sumą susigrąžinti kaip nepagrįstą praturtėjimą. Tačiau tai jau kitas procesas. Esant stipuliaciniam ieškiniui jis privalo įvykdyti pasižadėjimą, nes atsikirtimų *ex causa* stipuliacija nenumatė.

Respublikos laikotarpio pabaigoje tokia padėtis buvo pripažinta neteisinga ir pretorius skolininkui suteikė *exceptio doli*. Vėlyvaisiais Romos imperijos gyvavimo metais skolininkas pateikdamas ieškinį galėjo reikalauti pripažinti stipuliaciją negaliojančia.

Galimybė priešinti stipuliaciniam ieškiniui atsikirtimus *ex causa* ir šitaip priversti ieškovą įrodinėti *causa*, labai pakirto stipuliacijos, kaip abstraktaus sandorio, reikšmę ir gerokai sumažino jos privalumų civilinėje apyvartoje.

Sudėtingos stipuliacijos formos. Stipuliacijos dalyviai galėjo būti ne tik du, bet ir daugiau asmenų, t. y. leistas bendrininkavimas esant prievolei. Romėnų teisė pateikė kelias tokio bendrininkavimo rūšis.

Korealinis bendrininkavimas. Tai atvejis, kai keli asmenys yra vienos prievolės kreditoriai ir kiekvienas turi visas savarankiško kreditoriaus teises. Taigi kiekvienas kreditorius galėjo gauti visą skolą, pareikšti ieškinį ir t. t. Sumokėjus vienam kreditoriui visą skolą kitų reikalavimai išnykdavo. Jeigu ieškinį pareikšdavo vienas kreditorius, kiti kreditoriai teisę į ieškinį prarasdavo. Pavyzdžiui, du broliai bendrai ūkininkauja. Kaimynas prašo iš jų paskolos. Broliai sutinka, tačiau mano, kad mokant skolą kažkuriam reikės išvykti su reikalais, bet kuriam – dar nežino. Todėl abu nori būti kreditoriai. To paties gali norėti ir skolininkai. Jeigu du broliai prašo paskolos, galima sutikti tik su sąlyga išieškoti visą skolą iš bet kurio iš jų.

Bendrininkavimas, kai vienos prievolės dalyviai yra keli savarankiškai kreditoriai arba skolininkai, vadinamas **korealiniu**. Tada stipuliacija atrodo taip. Keli kreditoriai paeiliui kartoja skolininkui tą patį klausimą ir šis atsako visiems iš karto. Esant keliems skolininkams, kreditorius klausia iš eilės kiekvieno, o šie atsako visi. Bendrininkaujant kreditoriams yra aktyvi korealinė prievolė, o skolininkams – pasyvi.

Taigi esant korealinei prievolei yra keli bendrininkai, bet prievolės dalykas – vienas. Todėl visi bendrininkai yra savarankiškai.

Nuo **korealinių** reikia skirti **solidariąsias** priekoles, kai vienam solidariajam ieškovui pareiškus ieškinį kitų kreditorių teisė į jį neišnyksta.

Aksesinis bendrininkavimas. Korealiniai bendrininkai yra lygiateisiai. Bet galimi ir tokie santykiai, kai asmuo, norintis būti pagrindinis prievolės subjektas, pageidauja pritraukti kitą subjektą tik kaip papildomą, pagalbinį bendrininką. Tada šio, antrojo subjekto teisė arba pareiga tik papildo (*accessorium*) pagrindinio subjekto teisę (pareigą).

Tokiam santykiui esant kreditoriaus pusėje, yra *adstipulatio*. Svarbiausia *adstipuliacijos* atsiradimo priežastis ta, kad legisakcioniinis procesas nepripažino atstovavimo. Todėl kreditorius, numatęs, kad atėjus laikui įvykdyti prievolę jis asmeniškai negalės pareikšti ieškinio, turėjo iš anksto pasirūpinti savo pavaduotoju – *adstipulatoriumi*, papildomu kreditoriumi, galinčiu pateikti ieškinį, bet gautą sumą turinčiu perduoti pagrindiniam kreditoriui. Tačiau dažniausias buvo ne papildomas kreditorius, o papildomas skolininkas – *adpromissio*. Būtent už pagrindinio debitoriaus skolą papildomai atsakyti įsipareigoja trečiasis asmuo – papildomas skolininkas, kurį mes vadiname laiduotoju. Klasikinė romėnų teisė nustatė, kad tokiu būdu gali būti užtikrinta ne tik stipuliacinė, bet ir bet kuri kita prievolė (realinė, literalinė ir t. t.) Taigi *adpromissio* tapo universalio ir savarankiška laidavimo sutarties forma. Kreditorius, neįvykdant prievolės, galėjo savo nuožiūra pareikšti ieškinį arba pagrindiniam skolininkui, arba *adpromisoriumi*. Vadinasi, laiduotojo atsakomybė buvo aksesinė, o ne subsidiari, t. y. pagalbinė, atsirandanti tik tada, kai kreditorius negali išreikalauti iš pagrindinio skolininko įvykdyti prievolę. Tik Justinianas suteikė laiduotojui teisę reikalauti, kad kreditorius pirmiausia ieškotų iš skolininko. Lai-

duotojas, sumokėjęs kreditoriui skolą, įgydavo regresinio (dvi-gubo dydžio) reikalavimo teisę skolininkui. Kreditorius nuo to momento, kai jam sumokama skola, laiduotojui perleisdavo savo ieškinį.

Keli skolininkai iš pradžių atsakė *in solidum*, vėliau laiduotojas, kuriam pareikštas ieškinys, galėjo reikalauti iš kreditoriaus padalyti savo reikalavimą visiems laiduotojams, išskyrus nedalyvaujančius ir bankrutavusius.

2. RAŠYTINĖS (LITERALINĖS) SUTARTYS

Rašytinių sutarčių teisinė prigimtis yra tokia, kad prievolė atsiranda ne iš paprasto, o iš rašytinės formos susitarimo: „*litteris fit obligatio*“ (raidė (raštas) kuria prievolę).

Prievolės, atsirandančios iš rašytinių sutarčių, buvo vienašalės, formalios ir abstrakčios.

Romoje gyvavo paprotys rūpestingai tvarkyti ūkio knygas: kasdieną į jas rašytos pajamos ir išlaidos. Paprastai šie įrašai buvo jau esamos prievolės įrodymas. Kitokią reikšmę jie įgavo atliekant banko operacijas. Pavyzdžiui, esant nuolatiniam piniginiams A ir B santykiams, abi šalys periodiškai išvesdavo tarpusavio operacijų saldo. Įsivaizduokime, kad 100 yra A naudai. Tada atliekama tokia operacija: A savo išlaidų grafoje užrašo „išmokėta B 100“, o B pajamų grafoje – „gauta iš A 100“. Toks užrašas panaikina visų ankstesnių sandorių reikšmę ir sukuria abstrakčią B prievolę sumokėti A 100. Nors materialiai ši prievolė susijusi su ankstesniais sandoriais, tačiau formaliai – ne. Tai nauja abstrakti prievolė, į kurią neleidžiama atsikirsti ankstesniais *causa*.

Štai kitas pavyzdys. A skolingas B 100, o B savo ruožtu skolingas 100 C. Tarpusavio susitarimu atitinkamais užrašais savo skolų knygose jie šias prievoles gali pakeisti viena tiesiogine A ir C prievole.

Matyt, rašytine sutartimi buvo galima atlikti ne tik novaciją, bet ir nustatyti naują prievolę, pavyzdžiui, kreditą.

Rašytine sutartimi formintos tik piniginės prievolės. Todėl ji buvo ne tokia patogi kaip stipuliacija. Rašytinės sutarties privalumas tas, kad ją galėjo sudaryti ne vienoje vietoje esančios šalys, taip pat nebyliai.

Rašytinė sutartis taikyta tik romėnams. Peregrinai naudojos kitokiais skolos dokumentais: singrafa buvo surašoma trečiuoju asmeniu dalyvaujant liudytojams. Tokią sutartį pasirašė skolininkas ir liudytojai.

Chirografa buvo surašoma pirmuoju asmeniu ir pasirašoma skolininko. Imperijos laikotarpiu chirografomis naudojosi ir romėnai.

3. REALINĖS SUTARTYS

Realinėmis vadinamos sutartys, kurioms galioti nepakanka paprasto šalių susitarimo, o reikalaujama faktiškai perduoti daiktą. Kol daiktas (sutarties dalykas) neperduotas, susitarimas teisinės reikšmės neturi. Pavyzdžiui, šiandieninis susitarimas su kuo nors rytoj paskolinti tam tikrą sumą kontrahentų dar neįpareigoja.

Tokia sutartis, pagal romėnų teisę, buvo paprastas susitarimas sutartį sudaryti. Prievolė iš tokio susitarimo atsiras tada, kai paskolos pinigai bus faktiškai perduoti. Buvo sakoma: *re contrahitur obligatio* – daiktas sukuria prievolę.

Romėnų teisė žinojo keturių rūšių realines sutartis: paskolos – *mutuum* (sunaudojamų daiktų); nesunaudojamų daiktų panaudos – *commodatum*; pasaugos – *depositum*, įkeitimo – *pignus*.

PASKOLOS SUTARTIS

Paskolos (*mutuum*) sutartimi viena šalis (kreditorius) duoda kitai (skolininkui) nuosavybėn tam tikrą kiekį pinigų arba kitokių rūšiniais požymiais apibrėžtų daiktų, o skolininkas įsipareigoja, suėjęs tam tikram terminui arba kreditoriui pareikalavus, sugrąžinti jam tokį pat kiekį pinigų arba tokių pačių daiktų.

Mutuum – tai seniausia realinių sutarčių rūšis, neformali paskola. Seniausioje teisėje paskola forminta *nexum*. Pagal sudarymo formą *nexum* buvo analogiška mancipacijai. Tai sandoris, sudaromas dalyvaujant penkiems liudytojams ir svėrėjui. Skolininkas turėjo grąžinti skolą pagal analogišką aktą. Skolininkui laiku nesumokėjęs, įvyksta *condemnatio*, paskirta skolininkui sudarant *nexum* – dažniausiai *manus iniectio* (žr. III sk.).

Nexum dėl griežtumo ir formalumo visiškai netiko įprastiems buitiniams santykiams. Todėl jau seniausiais laikais greta *nexum*, matyt, sudaryti ir neformaliūs, „kaimyniški“ paskolos sandoriai, nors, žinoma, ieškinio galios iš pradžių jie neturėjo. Tik vėliau prieita prie išvados, kad palikti turtą, gautą *mutuum* būdu, skolininkui nėra pagrindo, ir kreditoriui suteikta teisė pateikti civilinį ieškinį dėl nepagrįsto skolininko praturtėjimo. Tačiau toks ieškinys rėmėsi ne paskolos sutarties pripažinimu, o paprastu

faktu, kad daiktas be pagrindo perėjo iš kreditoriaus skolininkui. Taigi nusistovėjo būsimoji *mutuum*, kaip realinės sutarties, prigimtis.

Sutartinė *mutuum* prigimtis išryškėjo vėliau. Vis dėlto ir vėlesnėje teisėje išliko pirmąsios pažiūros į šiuos santykius bruožų. Pirmiausia, *mutuum* sukūrė griežtai vienašalę prievolę. Jokios priešinės pretenzijos šioje sutartyje neleidžiamos. Antra, kreditorius gali reikalauti tik to, ką perdavė skolininkui. Vėliau pripažintos palūkanos turėjo būti numatytos atskira stipuliacija.

Klasikinio laikotarpio teisininkai *mutuum* jau laiko sutartiniais santykiais ir iš jų kylančius ieškinius atskiria nuo ieškinių dėl nepagrįsto praturtėjimo. Antai Paulius nurodo, kad paskolos santykiams atsirasti nepakanka paprastai perduoti pinigus, o būtina šalių valia nustatyti paskolos santykius. Todėl, skolininkui, pavyzdžiui, esant neveiksniam, paskolos nėra. Kreditorius gali reikalauti tik grąžinti „praturtėjimą“, t. y. tai, kas liko iš neveiksnaus skolininko turto, pavyzdžiui, iš duotų 100 – tik 50, jeigu kiti 50 jau išleisti.

Imperijos laikotarpiu įstatymų, susijusių su *mutuum*, leidyba rutuliojosi dviem kryptimis.

Pirma, *Senatusconsultum Macedonianum* nustatė, kad paskola pavaldžiam sūnui (be tėvo sutikimo) net mirus tėvui nesuteikia kreditoriui teisės pareikšti ieškinį. Tačiau sūnui gera valia sumokėjus skolą prievolė laikyta įvykdyta. Taigi pavaldaus sūnaus prievolė skelbiama *obligatio naturalis*. Romėnų teisės šaltiniai mini, kad tų metų „auksinis jaunimas“ skolinosi iš lupikautojų labai nepalankiomis sąlygomis, pasižadėdamas sumokėti tėvui mirus. Aprašytas atvejis, kai imperatoriaus Vespasiano laikais vienas prasiskolinęs *in mortem parentum* vardu Macedo, kreditorių spiriamas, užmušė savo tėvą. Tai labai paveikė viešąją nuomonę, dėl to ir buvo išleistas minėtas, žudiko vardu pavadintas, *senatusconsultum*.

Antra, tai palūkanų klausimas. Cicerono laikais nustatyta maksimali 12 proc. metinė norma. Ji galiojo visą klasikinį laikotarpį. Justinianas ją sumažino iki 6 procentų. Procentai, viršijantys šią normą, įskaityti į pagrindinės skolos padengimą. Iš procentų gautai sumai prilygstant skolai, procentai nebemokėti. Justiniano kodifikuota teisė uždraudė procentus nuo procentų, t. y. lupikavimą.

PANAUDOS SUTARTIS

Commodatum (panauda) – tai sutartis, kuria vienas asmuo – komodatorius (*commodator*), perduoda kitam – komodantui (*commodans*) tam tikrą daiktą laikinai nemokamai naudotis.

Taigi panaudos dalykas gali būti tik individualiais požymiais apibrėžtas daiktas. Tuo ši sutartis skiriasi nuo paskolos. Kitas skirtumas yra tas, kad daiktas perduodamas ne nuosavybėn, o tik naudotis.

Panauda turi būti nemokama, nes kitaip tai nuomos sutartis.

Panauda – tai dvišalė sutartis. Komodantas privalo grąžinti daiktą sveiką. Sugadinęs arba pražudęs, už tai atsako, kad ir kokia būtų jo kaltė (*omnis culpa*).

Kita vertus, panaudos gavėjas galėjo pareikšti komodatoriui tam tikrų reikalavimų, pavyzdžiui, jeigu panaudai gautas daiktas padaręs turtui nuostolių (sergąs vergas apkrėtė kitus). Apkaltintas neatsargumu arba tyčia (*dolus, culpa lata*), komodatorius atsakė už nuostolius.

Nuo *comodatum* reikia skirti *precarium*. Tai taip pat daikto perdavimas laikinai nemokamai naudotis, bet visuomet iki pareikalavimo, nesukuriantis duodančiajam jokių prievolių. Šią sutartį dažniausiai sudarė patronai ir klientai, vergvaldžiai ir atleistiniai.

PASAUGOS SUTARTIS

Pasauga (*depositum*) – tai sutartis, pagal kurią vienas asmuo – deponentas (*deponens*), perduoda kitam – depozitarijui (*depositarius*), daiktą saugoti.

Depozito dalykas tiesiogine prasme galėtų būti tik individualiais požymiais apibrėžtas daiktas. Tačiau romėnų teisė numatė perduoti ir rūšiniais požymiais apibrėžtus daiktus, pavyzdžiui, pinigus. Tada reikėjo grąžinti tokį patį kiekį tos pačios rūšies daiktų. Tačiau tai yra *depositum irregulare* – netaisyklinga sutartis, artima paskolos, nes rūšiniais požymiais apibrėžti daiktai pereina depozitarijaus nuosavybėn.

Pasaugos sutarties šalių santykiai buvo panašūs į panaudos sutarties šalių. Kadangi *depositum* buvo sudaroma ne depozitarijaus interesais, šis atsakė tik už *dolus* ir *culpa lata*. Tuo tarpu deponentas – ir už *culpa levis*.

ĮKEITIMO SUTARTIS

Penktame skyriuje įkeitimą (*pignus*) įvardijome viena iš daiktinių teisių. Tačiau *pignus* sukūrė ir tam tikrus prievolinius įkaito davėjo ir gavėjo santykius, saugomus *actio pigneraticia in personam*.

Pagrindinė įkaito gavėjo prievolė yra sumokėjus skolą grąžinti nesugadintą, nepablogintą daiktą, o jos nesumokėjus – pasirūpinti, kad jis būtų kuo naudingiau parduotas, ir grąžinti likutį įkaito davėjui. Įkaito davėjo ieškinys yra *actio pigneraticia in personam directa*. Tam tikromis aplinkybėmis galėjo atsirasti ir įkaito davėjo atsakomybė, pavyzdžiui, kai įkeistas daiktas padarė žalos įkaito gavėjo turtui.

4. KONSENSUALINĖS SUTARTYS

Konsensualinės sutartys (pirkimo–pardavimo (*emptio–venditio*), nuomos (*locatio–conductio*), bendrovės (*societas*) ir pavedimo (*mandatum*) sudarytos paprastu neformaliu susitarimu.

PIRKIMO–PARDAVIMO SUTARTIS

Seniausiais laikais pirkimas–pardavimas vyko mancipacijos būdu. Vėliau mancipuoti tik *res mancipi*, o nemancipuojami perleisti cesijos arba tradicijos būdu. Visais šiais atvejais savarbiausias buvo daiktinės nuosavybės teisės perdavimo aktas, o susitarimas parduoti daiktą jokios reikšmės neturėjo.

Kodėl vėliau pripažinta paprasta konsensualinė pirkimo–pardavimo sutartis, ginčytinas klausimas. Arčiausiai tiesos tikriausiai yra Jeringas ir Žiraras, nurodantys pirkimo–pardavimo sandorio evoliuciją. Siekdamos suteikti pirkimo–pardavimo susitarimui teisinę reikšmę, šalys ėmėsi forminti šį dokumentą dviguba priešine stipuliacija: pardavėjas žadėjo perduoti daiktą (*rem dare*), o pirkėjas – sumokėti kainą. Tačiau tokia tvarka negalėjo visiškai patenkinti civilinės apyvartos reikmių. Pirma, stipuliacijos negalima sudaryti per atstumą – *inter absentes*. Antra, vis dėlto dvi stipuliacijos negalėjo visiškai išreikšti pirkimo–pardavimo sutarties dvišalės (sinalagmatinės) prigimties, t. y. kad čia vienos šalies prievolę lemia kitos šalies prievolė, nes abi stipuliacijos yra savarankiškos. Todėl pamažu susiformavo nuomonė, kad *bona fides* reikalauja vykdyti sutartį, nors stipuliacija ir neįforminta. Tarp Mucijaus Scevolos (II a. pr. Kr. pab.) išvardytų *actiones bonae fidei* jau yra *actio empti–venditi*.

Pagrindiniai pirkimo–pardavimo sutarties elementai yra pirkimo ir pardavimo dalykas (*merx*) ir kaina (*pretium*).

Pardavimo dalykas (*merx*) galėjo būti bet kuris daiktas, neišimtas iš civilinės apyvartos ir turintis ekonominę vertę (*res corporales, incorporales*), net būsimi daiktai, pavyzdžiui, kitų metų derlius.

Kaina (*pretium*) turėjo būti išreikšta tam tikru pinigų kiekiu. Kai sandorio kaina nurodyta ne pinigais, o tam tikru daiktiniu ekvivalentu, laikyta sudarius ne pirkimo–pardavimo, o mainų sutartį.

Kaina privalėjo būti: *certum*, t. y. apibrėžta (perku už tiek), ir *verum*, t. y. tikra, o ne nurodyta tik siekiant paslėpti dovanojimą. Kaina nustatyta laisvu šalių susitarimu ir teismas sprendė, ar ji teisinga. Tik viena Diokletiano konstitucija nurodė išimti: nekilnojamojo turto pardavėjas, gavęs mažiau kaip pusę jo vertės, turėjo teisę reikalauti panaikinti sutartį.

Iš pirkimo–pardavimo sutarties kylančios prievolės dvišalės. Kiekviena šalis yra ir kreditorius, ir skolininkas. Dvišališkumas matyti net iš ieškinių pavadinimų: nėra *actio directa* ir *contraria* (kaip realinėse sutartyse), o yra *actio empti* (pirkėjo) ir *actio venditi* (pardavėjo). Pačios sutarties pavadinimas dvigubas.

Šalių priešinės pareigos susijusios tarpusavyje: viena egzistuoja todėl, kad yra kita. Tai yra bet kurios dvišalės sinalagmatinės sutarties esmė.

Sutarties turinys. Pirkėjas turėjo iš esmės vieną pareigą – sumokėti sutartą kainą. Pardavėjo pareigos buvo sudėtingesnės. Sutarties tikslas – perkelti nuosavybės teisę pirkėjui. Todėl pagrindinė pardavėjo pareiga yra perduoti daiktą natūra. Bet ką daryti vėliau paaiškęjus, kad pardavėjas nebuvo savininkas? Šiuo atveju yra vadinamoji *evictio*, t. y. daiktas, kuris trečiojo asmens per teismą iš pirkėjo galėjo būti atimtas. Siekiant apsaugoti pirkėjo interesus evikcijos atveju, nustatyta, kad pirkėjas *actio empti* galėjo reikalauti iš pardavėjo atlyginti nuostolius, žinoma, jeigu sutartyje nenumatyta kitaip.

Šalių atsakomybė. Šalių atsakomybė už daikto žūtį sudarius sutartį buvo tokia: daikto tuojau pat neperdavus, jo savininkas nepasikeitė, todėl pardavėjas atsakė už daikto sugadinimą ir jo žūtį, esant jo *omnis culpa*. Esant šiai sutarčiai abi šalys atsakė tik *omnis culpa* atveju. Daiktui žuvus atsitiktinai, pardavėjas atleistas nuo atsakomybės. Be to, pardavėjas galėjo reikalauti sumokėti sutartą kainą. Tai buvo išreiškiama dėsniu „*periculum est emptoris*“ – nuostoliai (rizika) yra pirkėjo, t. y. už riziką dėl pirktą daikto sudarius sutartį atsako pirkėjas. Šis dėsniu gerai išreiškia požiūrį į senąjį pirkimą–pardavimą, kai vartota stipuliacija, sukurianti dvi savarankiškas prievoles: vienas privalo mokėti, kitas – perduoti daiktą, o šiam atsitiktinai žuvus, pardavėjas, būdamas nekaltas, nuo atsakomybės atleistas.

Atsakomybė už parduoto daikto kokybę. Kai pirkimas–pardavimas tapo konsensualine *bonae fidei* sutartimi, pamažu nusistovėjo taisyklė, kad tai, jog pardavėjas nutyli jam žinomus daikto trūkumus, prieštarauja *bona fides* ir toks elgesys prilygsta apgauliui. Todėl pirkėjui suteikta *actio empti* dėl nuostolių atlyginimo (senoji teisė tokios atsakomybės nežinojo). Už prekės trūkumus, kurių nežinojo, pardavėjas neatsakė.

Imperijos laikotarpiu ši taisyklė pakeista kurulinių ediktų. Kuruliniai edilai, prižiūrėję tvarką turguose, pareikalavo, kad vergų ir gyvulių pardavėjai skelbtų visus parduodamų objektų trūkumus. Už vėliau išryškėjusius kokius nors nepaskelbtus trūkumus pardavėjas atsakė nepriklausomai nuo to, buvo jį jam žinomi ar ne. Preziumuota,

kad jis privalėjo žinoti. Pirkėjas galėjo reikalausti arba nutraukti sutartį, arba atitinkamai sumažinti kainą. Ši naujovė pasirodė labai patogi. Ji tapo bendrąja norma, taikoma visais pirkimo–pardavimo atvejais.

NUOMOS SUTARTIS

Buvo trijų rūšių nuomos sutartys:

Daiktų nuoma – *locatio–conductio rei*. Šia sutartimi viena šalis – nuomotojas (*locator rei*), įsipareigoja perduoti daiktą naudotis kitai šaliai – nuomininkui (*conductor rei*), o ši – mokėti nuomos mokesť (*merx*). Abi šalys, pažeidusios sutartį, atsakė už *omnis culpa*. Tačiau, skirtingai negu pardavėjas esant pirkimo–pardavimo sutarčiai, nuomotojas atsakė net negalėdamas perduoti nuomininkui daikto naudotis dėl atsitiktinių aplinkybių. Tada jis negalėjo reikalausti ir nuompinigių.

Darbo jėgos samdos sutartis (*locatio–conductio operarum*). Pagal šią sutartį, vienas laisvas žmogus (*locator*) patenka kito (*conductor*) dispozicijon, t. y. už nustatytą atlyginimą tam tikram laikui parduoda savo darbo jėgą, pavyzdžiui, parsisamdo vežikų.

Rangos sutartis (*locatio–conductio operis*). Sudarydamas šią sutartį vienas asmuo įsipareigoja už nustatytą atlyginti atlikti kito asmens naudai tam tikrą darbą, pavyzdžiui, pastatyti namą. Medžiagos turėjo būti užsakovo, nes kitaip laikyta sudarius pirkimo–pardavimo sutartį.

Pastarosios dvi nuomos rūšys Romoje nesuklestėjo, nes tam trukdė vergovė. *Locatio–conductio operarum* dalykas galėjo būti tik fizinis darbas. Mokytojo, gydytojo ir panašus darbas – *operae liberales*, romėnų požiūriu, turėjo būti neatlyginamas. Tačiau imperijos laikotarpiu rastas aplinkinis kelias. Asmenims, užsiimantiems *operae liberales* veikla, imta mokėti ypatingą atlyginimą – *honorarium*. Jį buvo galima išieškoti eks-traordinarinio proceso.

BENDROVĖS SUTARTIS

Istoriskai bendrovės sutartis (*societas*) išsintuliojo iš *consortium*, t. y. brolių susitarimo tėvui mirus turto nesidalyti, o ūkininkauti bendrai. Todėl ir vėliau bendrovės narių santykiai turėjo tam tikrą giminystės santykių požymių. Pavyzdžiui, jie atsakė tik už *culpa in concreto*, t. y. reikalauja, kad kiekvienas narys bendrovės reikalais rūpintųsi kaip savo.

Buvo tokių rūšių bendrovės:

a) absoliuti bendrovė (*societas omnium bonorum*). Tokiai bendrovei priklausė visas jos narių turtas, net įgytas atsitiktinai, pavyzdžiui, paveldėtas iš pašalinio asmens;

b) ribota bendrovė (*societas questus*). Jai priklausė tik turtas, igytas bendrovės ūkine veikla;

c) *societas unius negotiationis* steigta tam tikrai ekonominei veiklai. Pavyzdžiui, susitariama bendrai prekiauti, o kita veikla bendrovės nariai versis atskirai;

d) laikina bendrovė (*societas unius rei*). Tokios bendrovės steigtos siekiant sudaryti kokį nors vienkartinį sandorį, pavyzdžiui, bendrai pirkti dvarą.

Bendrovės sutartis buvo labai asmeniško pobūdžio. Ji žlugdavo mirus bent vienam bendrovės nariui ir galėjo būti bet kada panaikinta bent vieno nario reikalavimu.

PAVEDIMO SUTARTIS

Pavedimo sutartimi (*mandatum*) vienas asmuo pavedė kitam atlikti vieną ar kelis veiksmus.

Nuo samdos ji skiriasi tuo, kad yra neatlyginama. Tai dvišalė nesinalagminė sutartis. Prievolės pagal šią sutartį yra asmeninės. Jos baigiasi vienai šaliai mirus arba atsisakius sutarties.

BEVARDĖS SUTARTYS

Contractus innominati. Susiformavus klasikinei romėnų sutarčių sistemai, už legalizuotų sutarčių ribų atsirasdavo naujų sutarčių, pavyzdžiui, mainų sutartis (*rerum permutatio*). Tokios sutartys laikytos *nuda pacta* – susitarimais be teisės pareikšti ieškinį.

Bet kaip yra, jeigu viena šalis jau įvykdė savo prievolę, pavyzdžiui, perdavė savo vergą Stichą, tikėdamasi mainais gauti vergą Pamfilą? Nuo seno leista pasinaudoti kondikcija dėl nepagrįsto praturtėjimo ir pareikalauti Stichą grąžinti. Tačiau tokia kondikcija ne visada galėjo patenkinti teisingumą (pvz., kaip atlyginti nuostolius, kai vergas sužalotas?).

Į pagalbą atėjo pretorius su ieškiniu *actio in factum*, grindžiamu žalos (ne sutarties), padarytos vieno asmens kitam, idėja: juo siekiama, kad būtų atlyginti nuostoliai netekus nuosavo daikto. Taigi *actio in factum* galėjo patenkinti tik neigiamą sutartinį interesą (grąžinti Stichą).

Vėliau į tokius susitarimus imta žiūrėti kaip į sutartį ir jais remiantis suteikta teisė pareikšti civilinius ieškinius, skirtus ne vien išieškoti nuostolius praradus nuosavą daiktą, bet ir siekiant priversti kitą kontrahentą įvykdyti savo pažadą (pvz., perduoti Pamfilą), t. y. patenkinti teigiamąjį sutartinį interesą.

Šitaip atsirado bevardės sutartys. Pagal esmę romėnų teisės specialistai jas teisingai priskiria prie realinių sutarčių, kadangi prievolės iš jų

atsirasdavo tik vienai iš šalių savo prievolę įvykdžius. Kol nė viena šalis prievolės neįvykdė, tėra tik *nudum pactum*.

Justiniano kodifikuotoje teisėje legalizuotos keturių rūšių bevardės sutartys: *do ut des* (duodu, kad duotum); *do ut facias* (duodu, kad padarytum); *facio ut des* (darau, kad duotum); *facio ut facias* (darau, kad padarytum).

Pripažindama bevardes sutartis, romėnų teisė žengė didelį žingsnį bet kurios sutarties sankcionavimo kryptimi, įgyvendindama principą *pacta sunt servanda*, t. y. sutarčių reikia laikytis, tačiau tik su sąlyga, kad viena iš šalių jau vykdo tokią netipinę sutartį.

5. PAKTAI

BENDROJI CHARAKTERISTIKA

Romėnų teisė, pripažinusi bevardes sutartis, žengė svarbų žingsnį kurdamas sutarčių sistemą. Tačiau sistema dar nebuvo baigta, dar nebuvo nuosekliai įgyvendintas principas *pacta sunt servanda*. Reikalas tas, kad bevardės sutartys ieškiniu gintos tik vienai šaliai savo prievolę įvykdžius. Iki to laiko, kol nė viena šalis savo prievolės neįvykdė, toks „nuogas“ susitarimas, net pagal Justiniano kodifikuotą teisę, teisiškai buvo bereikšmis.

Laikui bėgant atsirado išskirtinių susitarimų, kurių negalima priskirti nei prie tipinių, nei prie bevardžių sutarčių. Tokius susitarimus romėnai vadino *pacta* (paktais). Jie buvo panašūs į konsensualines sutartis, nes įsigaliodavo nuo susitarimo momento.

Paktus net kelis kartus mini jau Dvylikos lentelių įstatymai. Pavyzdžiui, aštuntosios lentelės antrame punkte nustatyta, kad sužalotas asmuo gali pasinaudoti taliono teise, jeigu prieš tai nesudarė *pactum* dėl žalos atlyginimo. Ulpianas mini Dvylikos lentelių įstatymus leidus sudaryti panašų *pactum* su vagimi. Taigi paktas buvo savanoriškas šalių susitarimas baigti ginčą. Toks susitarimas užkirsdavo kelią potencialiam ieškovui imtis procesinių veiksmų.

Pretoriai pripažino susitarimus, kuriais susitariančios šalys atsisakė esamo ar galimo ginčo sprendimo teisme. Tokie paktai tik modifikavo esamą santykį, bet nesuteikė teisės į kokį nors naują ieškinį. Tačiau pretorius galėjo į procesinę formulę įterpti *exceptio pacti*, t. y. nurodyti, kad atsakovas yra sudaręs *pactum* ir į tai reikia atsižvelgti. Ulpianas rašė: „*Nuda pactio obligationem non parit, sed parit exceptione.*“ (pats paktas nesukuria prievolės, bet yra procesinio atsikirtimo pagrindas).

Paktais norėta arba panaikinti debitoriaus atsakomybę, arba ją sumažinti. Paktą buvo galima sudaryti pasirašant pagrindinę sutartį arba ją pasirašius. Romėnai buvo linkę labiau saugoti ekonomiškai silpnesnio debitoriaus interesus, todėl paktų, nustatančių padidintą debitoriaus atsakomybę, nepripažino, jeigu šie sudaryti pasirašius pagrindinę sutartį.

PRETORIŲ PAKTAI

Pretoriai kartais gynė tokius susitarimus, kurie, *iuxta civilem* požiūriu, neturėjo sukurti prievolės. Jie galėjo pripažinti teisę į ieškinį, pagrįstą faktu (*actionem in factum*), nusprendę, kad to reikalauja tikslingumo principas arba svarbus visuomeninis ar ūkinis interesas. Tokie susitarimai, ginti pretorių ieškiniais *in factum*, viduramžiais pavadinti pretorių paktais (*pacta pretoria*).

Labiausiai buvo paplitę tokie paktai:

a) *constitutum debiti* (skolos sutvirtinimas) – tai neformali priesaika įvykdyti jau esamą prievolę per tiksliai nurodytą terminą. Šitaip prisiekti galėjo arba pats skolininkas, arba trečiasis asmuo. Skolininkas su kreditoriumi tokį paktą dažniausiai sudarė prireikus atidėti prievolės įvykdymo terminą, o kreditorius – siekdamas papildomo skolos užtikrinimo;

b) *receptum argentarii* – tai bankininko pasižadėjimas (priesaika) trečiajam asmeniui, paprastai banko klientui, atlyginti esamą arba galinčią atsirasti svetimą skolą;

c) paktai, kuriais laivų, nakvynės namų ir arklidžių šeimininkai priisiima didesnę atsakomybę už jiems patikėtus daiktus. Respublikos laikotarpiu šie savininkai atsakė net *vis maior* atveju, o principato – tik jeigu žala atsiradusi dėl paprasto atsitiktinumo.

ĮSTATYMINIAI PAKTAI

Įstatyminiai paktai pripažinti tik dominato laikotarpiu imperatoriaus konstitucijų (*leges*), todėl vadinti *pacta legitima*. Tipiškiausi buvo *pactum dotale*, kompromisas ir dovanojimas.

Kraitis (*pactum dotale*) – tai neformali sutartis dėl kraičio.

Kompromisas (*compromissum*) – tai susitarimas, kuriuo ginčo šalys perduoda ginčą spręsti privačiam teisėjui. Justiniano teisėje tokį paktą reikėjo sutvirtinti šalių priesaika dalyvaujant arbitrai.

Dovanojimas (*donatio*) – tai neformalus susitarimas, kai viena šalis įsipareigoja kitai šaliai šios sutikimu padaryti tam tikrą turtinę naudą. Romėnų teisėje buvo kai kurių tokio neatlyginamo turto perdavimo ri-

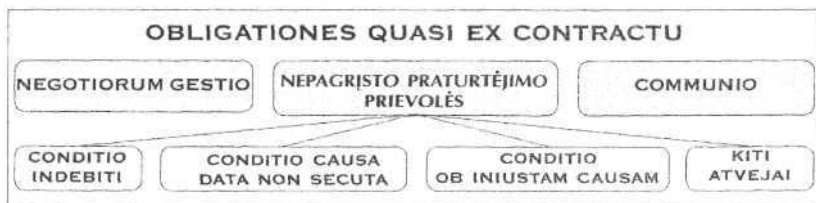
bojimų. 204 m. pr. Kr. plebėjų susirinkimas uždraudė dovanoti sveti-
miems asmenims daiktus, kurių vertė viršija nustatytą dydį. Manoma,
kad tuo siekta kovoti su užmaskuotu kyšininkavimu. Uždrausti sutuok-
tinių dovanojimo vienas kitam paktai. Dominante laikotarpiu dovanoji-
mą reikėjo registruoti specialiaame registre. Justiniano teisė leido atšauk-
ti dovanojimą dėl dovanos davėjo „didelio nedėkingumo“.

TRYLIKTAS SKYRIUS

Prievolės tarytum iš sutarčių

1. PRIEVOLIŲ TARYTUM IŠ SUTARČIŲ SAMPRATA IR RŪŠYS

Prievolių atsiradimo pagrindai romėnų teisėje buvo esminis jų sistemavimo pradai. Pagal atsiradimo priežastis prievolės imta skirstyti į sutartis ir deliktus. Tačiau visi prievoliniai santykiai netilpo į šias sąvokas. Nuošalyje liko, pavyzdžiui, prievolės, atsirandančios nesant šalių sutarties, bet pobūdžio ir turinio atžvilgiu primenančios sutarčių prievolės. Poklasikiniu laikotarpiu šias prievolės imta vadinti *obligationes quasi ex contractu*. Jų turinį sudarė teisėtas elgesys, tačiau, skirtingai nuo sutarčių, čia nebuvo išreikštos abiejų šalių valios. Šių prievolių atsiradimo pagrindas – arba vienašalis sandoris, arba kiti faktai, kurių negalima laikyti sutartimi. Pavadinimas *obligationes quasi ex contractu* atsirado ir praktiniais sumetimais, kadangi ginčytini šių prievolių klausimai spresti panašiai kaip ir esant analogiškai sutarčiai. *Obligationes quasi ex contractu* Romos teisininkai skyrė į tris grupes. Jas sudarė tam tikrų rūšių prievolės: nepagrįsto praturtėjimo prievolės, svetimų reikalų tvarkymas be įgaliojimo ir bendrija¹. Aptarsime jas plačiau.

17 pav. Prievolės tarytum iš sutarčių

¹ Hausmaninger H., Selb W. Roemisches Privatrecht. Wien, 1981. P. 321.

2. SVETIMŲ REIKALŲ TVARKYMAS BE ĮGALIOJIMO (*NEGOTIORUM GESTIO*)

Negotiorum gestio atsirasdavo kuriam nors asmeniui (*negotiorum gestor*) be kito asmens (*dominus negotii*) įgaliojimo ir įsipareigojimų savo valia atlikus šio naudai tam tikrus veiksmus (pvz., sumokėjus skolą)². Taigi šių prievolinių santykių subjektai buvo du – asmuo, veikiantis kieno nors interesais (*negotiorum gestor*, arba *gestor*), ir asmuo, kurio interesais veikiama (*dominus negotii*). Prievolė, atsirandanti iš šių santykių, buvo praktiškai tapati prievolei, atirandančiai iš paveldimos (*mandatum*) sutarties. Būtent iš čia ir atsiranda jos *quasi* – sutartinis pobūdis.

Gestoriaus atliekami veiksmai (pavieniai ar keli) galėjo būti materialūs (pvz., pradedančio griūti namo remontas) arba teisiniai (pvz., svetimos skolos sumokėjimas). *Negotiorum gestio* teisiniams santykiui atsirasti romėnų teisė kėlė tam tikras sąlygas³:

a) tam tikrais veiksmais gestorius turi siekti sutvarkyti svetimus reikalus (*animus negotia aliena gerendi*). Taigi prievoliniai santykiai neatsirado gestoriui savo reikalus laikant svetimais arba svetimus savais. Šių dviejų institucijų skirtumą sudaro *consensus*, kurio pavedimų negalima pakeisti. Šio bruožo neturėjo *negotiorum gestio*;

b) veiksmu būtina siekti pozityvaus tikslo;

c) atitinkami veiksmai galimi, kai neprieštarauja *dominus negotii* valiai (suinteresuotas asmuo nėra jų uždraudęs) ir kai jis pats negali pasirūpinti savo reikalais;

d) reikalų tvarkymas šiuo būdu neatlyginamas.

Atlikus veiksmą remiantis išvardytomis sąlygomis, gestoriui atsirasdavo prievolė priklausomai nuo reikalų ir *domini negotii* suinteresuotumo galutinai sutvarkyti pradėtus reikalus. Be to, gestorius privalėjo atsiskaityti *domino negotii* ir perduoti jam viską, ką gavo. Kita vertus, *dominus negotii* privalėjo padengti visas gestoriaus turėtas išlaidas. Ši pareiga išliko ir kai gestoriaus veiksmai neatnešė pozityvaus rezultato. *Dominus negotii* privalėjo taip pat perimti iš gestoriaus visas prievoles, atsiradusias tvarkant jo reikalus.

Dominus negotii atsakė už savo kaltę (*omnis culpa*), kadangi *gestio* buvo atliekamas jo interesais. Gestorius galėjo negauti ir jokios naudos, bet kadangi tvarkė svetimus reikalus, atsakė *omnis culpa* pagrindu.

² Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991.

³ Хутыз М. Х. Римское частное право. Москва, 1994. Р. 140.

Negotiorum gestio formavimosi pradžioje pretorius abi šalis gynė suteikdamas teisę pareikšti *actio in factum*. Vėliau pripažinti ir civiliniai ieškiniai *bonae fidei*. Justiniano teisėje jie vadinami *actio negotiorum gestorum directa* (tarnaujančiais *dominus negotii*) ir *actio negotiorum gestorum contraria* (tarnaujančiais gestoriui)⁴.

3. NEPAGRĮSTO PRATURTĖJIMO PRIEVLĖS (*CONDICTIO*)

Jau respublikos laikotarpio teisininkai suformulavo principą, kad asmeniui be pakankamo teisinio pagrindo praturtėjus kito asmens sąskaita įgytą turtą privalu grąžinti tam, kurio sąskaita praturtėta. Čia pastebimas prievlės šalių teisių santykių panašumas su paskolos (*mutuum*) sutarties reguliuojamais santykiais.

Ieškinio, kuriuo reikalaujama be pagrindo įgyto turto, pavadinimas kyla iš *legis actio per condictioem*. Romėnai jį vadino *condictio*.

Šios institucijos gyvavimo pradžioje nepagrįstai turėjo būti praturtėta neteisėtai įgyjant nuosavybės teisę. Vėliau teisė į ieškinį imta teikti ir praturtėjus įgyjant kokią nors teisę (pvz., servitutą). Vis dėlto romėnai nesukūrė bendrųjų principų, kuriais būtų galima vadovautis sprendžiant, ar asmuo praturtėjo be pagrindo. Ši problema išspręsta tipišku romėnams būdu, t. y. nustatant tipinius praturtėjimo be pagrindo atvejus. Jų buvo gana daug, todėl paminėsime tik pagrindinius:

a) *condictio indebiti* – ieškinys, kurį asmuo pateikia sumokėjęs nesamą skolą, sumokėjęs ne jam privalomą sumokėti arba ne tam asmeniui reikalingą mokėti skolą.

Kad ieškinys būtų patenkintas, reikėjo trijų sąlygų:

– asmuo atliko veiksmus (pvz., mokėjimą), manydamas esant prievlė. Priešingu atveju veiksmai laikyti dovanojimu;

– priimantis vykdymą asmuo turi manyti, jog prievlė tikrai egzistuoja ir jis turi teisę reikalauti atlikti veiksmus. Nesant šio požymio, vykdymo priėmimas laikytas vagyste (*furtum*);

– veikęs nesąžiningai praturtėjęs asmuo privalo visiškai atlyginti žalą, o sąžiningai – tik sumą, kuria praturtėta;

b) *condictio causa data non secuta* – tai ieškinys, kuriuo siekiama susigražinti turtą, perduotą trečiajam asmeniui, tikintis, bet nesulaukus

⁴ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 191.

priešpriešinio veiksmo. Pavyzdžiui, asmuo A perduoda asmeniui B koki nors turtą, tikėdamasis iš B taip pat ką nors gauti. Nesant priešpriešinio veiksmo, asmeniui B išnyksta *causa* valdyti perduotą turtą.

Šis ieškinys neteiktas asmeniui atlikus amoralius veiksmus (pvz., davus kyši);

c) *condictio ob iniustam causam* – ieškinys dėl sugražinto turto, perduoto įstatymui ar moralei priešingu tikslu (pvz., A atliko veiksmus dėl prievartinės stipuliacijos). Šio ieškinio teisė suteikiama tik kai priešingai teisei ir moralei elgėsi ne davėjas.

Daugybė atvejų, neatitinkančių minėtų kondikcijų, vadinti bendru *condictiones sine causa* vardu. Tada kondikcijos teisė suteikiama remiantis vien grynu praturtėjimu *sine causa* pagrindu, nesigilinant į aplinkybes. Dažniausiai tokios kondikcijos taikytos negalint pasinaudoti vindikaciniu ieškiniu (daiktas nepagrįsto įgijėjo suvartotas, susimaišęs su jo daiktais ir t. t.).

4. BENDRIJA (*COMMUNIO*)

Communio galėjo susikurti atsitiktinai arba siekiant tam tikro tikslo. Tokia turtinė bendrija sukūrė ne tik turtinius (bendra nuosavybė), bet ir prievolinius bendrasavininkių santykius.

Turtinei bendrijai atsiradus dėl sudarytos sutarties, bendrasavininkių tarpusavio santykius, jų teises ir pareigas bendro daikto atžvilgiu taip pat reguliavo sutartis. Bendrija, atsiradusi dėl aplinkybių, nepriklausomų nuo jos narių valios (pvz., *commixtio*, palikimo priėmimo), vadinama *communio incidens*. Iš to atsirandančios prievolės priskirtos prie *obligationes quasi ex contractu* kategorijos.

Visą bendrijos gyvavimo laikotarpį jos nariai galėjo naudotis bendru turtu, privalėjo bendrai dengti turto išlaikymo išlaidas, o jų dydis priklausė nuo kiekvieno nario turto dalies. Jos dydis lėmė ir naudojimosi daikto duodamais vaisiais apimtį. Klasikinė romėnų teisė nereguliavo bendrijos narių teisinių santykių. Apsiribota tuo, kad bendrijos nariams suteikta teisė paduoti ieškinį dėl bendro turto padalijimo, t. y. reguliuota tik bendrijos narių teisinių santykių pasibaigimo tvarka. Išstoti iš bendrijos buvo galima pateikiant *actio familiae erciscundae*, kai bendroji nuosavybė atsirado priėmus palikimą, arba *actio communi dividundo*, jai atsiradus kitu būdu. Ieškinį dėl padalijimo buvo galima paduoti bet

kada. Jo tikslas - tai bendros teisės ir turtinių santykių su bendrijos nariais panaikinimas. Taigi toks ieškinys bet kuriuo atveju lietė visus bendrasavininkius.

Reikiamas padalyti nedalus daiktas buvo paliekamas vienam iš bendrasavininkių ir šis privalėjo kitiems bendrasavininkiams sumokėti jų turimos dalies dydžio piniginę kompensaciją.

Iš pradžių bendrijos nario atsakomybė kitiems nariams apsiribojo *dolus* ir *culpa*, o vėliau - *diligentia quam suis*.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS

Prievolės iš deliktų ir tarytum iš deliktų

1. BENDROJI DELIKTŲ CHARAKTERISTIKA

Jau minėta, kad iš pradžių romėnai prievolių atsiradimo šaltinius skirstė į sutartis ir deliktus. Romėnų teisė skyrė dvi sąvokas – *crimina* (nusi kaltimai) ir *delicta* (privatūs deliktai)¹.

Crimina – tai prieštaraujančios visuomenės interesams ir įstatymo draudžiamos veikos, perskiojamos baudžiamojo proceso tvarka. *Delicta privata* – tai veikos, pažeidžiančios asmens ar asmenų grupės interesus. Už šias veikas perskiota tik asmenų, kurių interesai pažeidžiami, iniciatyva. Deliktas sukėlė ne bausmę, o prievolę sumokėti nukentėjusiajam baudą arba atlyginti nuostolius.

Prie nusikaltimų ankstyvosios respublikos laikotarpiu priskirta tik tėvynės išdavystė. Tuo tarpu, pavyzdžiui, žmogžudystė laikyta privačiu deliktu nužudytojo šeimos atžvilgiu. Laikui bėgant *crimina* ratas didėjo, o *delicta* – mažėjo.

Romoje nebuvo bendrosios taisyklės, kad kiekvienas teisei priešingas veiksmas, pažeidžiantis kieno nors teises, sukuria tam tikrą prievolę. Nustatytas konkretus deliktų, sukeliančių prievolės, ratas. Kiekvienam deliktui buvo būdingi trys elementai:

- a) objektyvi žala asmeniui;
- b) deliktą padariusio asmens kaltė;
- c) veika objektyviosios teisės pripažįstama deliktu, t. y. nustatyti tam tikri civiliniai teisiniai padariniai.

¹ Hausmaninger H., Selb W. *Roemisches Privatrecht*, Wien. 1981. P. 331.

Deliktinės prievolės nuo sutartinių skyrėsi tokiais požymiais:

a) sutartinė prievolė, kaip turto elementas, išskyrus prievolės, kylančias iš asmeninių sutarčių, pavyzdžiui, *mandatum*, perėjo įpėdiniams. Tuo tarpu ieškinio reikalavimai iš deliktų perėjo tik kreditoriaus įpėdiniams, išskyrus *vindictam spirantes* (kvėpuojantys kerštu), pavyzdžiui, dėl asmeninio įžeidimo.

Skolininko įpėdiniai už deliktus neatsakė. Jiems galėjo būti pareikštas ieškinys tik dėl delikto padidėjus paveldėtam turtui. Esant tokiai situacijai įpėdinių atsakomybė ribota paveldėto turto padidėjimu;

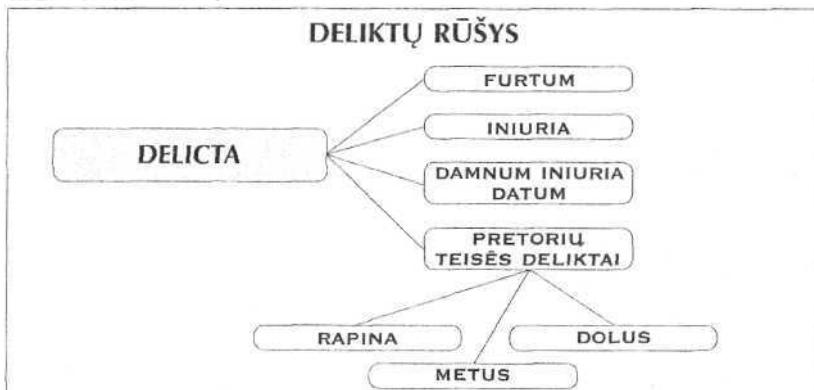
b) deliktinę atsakomybę charakterizuoja *obligatio cumulativa*, reiškianti, kad deliktą įvykdę keli asmenys (bendrininkai) kiekvienas atskirai privalo sumokėti skirtą baudą. Šiuo bruožu deliktinės prievolės skyrėsi nuo sutartinių, grindžiamų solidaria ar daline atsakomybe;

c) pagal romėnų teisę, moterys ir nepilnamečiai negalėjo sudaryti sutarčių be globėjo, tačiau už deliktus atsakė savarankiškai;

d) už asmenų *alieni iuris* (pavaldžių vaikų, vergų) deliktus atsakė asmuo, turintis jiems valdžią (šeimos galva). Ši atsakomybė vadinta noksaline (*noxal* – žala). Sutarčių teisė jos nežinojo. Šeimos galva paprastai galėjo atlyginti nuostolius nukentėjusiajam arba duoti vergą už juos atidirbti.

2. DELIKTŲ RŪŠYS

Jau žinome, kad romėnai nesuformulavo bendros deliktų sąvokos, o nustatė konkrečias jų rūšis. Iš 18 paveikslo matome, jog tai *furtum*, *iniuria*, *damnum iniuria datum* ir pretorių teisės deliktai. Panagrinėsime šias deliktų rūšis kiek plačiau.

18 pav. Deliktų rūšys

FURTUM (VAGYSTĖ)

Veikos, vadinamos *furtum*, sąvoka visiškai nesutapo su vartojama šiandieninėje teisėje. *Furtum*, kaip civilinės teisės deliktas, nuėjo gana ilgą evoliucijos kelią. Šis nusižengimas minimas jau Dvylikos lentelių įstatymuose. Iš pradžių *furtum* buvo veika, kai perkeliamas svetimas daiktas norimas pasisavinti. Vėliau *furtum* – tai bet koks elgesys, kuriuo siekiama panaikinti savininko galimybę valdyti kilnojamąjį daiktą. Galutinai *furtum* sąvoka suformuluojama respublikos laikotarpio pabaigoje – principato pradžioje. Pauliaus definicija skamba taip: *furtum est contractatio rei fraudolosa lucri faciendi gratia vel ipsius rei vel etiam usus eius possessionisve* (vagystė yra tyčinis daikto, jo valdymo ar naudojimo paėmimas siekiant naudos). Remiantis šia sąvoka, *furtum* sudarė trys sudedamosios dalys:

- a) objektyvusis elementas – tai daikto užgrobimas arba galimybės jį valdyti ir naudoti atėmimas. Tokia vagystės sąvoka yra platesnė už mūsų vartojamą, kadangi apima ne tik daikto paėmimą, bet ir *furtum usus* („naudojimosi vagystė“). *Furtum*, pavyzdžiui, pripažinti ir atvejai, kai savininkas, atidavęs savo daiktą kam nors valdyti, neteisėtai jį atsiimdavo;
- b) subjektyvusis elementas – tai tyčia (*fraus*);
- c) priežastis – tai noras pasipelninti (*lucri faciendi gratia*).

Dvylikos lentelių įstatymai numatė atvirąją (*furtum manifestum*) ir slaptąją (*furtum nec manifestum*) vagystę. *Furtum manifestum* – tai vagystė, kai (*in flagranti*) kaltininkas pagaunamas vagiant, o *furtum nec manifestum* – atvirkščiai, kai jis nepagaunamas. Už atvirąją vagystę kaltininkas buvo išplakamas ir atiduodamas nukentėjusiajam, o už naktinę arba ginkluotą vagystę jis galėjo būti užmuštas vietoje, prieš tai iškvietus liudytojus. Teisė užmušti ribota piktnaudžiavimo kriterijumi, tai reiškė, kad galima užmušti tik nesant kitos išeities. Dvylikos lentelių įstatymuose numatytos sankcijos už *furtum manifestum* laikui bėgant pripažintos per žiaurėmis, todėl uždraustos. Vietoj susidorojimo pretorius įvedė keturgubą (*quadruplum*) negu daikto vertė piniginę baudą. Esant *furtum nec manifestum* bauda buvo dviguba. Ši sankcija išliko ir Justiniano kodifikuotoje teisėje. *Furtum manifestum* atveju apvogtasis, kad būtų priteista bauda, galėjo pateikti *actio furti manifesti*, o *furtum nec manifestum* atveju – *actio furti nec manifesti*. Abiejų ieškinų tikslas – nubausti padariusįjį *furtum*, t. y. išieškoti baudas. Kad ir kokia buvusi bauda, vagis taip pat privalėjo grąžinti savininkui pavogtą daiktą. Grąžinti reikalauta *condictio furtiva*. Už vindikacinį ieškinį ši kondicija pranašesnė tuo, kad nereikėjo įrodinėti nuosavybės teisės, užteko įrodyti

ti patį vagystės faktą. Vagiui daiktą praradus ar perleidus, buvo galima išieškoti jo vertę.

INIURIA

Suprantant plačiai, *iniuria* – tai priešinga teisei veika (šiuo atveju – asmeninė skriauda). Taigi tai labai plati sąvoka, apėmusi dažnai visai skirtingos prigimties priešingo teisei elgesio rūšis. Gajus ir Paulius *iniuria* kildina iš Dvylikos lentelių įstatymų, numatančių tam tikrą šių pažeidimų ratą²:

a) *membrum ruptum* – sužalojimas, sukėlęs dalies kūno netekimą. Šalims nesusitarus dėl žalos atlyginimo, galiojo taliono principas;

b) *os fractum* – veido kaukų sužalojimas. Už šią veiką nustatyta 300 asų bauda, jeigu nukentėjęs yra laisvas asmuo, ir 150 asų, jeigu jis yra vergas;

c) veiksmai, kuriais pažeidžiama kūno neliečiamybė. Už šią veiką nustatyta 25 asų bauda.

Iš pradžių buvo dviejų rūšių skundai: pirmasis – dėl veikų, išvardytų Dvylikos lentelių įstatymuose, antrasis rėmėsi *ius honorarium*. Pretorius jį įvedė persekioti veikas, prieštaraujančias galiojantiems geriams papročiams. Be to, pretorius patikslino sąvoką *iniuria*. Pagal jį, tai tikslinė ir priešinga teisei nepagarba, išreikšta veiksmais arba žodžiu kitam asmeniui. Tokia veika galėjo sukelti materialiąją ar moralinę žalą.

Plėtojantis ekonominiams santykiams, nuvertėjant Romos pinigams, vis labiau ryškėjo būtinybė reformuoti Dvylikos lentelių įstatymuose nustatytą materialiąją atsakomybę už šį deliktą. Pavyzdžiui, Aulas Gelijus aprašo turtuolį L. Veracijų, kuris dėl malonumo vaikščiojo Romos gatvėmis ir skaldė antausius, o paskui jį ėjęs vergas su monetų maišu ir čia pat mokėjęs kiekvienam nukentėjusiajam po 20 asų.

Taigi vietoj tiksliai fiksuotos baudos įvestas vertinamasis ieškinys (*actio iniuriarum aestimatoria*), kurio esmė ta, kad teismas kiekvienu konkrečiu atveju atsižvelgdamas į bylos aplinkybes nustatė baudos dydį. Be to, greta civilinės atsakomybės atsiranda ir baudžiamoji. Dominanto laikotarpiu nukentėjęs asmuo galėjo pasirinkti *actio aestimatoria* arba baudžiamąją bylą.

² Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 198.

DAMNUM INIURIA DATUM

(NETEISĖTAS SVETIMO DAIKTO SUGADINIMAS)

Šis deliktas rėmėsi svetimo daikto sugadinimu ar sunaikinimu. Dvylikos lentelių įstatymai nenumatė tokio bendrojo delikto. Juose buvo atskiros taisyklės, kurių net negalime pavadinti sistema, liečiančios daikto sugadinimą (pvz., medžių iškirtimas, namo padegimas ir pan.). Vergo sužalojimas čia dar laikomas kūno (*iniuria*), o ne daikto sužalojimu. *Damnum iniuria datum* skyrėsi nuo *iniuria* ir vagystės, kadangi šiomis veikomis nesikėsinta į nukentėjusįjį, ir neteikė asmeniui, padariusiam šį deliktą, asmeninės naudos.

Pirmasis aktas, kur gana plačiai aptariamas šis deliktas, – tai *lex Aquilia*, priimtas apie 287 m. pr. Kr. Pirmose dviejose įstatymo dalyse kalbama apie vergo ar keturkojo gyvulio užmušimą. Jis nustatė, kad tas, kas užmuša svetimą vergą ar keturkojį gyvulį, privalo sumokėti už jį aukščiausią kainą, turėtą per pastaruosius metus iki sužalojimo. Trečioji dalis gina nuo trečiųjų asmenų bet kokią turtą, kuris jų yra sužalojamas sudeginant (*urere*), sulaužant (*frangere*) ar suplėšant (*rumpere*). Šiuo atveju bauda skaičiuota pagal didžiausią daikto kainą 30 dienų iki sužalojant.

Palyginti su Dvylikos lentelių įstatymais, *lex Aquilia* – tai didelis žingsnis į priekį. Vis dėlto tai primityvus aktas. Kad jis būtų taikomas, atlikti veiksmai turėjo atitikti tam tikrus reikalavimus:

a) žala atsirado dėl tiesioginio poveikio daiktui (*damnum corpore corpori datum*);

b) daiktas realiai sugadintas (pvz., nereikėjo atsakyti, jeigu daiktas nebuvo realiai sugadintas, nors faktiškai valdymas buvo prarastas (paukštis paleistas iš narvo);

c) žala atsirado dėl veiksmų (*damnum datum*), taigi už neveikimą nebausta;

d) žala atsirado dėl priešingų teisei veiksmų.

Viena iš pagrindinių problemų buvo šio įstatymo aiškinimas, o konkrečiai kalbant – *occidere*, *frangere*, *urere* ir *rumpere* interpretacija. Vis dėlto *lex Aquilia* tapo tvirtu tolesnės šios srities teisės mokslo raidos pagrindu. Amžiams bėgant Romos teisininkai šalino įstatymo trūkumus, kol sukurta fundamentali žalos ir kaltės teorija.

Ilgainiui atsisakyta žalos dydį vertinti tik pagal daikto vertę ir imta atsižvelgti ir į nukentėjusio asmens interesą, kad sužalotas ar sunaikintas daiktas išliktų sveikas. Atsisakyta ir absoliutaus principo, kad žala turi atsirasti dėl tiesioginio poveikio daiktui. Vadinasi, atsakomy-

bė atsirasdavo ir daiktui nesant realiai sugadintam, bet savininkui praradus valdymą.

Ypač daug dėmesio Romos teisininkai skyrė kaltei kaip vienai iš pagrindinių atsakomybės sąlygų. Verta paminėti Akvilijaus kaltės teoriją, kad atsakomybės dydis priklauso nuo to, ar žalą padaręs asmuo nors kiek stengėsi jos išvengti. Tokių pastangų būtinumas kildintas ne iš konkrečių sutartinių santykių, bet iš galiojančių teisės principų.

Pretorių teisėje *lex Aquilia* taikymo sritis išplečiama (taikant *actio utilis*) tiek, kad garantuojamas praktiškai bet kokios žalos, padarytos tyčia svetimam daiktui, atlyginimas.

PRETORIŲ TEISĖS DELIKTAI

Rapina (plėšimas) – tai kvalifikuota vagystė, kai daiktą prievarta dažniausiai paima organizuota grupė³. Iš pradžių *ius civile* jo neišskyrė iš *furtum*. Pretorius Lukulas 76 m. pr. Kr. įvedė naują *actio vi bonorum raptorum in quadruplum*. Klasikinėje teisėje diskutuotas klausimas, šis ieškinys yra visiškai savarankiškas ar mišrus. Justiniano laikais pritarta antrajai nuomonei. Sprendime dėl plėšimo įskaityta tiek pavogto daikto vertė (*simplum*), tiek trigubai daikto vertei prilygstanti bausmė (*triplum*).

Metus (grasinimas). Pretorius Oktavijus 80 m. pr. Kr. nustatė, kad išgavęs daiktą grasinimais asmuo atsako pagal *actio quod metus causa*, taip pat *in quadruplum*.

Taigi galiojo bendrasis principas, kad toks daikto įgijimo būdas yra neteisėtas. Sąlyga pateikti ieškinį buvo daikto įgijimas prievarta ir sukeliant baime, jeigu dėl tokių veiksmų atsiradusi žala⁴. *Actio quod metus causa* – tai arbitražinis ieškinys. Atsakovas, savanoriškai grąžinęs daiktą, atleistas nuo atsakomybės. Kitais atvejais jis turėjo atlyginti faktinę žalą.

Dolus (apgaulė). Pretorius ir žinomas vėlyvosios respublikos teisininkas Galijus Akvilijus 66 m. pr. Kr. nustatė infaminį ieškinį – *actio doli*, skirtą paprastai atlyginti žalą, tačiau užtraukusį ir infamiją. Ieškinio pateikimo sąlyga – tai tyčinė apgaulė, kuria padaroma žala trečiajam asmeniui. Pretorius šį ieškinį garantavo tik kai teisė nesuteikė galimybės pateikti kito ieškinio. Todėl šis ieškinys yra vadinamas subsidiariuoju.

Siekiant išvengti infamijos, vietoj *actio doli* buvo galima pareikšti paprastą *actio in factum*, teisininkų plačiai taikytą ir nesugebėjus rasti tinkamo ieškinio. Išnagrinėti deliktų tipai sudaro visą deliktų sistemą.

³ Rozwadowski W. Prawo rzymskie. Warszawa, 1991. P. 197.

⁴ Hausmaninger H., Selb W. Römisches Privatrecht, Wien. 1981. P. 341.

Taigi dar kartą pabrėžtina, jog ši sistema kurta ne remiantis principu ir delikto sąvoka, bet atskirais jų tipais. Vis dėlto *actio doli* ir *actio in factum* romėnų teisė visiškai patenkino savo visuomenės poreikius.

3. PRIEVLĖS TARYTUM IŠ DELIKTŲ (*OBLIGATIONES QUASI EX DELICTO*)

Tai prievolės, kilusios iš teisai priešingų veiksmų, nepatekusių į deliktų sąrašą. Romėnų teisė šiuo, kaip ir daugeliu kitų atvejų, nesuformulavo bendrosios kvazideliktinės prievolės sąvokos, tačiau išvardijo atskiras jos rūšis. Aptarsime pagrindines:

a) *iudex litem suam facit* (teisėjas padaro procesą savu). Turima omenyje teisėjo atsakomybė už neteisingą savo pareigų atlikimą, kai dėl to vienai iš ginčo šalių padaryta materialioji žala. Ieškinį turėjo teisė pareikšti šalis, kuriai padaryta žala, o jo tikslas – visiškai atlyginti žalą. Ieškinį buvo galima pateikti ne tik dėl neteisingo sprendimo (toks jis galėjo būti priimtas tyčia ar dėl nerūpestingumo), bet ir teisėjui netinkamai atlikus savo funkcijas (pvz., neatvykus į teismo posėdį). Ieškinys netaikytas korumpuotiems teisėjams, nes jiems dar Dvylikos lentelių įstatymai nustatė mirties bausmę. Ši sankcija patvirtinta *lex Cornelia de sicariis* (81 m. pr. Kr.) ir imperatorių Karakalos bei Konstantino konstitucijos;

b) *actio de effusis et defectis*. Už žalą trečiajam asmeniui, atsiradusią iš namo ką nors išpytus ar išmetus atsakė namo šeimininkas, net kai šiuos veiksmus atliko ne jis;

c) *actio de positis et suspensis*. Bet kuriam asmeniui, turinčiam procesinį veiksnumą, pretorius suteikė teisę pareikšti namo, prie kurio kas nors blogai padaryta ar pakabinta, šeimininkui *actio popularis*. Kita vertus, turėjo grėsti realūs pavojai, kad daiktai gali nukristi ir padaryti praeiviui žalą. Šiuo atveju skirta 10 solidų bauda;

d) atsakomybė *nautarum* (laivo savininkų), *cauponum* (viešbučio savininkų), *stabularum* (nakvynės namų savininkų) už savo tarnų apgaules ir vagystes. Šiuo atveju nukentėjusiems asmenims buvo išieškoma dviguba daikto vertė.

SCRIPTA JURIS
TREČIOJI KNYGA

Ipollitas Nekrošius, Vytautas Nekrošius, Stasys Vėlyvis
ROMĖNŲ TEISĖ

Redaktore Dalia Vėbrienė

Lotyniško teksto redaktorė
Dalia Staškevičienė

Išleido leidykla "Justitia". Sėlių 8, 2004 Vilnius. SI. 246.
Spausdino AB "Klaipėdos rytas" spaustuvė. Baltijos pr. 10, 5799 Klaipėda.
Užsakymas 2319.

Dešimtas skyrius

PAVELDĖJIMO TEISĖ.....	177
1. Paveldėjimo samprata ir evoliucija Romoje.....	177
2. Paveldėjimas pagal testamentą.....	181
3. Paveldėjimas pagal įstatymą (<i>ab intestato</i>).....	186
4. Privalomoji dalis.....	193
5. Palikimo priėmimas ir jo teisimai padariniai.....	196
6. Legatai ir fideikomisai.....	201

Vienuoliktas skyrius

PRIEVOLIŲ TEISĖ.....	207
1. Prievolės (<i>obligatio</i>) samprata ir rūšys.....	207
2. Prievolių atsiradimo šaltiniai.....	211
3. Sutartys.....	212
4. Prievolės šalys.....	225
5. Prievolių įvykdymo užtikrinimas.....	227
6. Prievolių pasibaigimas.....	228
7. Atsakomybė už prievolių pažeidimą.....	231

Dvyliktas skyrius

SUTARČIŲ RŪŠYS.....	235
1. Žodinės (verbalinės) sutartys.....	235
2. Rašytinės (literalinės) sutartys.....	239
3. Realinės sutartys.....	240
4. Konsensualinės sutartys.....	243
5. Paktai.....	247

Tryliktas skyrius

PRIEVOLĖS TARYTUM IŠ SUTARČIŲ.....	251
1. Prievolių tarytum iš sutarčių samprata ir rūšys.....	251
2. Svetimų reikalų tvarkymas be įgaliojimo (<i>negotiorum gestio</i>).....	252
3. Nepagrįsto praturtėjimo prievolės (<i>condictio</i>).....	253
4. Bendrija (<i>communio</i>).....	254

Keturioliktas skyrius

PRIEVOLĖS IŠ DELIKTŲ IR TARYTUM IŠ DELIKTŲ.....	257
1. Bendroji deliktų charakteristika.....	257
2. Beliktų rūšys.....	258
3. Prievolės tarytum iš deliktų (<i>obligationes quasi ex delicto</i>).....	263

Klasikinio laikotarpio pradžioje vergovės šaltiniai keitėsi. Uždrausta paversti vergais Romos piliečius, neišsimokančius skolininkus. Tačiau atsirado naujų vergovės šaltinių. Vergais buvo galima paversti nu-teistuosius už tam tikrus nusikaltimus mirties bausme arba katorga. Verge galėjo tapti ir laisvoji moteris, turėjusi intymių ryšių su vergu ir nenutraukusi jų įspėta. Pagaliau vergu vėl galėjo tapti ir atleistinis, nepadoriai elgęsis su buvusiu šeimininku. Vergija laikyta natūraliu, įgimtu dalyku, egzistuojančiu ne vien dėl to, kad kažkam nuosavybės teise priklauso vergas, kad šis turi šeimininką. Todėl galėjo būti ir niekieno vergai – *servus nullius*.

Draudimas paversti vergais savo šalies piliečius buvo viena iš priežasčių atsirasti naujam vergovės šaltiniui. Plačiausiai paplito svetimšalių, paimtų į nelaisvę Romos karuose su kitomis valstybėmis, pardavimas į vergiją romėnams. Dėl tokio pardavimo Romoje labai padaugėjo vergų, o tai gerokai sumažino jų, kaip prekę, kainą ir socialinę vertę. Padaugėjus vergų, labai pablogėjo jų padėtis, nors, kaip teigia kai kurie romėnų teisės tyrinėtojai, romėnams nebuvo būdingas blogas elgesys su vergais. Vergas – Romos piliečio nuosavybė, todėl su juo elgtasi kaip ir su kitais nuosavybės objektais, o tai buvo susiję su paties šeimininko interesais.

Imperatoriumi Augustui paskelbus taiką *pax Romana*, karai, kaip pagrindinis vergovės šaltinis, palyginti su kitais teisėtais vergų įsigijimo būdais, prarado savo reikšmę. Pirmaisiais trimis mūsų eros amžiais parduodamų vergų labai sumažėjo. Dėl šios priežasties pasikeitė požiūris į vergus ir elgesys su jais. I a. pabaigoje pastebimas aktyvus valstybės kišimasis į vergo ir vergvaldžio santykius siekiant apriboti vergvaldžių savivalę. Vergvaldžiams, taip pat municipaliniams magistratams buvo draudžiama užmušti arba pasmerkti myriop vergus, sukaustyti juos iki mirties grandinėmis, paversti gladiatoriais. Vergas pats atsakė už savo nusikaltimus, nors ir padarytus šeimininko įsakymu ar šiam žinant. Jo padarytus nusikaltimus nagrinėjo teismas. Net vergvaldžių skundus dėl jų žmonių intymių santykių su vergais ėmė nagrinėti valstybės institucijos (D.1.12). Imperatoriaus Klaudijaus ediktas skelbė, kad sergantis vergas, paliktas be šeimininko pagalbos, tampa laisvas, o viena iš imperatoriaus Antonijaus Pijaus konstitucijų numatė net vergvaldžio baudžiamąją atsakomybę už savo vergo nužudymą.

Tuo pat metu susiformavo principas *favor libertatis*, kurio esmė tokia: žmogus, dėl kurio statuso teismo procese kilo abejonių, laikomas laisvu. Teisės šaltiniuose randame nemažai žinių, patvirtinančių, kad ver-